

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főszerkesztő-helyettes: Stampler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXII.

2023/9–10. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	Az emlékek lyukasak vagy az emlékezet?	3
MÁDL FERENC	Széchenyi élete munkája: a <i>Hitel</i> – Második rész	8
DOMANICZKY ENDRE	Széchenyi gondolatainak hatása Mádl Ferenc életművére	24
GRÓH GÁSPÁR	Civilből államférfi – <i>Monográfia Mádl Ferencről</i>	35
KÖRMENDY LAJOS	Az újkollektívizmus történelmi perspektívából – Második rész	46
HOPPÁL BULCSÚ	Szemiotika és vallástudomány – <i>Jelek és jelképek egy keletkező vallási peremjelenség esetében</i>	59
PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS	Az el nem mondott örökség – <i>A magyar ellenforradalom meghatározásáról és kortárs történelmi narratívájáról</i> – Első rész	71
DAVID MARTIN JONES	Pénzügyi időket élünk – <i>Kritika Matolcsy György Az idő mintázatai: Az 1940-es és az 1970-es évek újraélése című könyvéről</i>	86

1% metafizika

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN	Politikai programm töredékek – <i>Részlet</i>	100
-----------------------	---	-----

Körkép

POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS	Fecsegés a hagyományról	102
S. KIRÁLY BÉLA	A woke ideológia veszélyesebb a kommunizmusnál	105
MEZEY LÁSZLÓ MIKLÓS	Leletmentés – <i>Nóvé Béla magyar emigráció-történeti kézikönyvéről</i>	112
LUDMANN MIHÁLY	Budapest – <i>Egy világváros születése</i>	116
TÓTH KLÁRA	A látnok	121
SZERZŐINK		126

A fedélen Elias Pieter van Bommel (1819–1890) *Blick auf Buda* (Pillantás Budára) című festményének részlete látható.

GRÓH GÁSPÁR

AZ EMLÉKEK LYUKASAK VAGY AZ EMLÉKEZET?

Osztálytermünk falát a nagy, fekete tábla fölött a Magyar Népköztársaság címere díszítette (volt talán Lenin-kép is, de ezt lehet, hogy csak utólag képzelem hozzá, mert olyan közhelyes része mára minden, ebben a korban játszódó filmnek). A hátunk mögötti falon egy József Attila-idezet szomorkodott, mert csak a tarkónk olvashatta: „Dolgozni csak pontosan, szépen, ahogy a csillag megy az égen, úgy érdemes”. Hogy ezt a megszívlelendő útmutatást az írni-olvasni éppen csak kezdő kisdiákoknak miért kellett a tudomására hozni, azt az magyarázza, hogy nem nekünk szólt, hanem a felsősöknek, akikkel váltott műszakban használtuk termünket. Igaz, ők is háttal ültek a veretes mondatnak.

1961-ben már másodikos voltam, amikor a tavasz nagy készülődés jegyében zajlott: a „felszabadulás” 15. évfordulóját kellett ünnepelni (természetesen azt is pontosan és szépen), a hős szovjet katonákat, akik megmentették Magyarországot a fasiszta elnyomás alól, mint arról már mi is tudomást kellett, hogy szerezzünk. Az iskola tanárainak javára írandó, hogy nem vitték túlzásba a dolgot, de azért eleget kellett tenniük a központi elvárásoknak, és bizonyára volt közöttük, aki ezt lelkesen meg is tette, és arra is ügyelt, hogy minden kolléga így járjon el. De nem az ezzel kapcsolatos emlékeimet akarom idézni, hanem azt, amit nekem, nekünk nyolcéveseknek, a tizenöt év távlata jelentett akkor: főként azt, hogy valami nagyon-nagyon régen történt. Akkor, amikor mi még nem is éltünk. Nem is nagyon értettük, hogy ilyen ősi dolgokkal egyáltalán miért kell foglalkozni. Azóta már tudom, hogy évek múltával a „régén” kifejezésen értett időbeli távolság egyre több évet jelent. Ahogy nőtt az én életéveim száma, annál több időnek kellett eltelnie, hogy valamiről azt gondoljam: rég volt. Húsz évesen már legalább ötven év kellett ehhez, ötvenesként már talán száz is, ma már több évszázad – természetesen már a történelem dimenziójában.

Mindez arról jutott eszembe, hogy a minap Nagy Imre és mártírtársai 1989-es temetéséről szóló beszélgetést hallottam. (Szándékosan nem a közhasználatú újratemetés kifejezést használom, merthogy az első, a szögesdróttal összekötött kezű, kátránypapírba tekert tetemek elkaparása temetésnek aligha mondható.) A beszélgetésben nagy szerepet kapott egy fiatalnak mondható történész, e sorsfordító politikai esemény korának kutatója. Ez ébresztett rá, hogy ami bő három évtizede történt, azt már nem fölidézni kell, hanem kutatni. Ez is mutatja, hogy miként

öregszik az ember: lassanként (vagy már túl is vagyunk rajta?) gyerekkorából is visszavonhatatlanul muzeális emlék lesz.

Ami azt is jelenti, hogy a történész feladata, hogy értelmezze, elhelyezze az egyre inkább kihűlő közösségi emlékezet képeit, és sokféle körülményét visszakapcsolja valamiféle áramlatba, amit hivatása szerint elevenné tenne. Így egyre több elemzés születik, mert (más szakmai feladatokkal összhangban) valahogy el kell mondani az újabb generációknak, hogy mi és miként történt az előttük járó nemzedékek ifjabb és érettebb korában (így az én férfikorom delén).

Vizsgálódásaik anyagát, ahogyan szakmájuk szabályai megkövetelik, dokumentumok, írott és képi források, tárgyak (akár a régészeti leletek), és az „oral history”-nak nevezett elbeszélések jelentik. Utóbbiaktól eltekintve már-már éppen úgy, mintha a középkor napjait-eseményeit akarnák rekonstruálni. A különbség annyi, hogy a valahai lovasíjászok vagy végvári vitézek nem mondhatják el, hogy miként is mentek annak idején a dolgok: mert nem biztos, hogy éppen az és éppen úgy történt, ahogyan az a fennmaradt anyagból kikövetkeztethető.

Arra viszont a magamfajták, a történelem itt felejtett hordalékaként még moroghatnak valamit, ha a mi, még tartó életünk korábbi szakaszait mint rejtvényeket próbálják megfejteni. Sokszor érezhetjük: a kutatásokból valami egészen más kép formálódik, mint amire emlékszünk. Persze sok minden lehet, amit ők látnak jobban, mert a történelmi távlat perspektívája pontosabb értelmezést kínál, mint a közvetlen közelből látottakra való emlékezés. Ez annál is természetesebb, mint hogy nincs olyan esemény, amelyre két szemtanú egyformán emlékezne. Ez a sokféleség nemcsak nézőpontok és a megélt sorsok különbözőségéből fakad, belejátszik az emlékezet eróziója is. Ami nem ritkán egyáltalán nem véletlen. Nemcsak lélektani közhely, hogy a kellemetlen emlékeket ki akarja vetni magából a bántalmazott, lehet a felejtés és átrajzolás tudatos is. Igen: beleszólhat a kései haszonszerzés, öngazolás, önfelmentés, önfényezés és más kevésbé organikus és méltánylandó szándék. Így épülhetnek valótlanosságok és irányított pontatlanságok az emlékezésekbe, amit a pártállam idején forgalmazott nem túl jó vicc így jellemzett:

„– Mikor volt 30 millió lakója Magyarországnak?

– 1945-ben.

– ???

– 10 millió polgár, 10 millió fasiszta, 10 millió ellenálló.”

Valamiként mintha hasonló képlet bontakozna ki a kommunista korszak Magyarországot illetően is. Tény, hogy különös világ volt, politológiai vagy filozófiai szempontból jót nemigen lehet mondani róla, szociológiai szempontból valamennyit igen, több rendbéli megszorí-

tásokkal talán még kulturálisan is és sorolhatnánk a különböző (szakmai) közelítési módok árnyaltabb, „egyrészt-másrészt” típusú összegzéseit. A képet tehát lehet és kell árnyalni, nemcsak az egyes kutatási területeket illetően, hanem a bő négy évtized tagoltságát is figyelembe véve. A kommunista rendszer átfogó korszaka nagyon sok rövidebb szakaszra tagolható. Kommunizmus volt Rákosi és társai rémuralma, de az első Nagy Imre-kormány 1953-as júniusi kormányprogramját követő időszak is. Egészen más volt a kádári restaurációnak a hatvanas évek elején záruló megtorló szakasza, mint a hetvenes éveknek a diktatúra természetéhez képest liberálisabb és relatív jólétet hozó időszaka, aminek alapján állítólag sokan még ma is ezt a néhány évet tartják történelmünk legsikeresebb szakaszának. Kádár Jánost pedig eme meggyőződésük jegyében tekintik a magyar múlt Szent Istvánnal és Hunyadi Mátyással együtt emlegethető, legkiemelkedőbb személyiségének.

Az idő múltával a népesség így gondolkodó része fogyatkozik, egy mai kutatás vélhetően már más eredményre jutna. Persze az is befolyásolja az ilyen vélemények megfogalmazását és hirdetését, hogy a jelen éppen milyen arcot mutat: a kilencvenes évek végéig tartó nagy megrendülés fölértékelte a Kádár-kor (olyan-amilyen) „biztonságát”, stabilitást látva a stagnálásban, a fiatalok „retro” divatja csak divat, a korosodóknak a (bármilyen) ifjúság iránti nosztalgiája csak nosztalgia, de mindezek mögött az egykori berendezkedés rendszerszintű hazugságainak valóságként elfogadása áll.

Ezzel a képlettel szemben egy másik valótlanosság (vagy illő tapintattal szólva: pontatlanság) áll. Azoknak a megbélyegzése, akik a Kádár-kort elviselhetőnek találták. Egy korszak természetének megítélésére a vagy-vagy típusú gondolkodás nem alkalmas, már csak azért sem, mert kivételesen bestiális korszakoktól, állami gyakorlatoktól eltekintve az élet egészét a politika nem tudja meghatározni, és elbuknak azok a rendszerek, amelyek elhiszik, hogy képesek lehetnek erre. Az ember a társadalmi életben sohasem egészen szabad, de sohasem annak csak egy mindenben determinált csavarja. Amikor Kádár „bársonyos diktatúrájáról” beszélünk, ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Pedig egyre többször látom, hogy a „Kádár-felejtés” milyen furcsaságokat hoz: rendszerének utólagos megszépítése mellett megjelent az utólagos démonizálása is, nem mintha nem volna elmondható róla elég rossz. Némelyek azért mutatják a ténylegesnél is rosszabbnak, hogy részint mártírnak, részint bátor ellenállónak tüntessék fel magukat, akik hősiiesen dacoltak (elmaradt) üldözésükkel. Vagyis egyre többen fedezik fel magukban az ellenállót azok, akik békésen eldagonyáztak a

bojladozó rendszer pocsolyáiban. Igaz, ők sem voltak a rendszer hívei: nem szerették, de abban éltek, mert máshol nem élhettek.

Ők sem voltak szabadok, így nem az eszményeink jegyében formálódott elvárásaik értékrendje szerint éltek, de éltek: a túlélés parancsát követve engedelmeskedtek a korszak kényszereinek. Utólag nem fájó engedelmeségükre, hanem egykori ellenérzéseikre emlékeznek. De pusztán az, hogy valaki köpve-nyelve engedelmeskedik, még akkor sem hőstett, ha valamilyen szinten „ellenállásnak” is mondható. Önmagában az sem érdem, ha valaki nem kegyeltje a diktatúrának, ahogyan – megint csak önmagában – az sem bűn, ha a diktatúra kitüntette. A – mondjuk így – sikertelenség oka a legtöbb rendszerben a teljesítményhiány, a hivatalos elismerés mögött pedig a legtöbbször nem elvtelen behódolás áll, hanem tehetség, munka, teljesítmény. A hatalomnak ugyanis, ha meg is teszi néhányszor, nem érdeke, hogy a silányságot tüntesse ki.

Másfelől pedig akármilyen államforma, akármilyen rendszer lehet egy országban, az mégis a *haza*. És a valós teljesítmény akkor is a *nemzetnek* szól, ha közvetve és akaratlanul hozzájárul a rendszer működőképességéhez is. De a valós értékteremtést tekintve ez utóbbi nem lehet szempont. Ezért méltatlan minden olyan ítélet, amelynek maga a mű az alapja, hanem az a közeg, amiben megszületett. Ettől még nyitva marad a kérdés, hogy hol ér véget az alkotói szuverenitás és hol kezdődik a kollaboráció, különösen mert az egyes művészeti ágak közt hatalmas különbségek vannak. Azokban, amelyekben egy mű létrehozásához egyénileg elérhetetlen technikai vagy anyagi háttér szükséges, a pártállam egyetlen mecénásának segítsége kell. Esetükben az állam (a hatalom, a rezsim, a diktatúra vagy egy zsarnok) megrendelése nélkül nem születhet meg semmilyen műalkotás. Egy költő megírhatta a maga versét, egy festő megfesthette a maga képét, egy zongoraművész úgy játszotta el Beethoven zongoraversenyait, ahogy neki tetszett. Ám egy filmrendezőnek nem állt módjában a hatalommal való valamiféle kiegyezés nélkül megcsinálnia a filmjét, és egy szobrásznak sem volt lehetősége a maga elképzelései szerint formálni egy életnagyságú lovaszobrot, és nem az énekeseken múlt, hogy az operában bemutatható-e a *Kékszakállú*... (És ez még csak a művészet, és nem a sajtó, nem a történelemtudomány, tehát nem olyasmi, aminek felügyeletét a hatalom a maga ideológiájának jegyében gyakorolta.)

Igy lépett a műzsák sorába a kommunizmusban a cenzúra és a Központi Bizottság. De nemcsak a művészek voltak a hatalom kiszolgáltattottjai, másként volt az a tudós, a mérnök, munkás, a mezőgazdaságban dolgozó is. Bárki, aki végezte a munkáját, akármit is gondolt a fennálló

rendszeről. A többség tette a maga a dolgát, megőrizte a társadalom értékteremtő-, azaz működőképességét. A jó tanár nem azért tanított jól, hogy a rendszert stabilizálja, hanem mert szerette a gyerekeket és a szakmáját. A jó orvos nem azért gyógyított, hogy a párt elégedett legyen vele, hanem mert gyógyítani akart. A jó mérnök nem azért tervezett kiváló berendezéseket vagy épületeket, mert egy ideológiát akart szolgálni – és így tovább: a művészek sem azért alkottak remekműveket, mert egykor Sztálin vagy Zsdanov ezt várta el tőlük. Az persze igaz, hogy a hatalom azokat kedvelte igazán, akik számításból még arra is képesek voltak, hogy őszintének tűnjenek. De a pártkongresszusok direktíváiból egyetlen maradandó mű sem született. Vagyis a társadalom fontosabb és jelentősebb, mint ahogyan azt irányítói és későbbi értelmezői gondolják vagy hirdetik. Így ment végbe a két háború között a politikai rendszerének fejlődésében megakadt Magyarország gazdasági és (részben) kulturális modernizációja, így maradhatott meg a társadalmi normalitás értékrendje a legvadabb zsarnokság közepette, és ezért robbanhatott ki 1956 forradalma. És így élhette túl a (kései) Kádár-rendszer bürokratikus szürkeségét az a kreativitás, amelynek a törvényszerűen bekövetkező rendszerváltás után oly fontos szerepe lett.

Ha nem így történik, akkor lehet, hogy az állam megmaradt volna a maga jogi formájában, de lakóinak nem lehetett volna a hazája. De akik végezték a munkájukat, akik bámulatos verseket, regényeket írtak, akik könyvtárakban és levéltárakban meg tudták őrizni múltunk emlékeit, akik a könyvkiadóknak nemcsak azt adták ki, amit kellett, hanem minden mást is, amit lehetett, a zeneművészek, színészek, filmesek – akiket a hatalom, ha kitüntetett, akkor azért, mert a közönség őket ünnepelte. Ők voltak az igazi hazafiak, akik a maguk munkáját meggyőződésüktől és tehetségüktől hajtva végezték, igen, pontosan és szépen, ahogyan a csillag sem mehet másként az égen, mint ahogy teszi. És ez nem igazán a hatalom készítette dokumentumokból, protokollfotókból, jelentések-ből olvasható, hanem magukból a művekből és az emlékekből: mindez nem volt annyira régen, hogy ne legyen a jelenünk része.

MÁDL FERENC

SZÉCHENYI ÉLETE MUNKÁJA: A HITEL

Második rész

V. Széchenyi katolicizmusa és a Hitel valláserkölcsei magaslatai

Bár Széchenyi a szülői házban is vallásos nevelést kapott, igazán mélyen katolikussá csak férfikorában lett. Amikor az ország sorsáért szólt vagy tett később, mint a legnagyobb magyar, egyetlen lépést nem tett úgy, hogy mély lelkében Gondviselőjét, az Istent meg ne kérdezte volna. Naplói tanúskodnak erről. Szoros barátság fűzte Hofbauer Kelemenhez,¹ a nagy szenthez, Bécs apostolához, s ez nagy hatást tett rá – mondja Grünwald. Mint a legnagyobb magyar bizonyította, hogy a katolikum nemcsak magánügy, hanem a közéleté. Megrendítő alaposággal ezt *Hitel*ében nyíltan kimondta, s egész rendszerében valláserkölcsei magaslataknak – ha tesszik –, sarkpontoknak tartja legmagasabb téziseit. Egész cselekvésében, legprofánabb tetteiben a katolikum ereje érezhető. Bár lelke elvesztette bizalmát az emberek iránt, lelkiismeretesen fáradozott azon, hogy egyháza felszentelt lelkipásztorai visszavezessék az embert Krisztushoz.

„A keresztény vallással azt a hitet is átvettük, hogy a halandó virtusai és esze által mindig magasabbra emelheti magát az Isten felé.”

Fia lelkére kötötte (még Döblingben is), hogy élete boldogságának záloga a vallás [legyen].² Ha az ember elolvassa hozzá intézett levelét, akkor egy hihetetlen mély, odaadó lélek bontakozik ki előttünk. S a sorok mögött mintha a vele annyira rokonlelkű Arany János verssorai elevenednének meg:

„Majd, ha látod, érzed a nyomort,
Melyet a becsület válla hord;
... S a butának sorsa földi éden:
Álljon a vallás a mérlegen.”

(Arany János: Fiamnak)

¹ Hofbauer Szent Kelemen (1751–1820). Életrajzát l.: Breznay Béla: Hofbauer Szent Kelemen atya (Bp., Stephaneum, 1912).

² Mádl vélhetően Széchenyi István Béla fiához írt intelmeire gondol, amelyeket 1857-ben Döblingben vetett papírra.

Mádl Ferenc és XVI. Benedek pápa (2005).

Széchenyinek lelkiatyja is volt, Albach³ ferences szerzetes személyében. Ő mondta neki: „Az ember nem született magányosságra. Ezt mondja neki a természet szent szózatja... Csak az emberek között lesz az ember emberré, csak ott lesz az ember azzá, amivé lehet, s amivé lennie kell.” Széchenyinek ilyenét világfelfogása nagy szerepet játszik szociális, univerzális rendszerében. *Végső erkölcsi elve: lelkiismereti tisztasággal [a] tökéletesedés felé törekedni.*

Mi is volt Széchenyi Hitelének erkölcsi rendszere?

Sokan igyekeztek Széchenyi erkölcsi rendszerét, nemzeti harcát Darwin és Spencer biológiai törvényeiből magyarázni (Gaal)⁴. Széchenyi erköl-

³ Albach József Szaniszló (OFM) (1795–1853). Életrajzát I.: Huszár Imre Jeromos: P. Albach J. Szaniszló (OFM) (Szeged, 1944).

⁴ Mádl valószínűleg Gaal Jenő háromkötetes Széchenyi-monográfiájára gondolt: gróf Széchenyi István nemzeti politikája I-II. (Bp., Pollitzer, 1902–1903.), valamint gróf Széchenyi István nemzeti politi-

csi rendszere, nemzeti harca egységes világnézetéből vezethető le, és semmi másból. Ő ezt maga ekképpen fejezi ki: „Mivel a tökéletesedésre való törekvés isteni parancs, az emberiség perfektibilitásába vetett hit a keresztény kötelességek közé tartozik, s így Istennek szolgál az, aki a maga nemzete értékes sajátságainak kifejtésén munkálkodik.”

Nagyon elterjedt betegség az, hogy az ilyen fontosabb emberek világnézetét nagyobb szakértők kielemezik, kiértékelik, és úgy adják a tömeg elé. De miért van erre szükség?

Hisz p[éldául] ebben az esetben: Széchenyi megmondta, mit akart, s azt hogyan gondolta elérni. Ezt magyarul megírta. Kell ezt még kiértékelni? Nem úgy van ez, mint zenei dolgokban, ahol a laikus szöveg híján tényleg nemigen „boldogul”. De még itt sem kiértékelés folyik, hanem csak a zenei nyelv megértetése. A kiértékelés rendszerint hamisítás. Legalábbis ilyen értelemben. Széchenyi nagy immanens világképe: az egyetemes kultúra.

„Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni és szeplőtlen minőségben kifejtteni, nemesíteni erőit, érényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni: ez a föladat.”

„Hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel gazdagítani meg, mit azonban csak kitűzött tervek szerint érhetnénk el.”

„A nemzet oly erkölcsi test, amely az emberiségnek alkotórésze, és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasabbra emelkedhetik véghivatása, a tökéletesülés felé.”

Grünwald így ír Széchenyi nemzeti és egyetemes emberi harcáról: „Így a világ haladásának szempontja s a magyar nemzetiség kifejlésztésének óhaja egymással szoros kapcsolatban állnak. Ezen egységes rendszer mögött vallásos meggyőződés állt; a nagy író hitt abban, hogy az emberiség, az egyetemes kultúrát szolgálva, az isteni világtervet mozditja elő.” [Iványi-Grünwald 1930. 164.]

Transzcendens nézete is összefüggött gyakorlati küzdelmével: „Is-tenben a legszebb tökéletesség: az örökkévaló legfőbb igazság, s valamint vallás és hit a legvadabb embert is összekapcsolja a Mindenhatóval, szintúgy köti hívség s engedelmesség a polgárt igaz urához. S nem valódi szón alapul-e házások közt a szerencse? Mert mily becse van oly hűségnek, melyet őrzeni kell? S nem igazság tart-e elválhatlanul barátot

baráthoz s hazafiakat, akármi magas vagy alacsony helyzetűek legyenek is, egymáshoz?” (H[itel] 159. sz.)

Hogy mi ennek a forrása, arra Széchenyi ezzel válaszol: „A hit azon lánc, mellyel az emberiség össze van kapcsolva a Mindenhatóval” Igazán modernül (hogy evvel a szóval éljünk) fogta fel a vallás gyakorlati életet átalakító szerepét: „Boldogak, kiket nem nyavala, testi gyengeség vagy haláltúli rettegés kínszerit végre térden csúszni a kereszthez, hanem kik már éltek legszebb éveiben, midőn fiatalság, egészség s jólét érzése szinte halhatatlanság előörömeivel tölti be őket, ha már akkor, mondom, önkényt, szeretetből a legfőbb Jóhoz emelték fel lelkeket, a Legtökéletesbhez, s ha nemcsak szóval, hanem tetteik által is gyakorlák vallások igazi értelmét.” (H[itel] 157. sz.)

„A [H]itel fenséges sorai kívül esnek a tudományos elemzés határán, bennük a szerző mély vallásossága tükröződik.” ([Iványi]-Grünwald [1930.]

Honnan merítette Széchenyi azt a meggyőződést, hogy az ember eszméért harcoló lény kell, hogy legyen, hogy az igazság, a tökéletesség isteni eszméjét kell, hogy megvalósítani törekedjék? [Az] [e]mberekből s az emberi lét feladatainak felismeréséből. Hitt az „Istenhez hasonló ember”-ben. Életprogramja: „Se magasabb lelkek, se állatok nem vagyunk, hanem emberek; éljünk ezért, mint emberek, csakhogy halhatatlan részünk soha ne váljon rabbá.” (H[itel] 62. sz.)

Fizikailag, lelkileg gazdagodni kell, hogy az ember „emberhez illendően” éljen. Szekfű a „Három nemzedék”-ben azt írja Széchenyi vallásos világnézetéről, hogy reformatori tevékenysége vallásosságából „nyeri energiatáplálékát, vallásosságából, mely parancsolólag utasítá, hogy lelkierejét felhasználja saját és honfitársai keresztény lelkének megmentésére... Célja is vallási természetű: nemzetének igaz keresztény életre vezetése, melyet ő halhatatlan lélekhez méltó életmódnak nevez. A politikára alkalmazva ez ideát, belőle nem hierarchikus állam következik..., hanem a világi egyének olyatén működése, mely keresztény szellemet: méltányosságot és szeretetet áraszt szét és keresztény életmódot, az emberi méltósághoz, tehát a halhatatlan lélekhez méltót tesz mindenki számára lehetővé. Széchenyi erkölcsisége a keresztény erkölcs..., politikai rendszere pedig az a rendszer, mely a keresztény erkölcs megvalósítását tűzi az állami működés feladatául.” (Szekfű Gy[ula]: Három nemzedék; 104–105.)

Világos ezek után, hogy Széchenyi *Hitel*ében két úton akart és indított el nagy építést: 1.) gazdasági építést és 2.) műveltségi, lelki, társadalom-erkölcsi egyetememes építést. Ő maga ezt így foglalja össze: „S így a hitelt gondolom s hiszem azon talpkőnek, melyen földművelési

s kereskedelmi gyarapodásunk, egy szóval: utóbbi felemelkedésünk s boldogulásunk alapulhat. *Ezen hitelnél* pedig még mélyebben fekszik: *a hitel tágosb értelemben*, tudniillik: *hinni és hihetni egymásnak*. A hit azon lánc, mellyel az emberiség össze van kapcsolva a Mindenhatóval. A hit oly part, melyre végre még az is elérkezik, ki annak hazájában sohasem is lakott, s rossz tettei s bűnei őtet inkább az élet fürgetegei közt tartották, hol szédítő örömek, kincsek s álmagasztalásokba merülve még az is nyughatik eltompulva egy darabig, kinek lelkiismerete nem tiszta, de kinek annál keserűbb egykori felébredése.” (H[itel] 156. sz.)

Rendszerében az értékrendet így állapítja meg: „...ily renddel raktam egymásra, az emberfőt a legmélyebbre, arra a közepesülést, erre a nemzetiséget, erre a polgári erényt s ismét erre a Hitelt tágosb értelemben.” (H[itel] 184. sz.) Néhány vonással ábrázolva ez volt Széchenyi vallásossága, hitelének valláserkölcsi bázisa. Következetes, meggyőződéses katolicizmusa volt az, amely őt szilárdnak, erkölcsileg, jellemileg feddhetetlennek megőrizte. Ez volt erejének, önmagához való hű maradásának forrása. Akkor, amikor először *egyedül*, sok gáncsoskodással küzdve kellett tervét megindítania, ezt írta naplójába:

„Hát törődöl ezzel, Istvánom?” s ráfelelte[:]

„Nem törődöm vele, uram.” [Széchenyi Antológia 1926. 109.]⁵

„Lenyesik szárnyamat, lábamon járok; levágják lábaimat, kezemen fogok járni; kiszakítják kezeimet, hason fogok mászni. Csak használhasak.” [Széchenyi Antológia 1926. 11.]⁶

Ilyen erővel küzdeni csak egy Széchenyi tudott. De ő tudott harcolni a rontók ellen is, akik a nemzet, a reform sírját ásták; még hozzá egész jóhiszeműen (itt Kossuthra gondolt). Széchenyi döbbenetes előrelátással azt mondta: a reformot elsöpri a forradalom, a forradalmat az abszolutizmus! Egyetlen feladata volt: a legválságosabb helyzetben is védeni építését, a reformot. Mikor mindenki ellene szólt, egyesek gúnyolták (Kossuth), ő lelkiismeretére és az Istenre bízta a maga és nemzete sorsát.

Valahogy az igazi nagyok mindig azok voltak, akik[nek] egyedül, az Istenben bízva is volt erejük harcolni. Legalábbis a történelem ezt igazolja, s ez él a mai ember szívében is. Nagy volt egy Napóleon is, aki odakiáltotta az Istennek: „Tiéd az ég, enyém a föld!” De ha igazán megnézzük, Napóleonban csak a hatalmas az, aki imponálni tud; ameny-

⁵ Eredeti lelőhelye: Napló, 1821.03.22.

⁶ Eredeti lelőhelye: Napló, 1832.06.26.

nyiben ez kielégít valakit. Sorsa önmagáról beszél. Ha már itt tartunk, nagy volt Mussolini is, aki a terror erejével volt az. Aki egyszer egy nagy tömeg előtt beszélve ezt mondta hatalmas – ha tetszik –, „nagysága” tetőfokán: „Öt percet adok neki, ha van Isten, sújtsa le rám!” És a nép őrjöngő üvöltése közben bevárta az öt percet. S íme: nagyságát az Isten nem sújtotta le „tüzes mennykővel”. De nem sokkal később – amolyan Isten-számította öt perc után – azt a nagyot Milánó népe agyontaposta, és lábánál fogva felkötötte egy villanydúdra.⁷ Ilyen nagyok is vannak, kétségtelenül, de az igazi nagyok másmilyenek.

Aligha volt az Egyesült Államoknak nagyobb és népszerűbb elnöke, mint Lincoln; sőt – bátran mondhatni –, a világon is párját ritkítja. S ezt a Lincolnt az Egyesült Államok legválságosabb napjaiban – négerfelszabadítás, polgárháború! – választották elnökké. Az ezernyi veszedelem közepette még azt is szemére vetették: „Hát ez a favágó fogja megmenteni hazánkat!?” Lincolnt ez elkésérítette, [d]e cselekedni kellett. S ekkor cselekvésének legbiztosabb támaszpontja lelkiismerete és az Isten maradt. Szülőföldjétől búcsúzva (Washingtonba ment, hogy elfoglalja az elnöki hivatalt) ezt mondta honfitársainak, akik a springfieldi állomáson búcsúztatták: „Elmegyek és nem tudom, hogy mikor, s egyáltalán visszatérek-e még; megyek pediglen olyan feladattal, amely nagyobb számomra, mint amely Washingtonra nehezedett annak idején. Isten segítségével nélkül – aki neki is mindig támasza volt – nem győzhetek feladatomban felett. De segítségével nem is bukhatom el. Bízva őbenne, aki elkísérhet engem utamra és veletek maradhat – és mindenütt ott van a jóért, az igazságért –, merjük erős bizalommal remélni, hogy minden jóra fordul. Az Ő gondviselésébe ajánlva benneteket – mint ahogy én is számítok imáitok erejére – mélységes szeretettel mondom: Isten hozzátok!”

Azt mondja továbbá Philip van Doren amerikai író, hogy a vonat megindult Washington felé, a polgárháború, a halál felé. Hozzátehető: a halhatatlanság felé. Mert eszméi diadalában ma is él, s élni fog a jövőben is. A legnagyobb magyar útja is ez. Válságos időkben ő is így nyilatkozott: „Én a magam részéről megmaradok a bárkán, bárhol vet is horgonyt és bármely kikötőbe visz is a szerencse; de az enyéimet, azután magyar népemet és végre önmagamot a Te kezébe ajánlom Istenem!”

Az ő útja is a halál volt – sokkal tragikusabb előzményekkel. Az ő agyát is pisztolygolyó vetette szét. Ő lőtte agyon magát? Nem? – ki tudhatja. De az ő útja is a halhatatlanság útja. Mert eszméi diadalában milliók szívében ma is él – ha szobrot neki nem is állítanak –, s élni fog

⁷ Mussolinét 1945.04.28-án Giulino di Mezzegra faluban – több másik fasiszta vezetővel együtt – végezték ki, holttestét még aznap este Milánóba vitték, majd másnap a város egyik főterén közszemlére tették, végül pedig felkötötték egy félkész benzinkút egyik tetőgerendájára.

a jövőben is. Hadd álljon itt nagy kortársának és tisztelőjének, Arany Jánosnak néhány gyémántsora:

„De hogy’ kövesse nyomdokát az ének?
Némuljon el, lant, gyöngé szózatod.
Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!
Klió, te készítsd legdicsőbb lapod!
Évezredek során mit összejegyzél
Honfi-erény magasztos érdemét,
Arany betűkkel ércáblába metszél:
Abból alkossd Széchenyi jellemét.”

(Arany János: Széchenyi emlékezete)

VI. Széchenyi néhány gazdasági intézkedése

Úgy mondják – és méltán –, ne a szó, a tett beszéljen! Mert a sok szó önmagában talán még frázishalmaz is lehet – [b]ár ez Széchenyinéél fel sem merülhet! Az ő írásai – ha maga nem is tett volna semmit kívülük – mindenkorra fenntartották volna nevét.

De nagy alkotni-vágyása a konkrét tett mezejére is kiszólitotta. Erről beszél Arany, amikor azt írja:

Emléket, oh hazám mit adsz e sírra?
Hová tekintesz földeden, magyar,
Hol Széchenyi nevét ne lásd megírva
Örök dicsőség fénysugárival?
Ha büszke méned edzi habzó pálya,
Ha eszmeváltó díszes körbe gyúlsz,
Ha szárnyakon röpít a gőz dagálya,
Ha tenni, szépre, jóra egyesülsz;

Duna, Tisza... ez mely prüszögve hordja
Fékét, s szabályhoz törni kénytelen;
Amannak hódol a sziklák csoportja,
S Trajánusz híre újból megjelen;
Az ifju szép Pest, ki bizton ölelve
Nyujt Corvin agg várának hű kezét,
S az édes honni szót selypíti nyelve –
Széchenyié mindez emlékezet!

(Arany János: Széchenyi emlékezete)

1827:⁸ Magyarországi Állattenyésztő Társaság.

1830: Megindítja a Duna-szabályzási előkészületeit, hogy az ország vérereit felfrissítse; összeköttetést keres a déli dunai népekkel, hogy hajóink a Fekete-tengerre is kifuthassanak (külkereskedelem!).

1832: Magyar színház felállításán fáradozik. Nagy szerepet visz a város szépítése, a pesti kikötő és hajógyár alapításában. Lótenyésztés, híd- és hajóépítés ügyében többször járt Franciaországban, Angliában és Németországban.⁹

1833: Az al-dunai munkálatok kormánybiztosa lesz. [A] Tisza-szabályzást is megindítja; [célja]: lecsapolni a Tisza árterületeit. 1833-ban ő köt ki először gőzössel Szegeden.

1837: Megalapítja a Bornemesítő Társaságot. Dolgozik a pesti Hengermalom, az Első Hazai Takarékpénztár, a Kereskedelmi Bank felállításán.

1839: Selyemtenyésztő Egyesületet alapít.¹⁰

1840: A Duna-Tisza-csatorna és a balatoni hajózás tervein dolgozik; fő feladata a Tisza-völgy rendezése.

1841: Beemelik a Lánchíd alapkövét;¹¹ építője Adam Clark angol mérnök,¹² akit Széchenyi hozott Angliából; [a] tervező a szintén angol Tierney William Clark.¹³

1845: Átveszi a közlekedési ügyosztályt. Kidolgozza az ország vasútjainak tervét. Megvalósítja a balatoni gőzhajózást.

1847: Megnyitja az első¹⁴ vasútvonalat Budapest [és] Szolnok között. Tanulmányozza a Felső-Tiszanak és [a] Szamosnak hajózhatóságát.

VII. Széchenyi utolsó politikai küzdelmei és tragikus vége

Az események fejlődtek. Az országgyűlésen az ifjúság – bár Széchenyi-ben a reform atyját tisztelte – ellenlábasa lett Széchenyinek: ezek gazdasági fejlődést, erőt nem tekintetbe véve szakítást követeltek Ausztriával.

⁸ A Magyarországi Állattenyésztő Társaság 1828-ban kezdte meg működését (Széchenyi Antológia 1926. 78.) még Lótenyésztő Társaság néven, s az elnevezést csak az egyesület 1830. június 11-i közgyűlésén változtatták meg Magyarországi Állattenyésztő Társaságra (Gazda István: Széchenyi napjai, Bp., TKME, 1991. 33. és 38.).

⁹ A kronológiai rész nagy valószínűséggel a Széchenyi Antológia Széchenyi alkotásai és irodalmi művei c. fejezetén alapul, amelynek felsorolását a sárvár-felsővidéki Széchenyi István gróf életének adatai (időrendben) c. fejezet fejt ki még részletesebben (vö.: Széchenyi Antológia 1926. 78–79, illetve 63–71.).

¹⁰ A Selyemtenyésztő Egylet 1840. július 13-án Sopronban alakítja meg (Széchenyi Antológia 1926. 79.).

¹¹ A Lánchíd alapkövetételére 1842. augusztus 24-én került sor (Széchenyi Antológia 1926. 67.).

¹² Valójában skót származású volt.

¹³ Nevét William Tierney Clark formában használta

¹⁴ Magyarország harmadikként (ha a Pozsony-Nagyszombat vonalat is ide számítjuk, negyedikként) átadott vasútvonala volt (a Sopron-Bécsújhely, illetve a Pest-Vác szakasz követően).

Széchenyi rendületlenül hitt abban, hogy ő erőt önt Magyarországra, aminek *tószomszédságában függetlenség lakozik*.

De ezen a ponton ellensége lett a „fiatal Magyarország”. Önbizalma, hogy munkáját elvégezheti (és, hogy el lehet végezni, arra számára évtizedes igazán sikeres reformmunkája volt bizonyíték), magába roskadt, ha arra a szükségszerűsége gondolt, hogy Magyarország a kontinens erőivel találja magát szemben... S a kimenetel? – kérdezte – Nem lehet kétséges. Ez a megdöbbenő gondolatsor Széchenyiben a nemzethalál rémét ébresztette fel. Széchenyi úgy gondolta, hogy reformját meg kell állítania, ha továbbfolytatása csak közelebb vinné a nemzetet a kimenetelében nem kétséges küzdelemhez.

A helyzet Széchenyi előtt még válságosabb lett, amikor Kossuth, az „ablegatus absentis”¹⁵ a Pesti Hírlapon keresztül belevetette magát a politikai küzdelembe. Széchenyi naplói bizonyítják, hogy ő igazában nem félt volna attól, hogy a nemzet először függetlenségét vívja ki, és aztán harcolja gazdasági [és] társadalmi harcát. Ő csak a sorrendet tartotta lehetetlennek (amit a történelem – sajnos – igazolt is). Széchenyi óriási veszélyt látott Kossuth nemzetiségi politikájában, ebben a kétélű fegyverben.

„Izgasson minden nemzetiséget a magyar nemzetiség ellen bőszerűség fel – írta Sz[échenyi] 1847-ben –, vessen égő kanócot a szántóvető lakára, miszerint erővel kivívja magának az önformulázta és ő-értelmezte ‘egész igazságot’; ostorozza a közbirodalom érdekeit a legnagyobb ellentétre fel, s tölts meg mérgével a viszonttorlás poharát csordulásig: ám lássa.

Ha azonban egykor, midőn már késő lesz, érezni s átlátni fogja, s megvallani lesz kénytelen, hogy átok volt az, mit fejünkre hozott és nem áldás: akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hü is, ki Önnek csalálmait még idején ketté törni elég elszántsággal bírt s tehetsége szerint ügyekezett volna.” (Politikai program töredékek; 806.)

Úgy tűnik, mintha átokszerű lenne, hogy nagyjaink nem tudnak találkozni (lásd: Bethlen-Pázmány!).¹⁶ Vagy talán mint ellentétes pólusok hatnak legerősebben [a] magyarnak? Nem megdöbbenő és egyben megragadó példája ez a magyar néplélek kettős arculatának, amely egyrészt gyökerében hordja a kelet forrongó erejét, másrészt beleöltözött [a] nyugat szabályozott dinamizmusába? S csak így igazán magyar?

¹⁵ Absentium ablegatis, a távollévők követe az 1848 előtti országgyűléseken. Utalás Kossuth országos politikában való megjelenésére, ugyanis az 1825–1827-es országgyűlésen két főrendű özveggy képviselőként jelent meg.

¹⁶ Valószínűleg Kornis Gyula: Pázmány személyisége (Bp., Franklin, 1935.) c. munkájára utalt vissza, amelyet a gimnáziumban órai munka és házi feladat keretében fel kellett dolgoznia (vö.: Mádl Ferenc 1947/1948. évi magyar füzetek és leckeüzete, a család tulajdonában).

Akárhogy is van, de tény, hogy Széchenyi és Kossuth személyében két nagy magyar áll szemben egymással. Nemcsak cikkírogató[ként] érdekes ellenfelek ők, hanem ellenségek [is], a szó nemesebb értelmében. Nem szabad e tekintetben szem előtt téveszteni személyes, „privát” kilétüket, ami akkor bizonyosan sokat számított egymáshoz való viszonyukban: Széchenyi keresztény erkölcsökön álló és élő férfi volt, míg Kossuth a világ-szabadkőművesség egyik főpáholyát birtokolta.¹⁷ Kossuth sokszor durván kirohant Széchenyi ellen, mint p[éldául] az alábbi módon: „Ki mondja meg, mit akar ez a kígyó velem? És e kígyót embernek hívják.” Kossuth megpróbálta Széchenyit maga mellé állítani, s később is tisztelettel meghajolt a reform atyja előtt. Egy ilyen pillanatnyi bókja Széchenyi felé, hogy a *legnagyobb magyarnak* nevezte.

Azonban Széchenyi évtizedekig éjjel-nappal, minden lépése során felette sokat gondolkozott reformján, semhogy ellenfele bókjai megtevesztették vagy tisztánlátását elhomályosították volna.

Széchenyi úgy gondolkozott – s az események igazolták –, hogy Kossuth ki fogja robbantani a fegyveres harcot Ausztria ellen. És továbbmenve azt is levonta ebből, hogy [a] kis magyar cserép összetörik a vasfazékkal való összeütközésnél. Ezt a félelmesen logikus gondolatsort felismerve Széchenyi támadni kezdte Kossuthot, el akarván őt téríteni a veszélyes iránytól. Figyelmeztetett mindenkit, hogy „ürítsük ki valahára, még mielőtt későn volna, az Önismeret felette keserű serlegét fenéig.” Maga részéről kijelentette: „Árulónak lenni nem az én kenyerem! Nyomorult hazárdjátékosok, tintalopók, szószátyárok.” Deáknak egyszer azt mondta: „...a mi feladatunk a hazát megmenteni, és én, ha erről van szó, füttyülök a törvényeitekre!” Lázás munkát folytat Kossuth ellen [az] 1841-ben megjelent *Kelet népétől* kezdve egészen az 1847-ben kiadott *Politikai programtöredékekig*. Hatást velük már nemigen ért el. Tisztelői, Deák, Eötvös, Vörösmarty is többé-kevésbé Kossuthnak adtak igazat, aki ekkor már szinte személyesen vezette az egész országot

¹⁷ Kossuth szabadkőműves páholytagsága már életében közismert volt, elegendő itt csupán arra utalni, hogy temetésén a magyarországi szabadkőművesek küldöttsége testvérként búcsúztatta (Pesti Napló, 1894.03.29. 2., illetve Pesti Napló 1894.03.30. 6.). A 19. század második felében, a polgári államok szekuláris jellegének megerősödését érzékelve a katolikus egyház többször felhívta a figyelmet a szabadkőműves eszméknek az egyház tanításával való szembenállására. XIII. Leó pápa számos enciklikájának egyike pontosan ennek érdekében került kiadásra (Humanum genus, 1884, elérhető: www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/index.4.html, 2022.12.20.). Kossuth és a szabadkőművesség negatív értelemben vett összekapcsolása – amennyiben ez Mádl saját értékítéletét tükrözi – könnyen lehetséges, hogy a fenti pápai enciklikának köszönhető, a fiatal Mádl ugyanis jól ismerte XIII. Leó munkásságát. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a katolikus Széchenyi – szabadkőműves Kossuth szembeállítását valamely konkrét olvasmányélmény váltotta ki a szerzőből. Kossuth páholytagságára ld. részletesen: Berényi Zsuzsanna Ágnes: Kossuth Lajos és a szabadkőművesek (Bp., Argumentum, 2002.).

közvéleményét. Széchenyi nem tévedett Kossuth politikai megítélésében, mely szerint az utolsó három év (1844–47) nem hozta meg a várt eredményeket, mint eddigé, s így azokat a februári és márciusi bécsi forradalom hatására éretlenül kellett kierőszakolni!

Az 1848. áprilisi törvények szerint kinevezett magyar miniszteriumnak Széchenyi is tagja lesz, míg nagy küzdelem után ezzel mond le: „Önmagam iránti kötelességem, hogy kilépjek olyan kormányból, amely az országot romlásba viszi; örvénybe bukni, ha odavezetik az embert, érthető, de rossz úton másokat odavezetni, ez oly lelki agónia, amelyet én nem bírok ki.”

Nem is bírta már sokáig. Útját e néhány hónap alatt nem nehéz megérteni. Lelki küzdelmei kiültek egész lényére (amit Kemény Zsigmond hűen ír le). Azok a veszedelmek, amelyektől Széchenyi tartott, mind feltámadtak 1848 nyarán; melyek között – mint Petőfi mondta¹⁸ – a magyarság egyedül állt, csapzott hajjal a viharban. De ezek megrohanták Széchenyit is, aki lelkének szinte abnormis fogékonyságával reagált e sorsformáló tényekre. Ezek a tények taszították Széchenyit vigasztalan egyhangúsággal a kétségbeesés és az örület felé. Kossuth radikális függetlenségi küzdelme előkészítette Bécs magyarelles akcióját. Nem véletlen ezek után, hogy Széchenyit Kossuth minden tetteben a „Romisten”¹⁹ működése döbbsentette meg. A bonyolódó belpolitikai helyzet, nemzetiségeink ellenünk való készülődése Széchenyi számára szörnyű lelki tusát jelentett. Egész élete munkáját látta füstbe menni. S ez a füst Ausztriától és a fellázadt nemzetiségektől együttesen felgyújtott Magyarországból szállt felfelé... Ma már semmi nehézség nem áll útjában, hogy körképének alakulását végigkísérjük. Naplói erre szinte tükörképet nyújtanak. Ha reggel vidáman kel fel, egy magyarelles akkus, például a horvátok támadása elég arra, hogy agya megint a fekete kétségbeesés homályába merüljön. Bár külső megjelenésében mindig nyugodt, lelkében remegve figyeli a helyzet alakulását.

Kemény Zsigmond által fenntartott jóslata prófétaí éleslátásról tesz tanulságot néhány nappal elmebajának kitörése előtt: „Ily sorserejű percek alatt találkoztam egy barátomnál Széchenyivel. Ő lázas ingerültséggel beszél el, miként Kossuth Budavárát véletlen megrohanás által elfoglalni, vagy a mint kifejezte ‘a nemzet számára biztosítani’ akarja. Ezért kravalt készít. Háromezer brüsszeli fegyvere van elrejtve, melyet az állomány költségén hozatott, de kézbe nem szolgáltatotta... Míg Széchenyi a történeteket elmondá, gerjedtsége percenként növeke-

¹⁸ Mádl talán Petőfi *Európa csendes, újra csendes...* című versére (1849) gondolhatott.

¹⁹ Vö.: Vörösmarty Mihály *A Rom* című versét (1829/1830).

dett. Kezének üterei kiemelkedtek, s majdnem bogot formálának. 'Én a csillagokból olvasok!' – kiáltott könyezve föl. Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és örülten. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, mellyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk. Ah! az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve, – flagellum dei!"

(Kemény Zsigmond: Magyar szónokok és státusférjak;²⁰ 511–512.)

Valóban vérfagyasztó bizonyosság lehetett ez a jövő lázasan gondolkodó agyában. Kemény azt mondja továbbá: „Mi biztattuk! Kicsinyítettük a veszélyt... Másnap nem találkoztam vele. Azután rögtön Bécsbe indulék, s negyvennyolc órával később hallám, hogy Széchenyi is oda érkezett, mint – örült.” (U.o.) Ez volt hát a záró akkord, amelyet megelőzött az, hogy *mindenért önmagát vádolta*. Egyedül ő a felelős mindenért! Ő volt az, aki a magyarságot erre az útra vitte, amelyen el fog pusztulni! Ez a vád annál inkább mardossa lelkét, mert az országban sokan, akik valamikor első lépéseit is akadályozták, igaztalanul szemére is vetik.

Naplói, melyek lelke alakulásának tükörképei, mutatják, hogy a sűrű események mint verik le a lábáról. Éjszakákon át álmatlanul vergődik mardosó önvádjai között. Önbizalma e napokban megsemmisült. „Nincs már reménysugár!” – harsog kétségbeesett lelkéből a szó – sem a haza, sem az ő számára, aki népének katasztrófáját okozta, valamikor, amikor a *Hitelt* megírta. Elméjének összeroppanása előtt még egyszer lakonikus rövidséggel lelkiismeretvizsgálatot tart a nemzet előtt: „Becsvágy vagy sértett becsületérvés vezetett-e engemet? A legkevésbé sem! Valami világi, földi ok ösztönzött-e? Nem. Valami mellékcél irányított-e politikai pályafutásomban? Soha! Uszítottam-e? Tápláltam-e csak egyetlen nemtelen gondolatot bárki ellen? Soha! Lelkiismeretem mind e tekintetben egészen tiszta!” ([Károlyi Árpád]: Sz[échenyi] I[stván] döb-lingi irodalmi hagyaték[a I. 132.])

Önvádjai az augusztusi eseményekkel kapcsolatban szinte már elborították. Ellenük sűrű gyónásai sem segítettek. Lelki alaptermészete az egyensúlyt tovább fenntartani nem tudta, szeptember 4-én pisztolyhoz nyúl. De mikor már mindent felmondott, mélyhitű vallásossága nem hagyta el: „Oh, Istenem, könyörülj rajtam!” – hasít agyába a gondolat öngyilkossági kísérlete alatt, és leteszi a fegyvert. Néhány szó[ny] naplóbejegyzés után: „Soha senki annyi bajt nem hozott a világba, mint én!

²⁰ A kötetet Csengery Antal szerkesztette, a Széchenyi Istvánról szóló fejezetet viszont valóban Kemény Zsigmond írta, ezért a könyv pontos bibliográfiai adatait a felhasznált irodalom között adtam meg.

Oh, Istenem, könyörülj rajtam!” [I]tt azonban megszűnik az öntudat el-lenállása. Őrülten viszik aznap (szept[ember] 4.) Döblingbe.

1848. szeptember 4-től haláláig (1860. ápr[ilis] 7.)

1856-ig beteg volt (amentia).²¹ Kórtünetei alapja gyanánt még mindig a reform és személye közti kapcsolat szerepelt: minden, amit két év-tizeden át tett – összes írásai, beszédei, cselekedetei – most csak arra szolgált beteg lelkének, hogy miattuk jövőjét, életét, üdvét elveszítse. Mert minden, amit tett, a sátán műve volt, ő pedig 20 éves korától fogva annak rút eszköze.

Világos, hogy csak az elmebeteg Széchenyi mondhatta, hogy abban az időben minden reform fölösleges volt, s azokat csak az ördög diktálta, hogy megzavarja az ország békés életét. Ő volt mindennek az oka. Ő csábította el Kossuthot, „egy végtelenül nemes embert”. Ő egyéni életében is megrögzött bűnös volt, aki feleségét, gyermekeit nem egyszer halálra szánta. Őrülten ilyen önmarcangoló képzetek terhelték agyát 1856-ig, amikor gyógyulás állt be nála. Írni kezdett (először moralizáló dolgokat, főleg fiának).

A hatalmas agyvelő ismét dolgozni kezd, [s] [e]gyhamar megint előtte áll örök magyar problémája! Nem már a reform vonalán: azt elsöpörte a forradalom, a forradalmat az abszolutizmus. Rémülve veszi tudomásul '49 vértételeit, a magyarság zsarnoki letiprását, Ferenc József szörnyű eljárásait. 1857-ben Széchenyi új feladatot lát maga előtt: a magyarság brutális elnyomásának megakadályozását vagy megtorlását, ha másképp nem lehet. Csakúgy ontja írásait, amelyekben magyarul soha nem hallott iróniával támadja a magyarság mézszárlóit. Vérszomjas majomnak tűnik írásaiban Bach és Ferenc József: magukkal csúfoltatja ki groteszk dialógusokon át. Ez a munkája, a *Nagy magyar satíra* világos bizonyítéka annak, hogy Széchenyi hajdani hatalmas reformtervében az Ausztriával való óvatosság eszköz volt csupán.

1857-ben e munkából összeállította a *Blicket* (válaszul a Bach akaratából megjelent *Rückblickre*). Hogy e művét közelebb hozzam a mához, helyesebben, hogy egy mai magyar szavaival méltassam, ide iktatom a fasiszták által 1945-ben kivégzett Bajcsy-Zsilinszky Endre rá vonatkozó sorait: „Nemcsak a magyar nemzet sérelmei és szenvedései találhatnak e csodálatos műben idegremegtető kifejeződést, hanem egyben a legemelkedettebb európai szellem és tisztult erkölcsi fölfogás szemlélete és

²¹ Jelentése: tudatzavar.

fölháborodása is, a magyar szabadságharc leveretése után bekövetkezett alacsony bécsi bosszúhadjárattal, silány, logikátlan, lélektanellenes, értelmetlen és reménytelen centralista és germanizáló módszerekkel szemben.”

(Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában* [1941] 337.)

Politikai célját elérte, Bach megbuktatásával Bécs irányt változtatott. Rechberg,²² az új külügyminiszter – aki Magyarországgal eléggé méltányos politikát folytatott – Széchenyit is meglátogatta. Széchenyi felsóhajtott: „Óh, ha most szabad ember lennék, gondtól, felelősségtől menten!...”

Széchenyi nem tudta elfogadtatni kormányfelfogását, amelyeken 1859-ig dolgozott. Bécsben megint a centralisztikus abszolutizmus lett úrrá; hazánkban megújult a rendőri elnyomás. Erre megírta [a] *Disharmonie und Blindheit* c. német nyelvű munkáját, amelyben körülírja egy jogszerű eljárás körülményeit. Befejezni nem tudta. 1860. március 3-án házkutatást tart nála az osztrák rendőrség. Veszélyes iratait (a *Szatírárt*) [egyik] barátjánál, Kiss Márton[nál] találták meg. A hatósági személyek nézetei a teendőket illetően megoszlottak. Egyesek bűnvádi eljárást ajánlottak; mások – mint „beszámíthatatlan” számára – állami tébolydát javasoltak. Végül – minthogy egyben közös volt a céljuk; abban ti. hogy el kell hallgattatni – az utóbbiban egyeztek meg.

Széchenyi – nyilván – tudta, hogy ő nem örült, de a lehetőségek mérlegelésénél arra jutott, hogy minden valószínűség szerint tébolydába fogják internálni. E gondolat épp oly végzetes hatalommal ragadta meg fantáziáját, mint a forradalomért érzett felelősség 1848-ban.

Képelete éjjel-nappal festette maga elé a jövőt, amely rá, az épeszű, nagy szellemi igényekkel rendelkező emberre az örültek házában vár. Rettenetes marcangolás volt lelkének sorsa arról, hogy felesége, fiai, mindenki örültnék tartja, mert valamikor róluk valóban úgy nyilatkozott (1848–1856). És az, hogy ez halálíg így fog tartani, ismét az örület felé kergette. Erről tanúskodik valamennyi szó utolsó naplóbejegyzéseiből.²³

A döblingi irodalmi hagyaték[áról szóló] I. kötet[b]en Dr. Károlyi Árpád megrendítően írja le Széchenyi utolsó lelki tusáját: „Megkezdődik kétségbeesett lelkének, nekivadult fantáziájának végső tusája az ellen a szilárd és tiszta öntudat ellen, hogy az, a mit ő akart, csak jó volt, és az ellen a jogos remény ellen, hogy a jónak győzedelmeskednie kell; birokra kél a rögeszme és a megsemmisülés vágya az élet egészséges

²² Johann Bernhard Graf von Rechberg und Rothenlöwen (1806–1899) 1859–1864 között volt az Osztrák Birodalom külügyminisztere.

²³ L.: [Károlyi Árpád]: Sz[échenyi] I[stván] döblingi irodalmi hagyaték[a] I. kötet (Mádl Ferenc jegyzete).

ösztönével, azzal a mélységes szeretettel, mely őt nejehez és gyermekeihez köti, azzal a fényes, a legmagasabb régiókba emelkedő hittel, melynek csiráit szívébe a természet ültette s nagynevű atya szerető gondoskodással öntözgette. De ezeket a nagy erkölcsi erőket a nekiszilajodott fantázia ökölcspásai szétrobbantják és ha a roncsolt idegszálak útjain vissza-visszatérnek is küzdeni a hatalmas ellenséggel és egy álló hétig, álmatlan éjszakákon át állják is a kegyetlen harczot a zsarnok képzelet, az üldöző rögeszme ellen: utóvégre is letörnek. Úrrá a »megsemmisülés szomszaga« lón. Husvét vasárnapjára forduló éjjelen, az április 7-ke és 8-ika közti éjben, dördült el a pisztoly-lövés, hogy szétvesse azt az agyat, melynek minden rostja a magyar haza javára célzó magasztos gondolatokkal volt tele; hogy megállítsa dobogásában azt a szívet, melyet csordultig töltött el a magyar fajra iránti, történelmünkben példátlanul érző, fájdalmas és izzó szeretet!...” [Károlyi Árpád: Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka [I. 257.]]

[L]ám, ez volt a legnagyobb magyar! Ő az, örök időkre!

De ma megdöbbsent a gondolat, a tény, ha Arany Jánossal azt kérdezem:

„Emléket, oh hazám mit adsz e sírra?
Hová tekintesz földeden, magyar,
Hol Széchenyi nevét ne lásd megírva
Örök dicsőség fénysugarival?”

(Arany János: Széchenyi emlékezete)

A kérdésre választalan úr tátong mindenütt, vagy legfeljebb lebecsülő legyintés. Honnan jön [ez a hozzáállás]? S itt a titok nyitja: nem a népből, hanem tisztára értékelt tan- és ideológiai könyvek áradatából, amelyek hiteléről, a Széchenyi értelmezte mélyebb hitelről, nem ide tartozik beszélni. De van, sőt ez az igazi magyar szív és gondolat, s ezekben élő eszme a legnagyobb magyar eszméje, tisztelete. És ez a nép, amely az önlelkéből lelkedzett Arany János ajkára adja a szót, amikor *Walesi bárdokat* énekel, s akkor is, mikor legnagyobb fia előtt így akarja leróni háláját:

„Értünk hevült, miattunk megszakadt szív,
Te, az enyészet ágyán porladó!
Késő, de tartozott szent hódolat hív:
Egy nemzeté, ím, e hálás adó.

El kelle buknunk – haj, minő tanulmány! –
Meg kelle törnöd – oh, mily áldozat! –
Hogy romjaidra s romjainkra hullván,
Adjunk, Igaz! tenéked igazat.”

(Arany János: Széchenyi emlékezete)

*FORRÁSMUNKÁK*²⁴

- Széchenyi művei (Hitel, Világ, Stádium, Politikai program töredékek, Kelet Népe, Blick).
Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István naplói.
Viszota Gyula: Széchenyi Hitel című művének keletkezése (Budapesti Szemle 1916. 351–381).
Szekfű Gyula: A mai Széchenyi (Bp., Révai, 1935).
Szekfű Gyula: Három nemzedék (Bp., Élet, 1920).
ifj. Iványi-Grünwald Béla: Gróf Széchenyi István Hitel. A taglatat és a hitellel foglalkozó kisebb iratok – Magyarország újabbkori történetének forrásai (Bp., MTT, 1930).
Albrecht Daniel Thaer: Grundsätze der rationellen Landwirthschaft I–III (Berlin, 1809–1812).
Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában (Bp., Gergely, 1941).
Philip van Doren Stern: The Life and Writings of Abraham Lincoln (New York, Random, 1940).
Csengery Antal (szerk.): Magyar szónokok és státusférfiak (Pest, Heckenast, 1851).
Károlyi Árpád: Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I–III (Bp., MTT, 1921–1925).
Révai József: Marxizmus-népiesség-magyarság (Bp., Szikra, 1948).
Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története.
Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet.
Fekete József–Váradi József (szerk.): Széchenyi vallomásai és tanításai. Széchenyi-Antológia (Bp., Studium, 1926).
Fekete József–Váradi József (szerk.): Széchenyi tanításai (Bp., Egyetemi Nyomda, 1926).
Szekfű Gyula: Széchenyi igéi (Bp., Pallas, 1921).

²⁴ A forrásmunkák jegyzékét kiegészítettem a szövegben található és beazonosítható művekkel.

DOMANICZKY ENDRE

SZÉCHENYI GONDOLATAINAK HATÁSA MÁDL FERENC ÉLETMŰVÉRE

Mádl Ferenc 1952-ben pécsi egyetemistaként Széchenyi életművéről írt munkája 2022-ben, a hagyaték rendezése során került elő. Bár kéziratban maradt, szerzője számára kiemelt jelentőséggel bírhatott, ugyanis egy külön másolati¹ példányt őrzött belőle az íróasztala fiókjában. A dolgozatot kézbe véve az olvasóban számos kérdés merül fel: 1) hogyan keletkezett, vagyis mi volt a szerző célja vele?; 2) miért pont Széchenyiről írt?; végül: 3) miért fontos ez a dolgozat, értve ez alatt, hogy egykor miért volt fontos a szerző számára, illetve hogy miben áll a jelentősége az utókor szempontjából? Rövid áttekintésemben – a források tükrében – ezekre próbálok válaszolni.

A dolgozat keletkezési háttere

Mádl Ferenc idős korában többször is felidézte, hogy már gyerekként megismerkedett a reformkori politikai elit nagyjainak gondolataival. Széchenyi és Kossuth esetében azt is elmondta, hogy otthon, a szülői házban olvasott tőlük munkákat,² de megemlítette még Eötvös József, Deák Ferenc és Kölcsey Ferenc nevét is.

A hagyatékában található iratanyag Mádl állításait nemcsak alátámasztja, de lehetővé teszi azok kiegészítését is. Az édesapa visszaemlékezéseiből kiderül, hogy már ifj. Mádl Antal is érdeklődött – gyermekei születése előtt is³ – Széchenyi iránt, s nem csupán az életrajzát ismerte, hanem legfontosabb munkáit is.⁴ Mádl valószínűleg tőle hallott először a legnagyobb magyarról, s ehhez kapcsolódóan a reformkor többi meghatározó politikusáról is. A fentiek ismeretében könnyen elképzelhető

¹ Az eredeti példány nem került elő, aminek több oka is lehet: a.) elveszhetett; b.) a hagyatékban belül lappang valahol; c.) elkészülte után másnál került elhelyezésre (mint például Mádl Rerum Novarumról szóló dolgozata, amely máig Marx Gyulánál található. A történetre ld. Dr. Marx Gyula: „Az én 1956-om”, in Béres Katalin (szerk.): „Sívó évek alján” Történetek az ötvenes évekből. Zalaegerszeg, 2006, ZMMI, 88.

² Rólunk is szól a mese. Beszélgetés Mádl Ferencsel (*Magyar Nemzet* 2000.06.10.25.)

³ ifj. Mádl Antal 3.

⁴ ifj. Mádl Antal visszaemlékezései alapján két kötet jöhet számításba: a.) a Széchenyi igéi (Bp., Pallas, 1921.), amelyhez Szekfű Gyula írt előszót, illetve b.) a Széchenyi tanításai című munka, amely két, egy hosszabb (Széchenyi vallomásai és tanításai. Bp., Stádium, 1926.) és egy rövidebb (Széchenyi tanításai. Bp., Egyetemi Nyomda, 1926.) változatban is megjelent.

az is, hogy az édesapa, aki rendszeresen kölcsönzött,⁵ vásárolt,⁶ illetve családon belül is kapott⁷ könyveket, valamelyik általa már korábban olvasott kötetet átadta a fiának, ami önmagában is iránymutatás lehetett a fiatal Mádl számára a témában való elmélyedésre.⁸ Nyilvánvaló – a néhai köztársasági elnök fennmaradt iskolai füzetei tanúsítják –, hogy a veszprémi piarista gimnáziumban alapos nevelésben részesült. Mádl egy darabig humán tagozatra járt,⁹ és itt az oktatás részeként nem csak az antik auktorokkal, de a magyar irodalommal és részben a klasszikus politikai munkákkal¹⁰ is meg kellett ismerkedniük.

A fiatal Mádl Ferenc érdeklődése tehát valószínűleg e kettős – otthoni és iskolai – ráhatásnak köszönhetően fordult a reformkor, mint a magyar történelem egyik dicső korszaka felé. Nem sokkal a család Ausztriából való hazatérését követően már szabadidős tevékenységképpen is írni kezdett. Első fennmaradt, Kazinczy Ferenc életéről szóló esszéje 1947-ben, még az iskola államosítása előtt készült. A politikai élet eldurvulása, amely az ő és diáktársai számára az iskola államosításában és a paptanárok elbocsátásában öltött testet, vélhetően csak fokozta a magyar történelem iránti érdeklődését. Tudjuk, hogy a felnőttkor küszöbén álló Mádl – bár „paraszti származására” tekintettel az új rendszer nyertesei közé tartozott – az akkor már több mint két évszázados múltra visszatekintő iskola „átszervezését” nem csak helytelenítette, hanem néhány barátjával együtt aktív ellenállást is szervezett.

A veszprémi gimnazisták által létrehozott titkos közösség alapvetően a korábban megismert és megszokott piarista hagyományokra épült és fő célja a vallásgyakorlás, valamint a tanulmányok minél magasabb szintű folytatásának biztosítása – az önképzés lehetőségének megteremtése – volt. A résztvevők ezt az önképzést többek között egymásnak tartott előadások, valamint fordítások elkészítése és megosztása révén biztosították. Több helyről próbáltak hozzájutni idegen nyelvű történeti, irodalmi, vallási és politikai munkákhoz, ezeket részben kéz-, rész-

⁵ Mádl Ferenc: Magyarország Európa (falusi történetben elbeszélve) (In: Díszdoktoravató 1998. október [Pécs], [PTE ÁJK], [1998] 6. Kézirat).

⁶ Mádl Ferenc: Magyarország Európa (falusi történetben elbeszélve) (In: Díszdoktoravató 1998. október [Pécs], [PTE ÁJK], [1998] 6. Kézirat).

⁷ Rólunk is szól a mese. Beszélgetés Mádl Ferencsel (*Magyar Nemzet* 2000.06.10.25.) és Oplatka András: Vendégségben Mádl Ferenc köztársasági elnöknel (MTV, 2002).

⁸ Az azonosulást valószínűleg megkönnyíthette, hogy Széchenyi, aki magántanuló volt, a vizsgái egy részét a pesti piarista gimnáziumban tette le (Széchenyi Antológia 1926. 55.), vagyis kvázi piarista öregdiáknak számított.

⁹ Vö.: Mádl Ferenc 1951. június 16-án kelt érettségi bizonyítványa (a család tulajdonában).

¹⁰ Például Zrínyi Miklós *Az török áftum ellen való orvosság* című művével, amelyre Széchenyi-dolgozatban is található utalás (vö.: Mádl Ferenc 1947/1948. évi magyar füzeté és leckefüzete, a család tulajdonában).

ben pedig gépirásos másolatok formájában terjesztették. Mádlra, akinek részvétele a pécsi egyetemi évei alatt viszonylag jól dokumentálható, e baráti körrel való kapcsolatának elmélyülése vélhetően már az utolsó két gimnáziumi évében is pozitívan hatott. Ekkor már nem „csak” jeles, hanem kitűnő tanulónak számított, aki tanulmányi eredményeire tekintettel kitüntetésben is részesült. Másrészt ebben az időszakban kezdett el komolyabban foglalkozni az írással. Többek között ekkor, 1949-ben fogott hozzá a Széchenyi-életrajz megírásához,¹¹ de sok időt töltött irodalmi kérdésekkel is: verseket olvasott, naplót vezetett és novellákat írt.¹² Ugyanekkor – nagy valószínűséggel 1950-ben – kezdett neki a nyugat-európai gazdasági integrációról szóló angol nyelvű (!) tanulmánya elkészítésének is.¹³

Egyszóval Mádl már gimnazistaként megteremtette szellemi függetlenségének kereteit, és ezt a közeget az érettségi után – Veszprémből Pécsre kerülve is – keresni kezdte. Egyik veszprémi barátja révén rövid idő alatt megtalálta azt a titkos közösséget, amelyet a résztvevők „kiscsoport”-nak hívtak, és amelynek egyetemi évei során mindvégig – Budapestre kerülve is – tagja maradt. Ez a közösség nem csak baráti, hanem szellemi kör is volt, tagjai nem csupán a legjobb tanulók akartak lenni, de a Vasfüggöny mögött is naprakészek a világ dolgaiban. Tudjuk, hogy a kiscsoporton belül Mádlt elsősorban két téma foglalkoztatta: XIII. Leó pápa híres körlevelének, a *Rerum Novarum*nak a hatásai, vagyis az egyház szerepe és szolgálata az új tömegtársadalomban, és ennek nyomán a katolikus politikai irányzatok (a keresztényszocializmus, kereszténydemokrácia témaköre)¹⁴, valamint Európa és a közép-európai régió helyzete és jövője. A Széchenyiről írt dolgozat ez utóbbi téma egyik alapvető darabja lehetett.¹⁵ Nem tudjuk, hogy másokról (például

¹¹ Mádl Ferenc: A legnagyobb magyar (Élő hajtás rügyei, 1949. 135–144., a család tulajdonában).

¹² Mindezt megerősítik ebből az időszakból (1947–1951) fennmaradt füzetei, melyek közül a legfontosabbak: a.) Mádl Ferenc 1947/1948. évi magyar füzete és leckeüzete (a család tulajdonában); b.) Mádl Ferenc verses füzete 1946–[?1951] (a család tulajdonában); c.) Élő hajtás rügyei (esszék, novellák, 1949) (a család tulajdonában); d.) Megtalált régi kalászkok (fordítások) (a család tulajdonában); e.) Naplójegyzetek (1950 [töredék] és 1951. 01–04. hó) (a család tulajdonában).

¹³ Mádl, Ferenc: The European Steel and Coal Community (ESCC) Under the Sky of – United Europe (1953.07.01., kézirat, a család tulajdonában). A kézirat első változata valószínűleg 1950-ben, a végleges (fennmaradt) változata 1953-ban készült.

¹⁴ Mádl és barátai kezdetben a keresztényszocializmus elmélete és gyakorlati megvalósítási lehetőségei iránt érdeklődtek (vö.: Marx Gyula 1956.03.15-i kihallgatási jegyzőkönyve [ÁBTL-3.1.9. – V-141190/1a.]), vagyis a fennálló helyzeten (a szovjet megszállási övezeten) belüli politikai mozgáster kiterjedését próbálták megérteni. Mádl csak később, 1961–1964 között folytatott strasbourgi tanulmányai során, amikor lehetősége nyílt arra, hogy a nyugat-európai kereszténydemokrata politikusok (az európai integráció „alapító atyái”, mint Robert Schuman, Konrad Adenauer vagy Alcide de Gasperi) eszméivel közelebbről is megismerkedjen (amint erre több interjújában utalt is), kötelezte el magát a nyugat-európai kereszténydemokrácia gondolatvilága mellett.

¹⁵ Azt, hogy a kézirat a kiscsoportos tevékenység keretében készülhetett, a Bevezető két utolsó sora

Kossuthról vagy Deákról) is készült-e ilyen anyaggal, ám a Széchenyire történt, más munkáiban – például az 1954–1955-ben íródott kisregényében¹⁶ – tett hivatkozásai alapján valószínűleg kifejezetten a legnagyobb magyarra koncentrált. A kéziraton látszik, hogy alapos kutatómunka során készült, az irodalomjegyzéke több, akkoriban nehezen hozzáférhető munkát is tartalmazott. Mádl két alapvető forrása Iványi-Grünwald Bélának a *Hitel* új kiadása elé írt Széchenyi-tanulmánya,¹⁷ illetve a már valószínűleg otthon megismert Széchenyi-antológia lehetett – ám e munkák csupán a háttérrel biztosították saját gondolatmenetének kifejtéséhez.

Széchenyi helye és szerepe a mádli életműben

Miért pont Széchenyi? – jutunk el a dolgozatot lapozgatva a fő kérdéshez. Egyrészt mert Mádl úgy vélte – és a dolgozat részben ennek a bemutatását célozza –, hogy ő volt a magyar reformkor központi figurája, „motorja”, és – amit Arany híres versének gyakori hivatkozásával fel is idéz – vátesze, aki évtizedekkel előre látta az eseményeket, így élete és munkássága a mához is szól. Mádl számára azonban Széchenyi nem csupán „Kasszandraként” jelentős, akit – mint írja – az utókor rendre elferdít, elhallgat vagy félremagyaráz, hanem a *Hitel* szerzőjeként. Ez a munka volt az, ami a fiatalembert szemmel láthatóan lenyűgözte, és írásra készítette. A Széchenyi által felépített logikai rendszer, amely egy konkrét probléma láttán, azt továbbgondolva évtizedes-évszázados távlatba helyezve képes volt egy átfogó reformprogram megalkotására. Vagyis Mádl Széchenyiben ez a reformprogram – Magyarország átalakításának „receptje” – ragadta meg igazán! Van azonban az életrajzban egy harmadik elem is, amely viszont a főhőssel való azonosulást segítette elő: a gróf személyes tulajdonságai, amelyek – mint Mádl későbbi pályafutása során megvallott értékrendjéből kitűnik – megkönnyíthették Széchenyi példaképpé válását. E korai dolgozat ismeretében egyáltalán

(„Életre! Dolgozni! [...] E tanulmány is ennek jegyében született.”) is alátámasztja, amely erős gondolati hasonlóságot mutat Mádl mintegy két évvel később készült, a kiscsoportos munkáról szóló regényének bevezetésével (vö.: 1. közlemény 6. l.).

¹⁶ [Mádl Ferenc]: Akik köztünk vannak... (Kézirat, [1955 körül] 25.) (a család tulajdonában).

¹⁷ Ehhez nagy valószínűséggel a Pécsi Egyetemi Könyvtárban jutott hozzá vagy a jogi karon egyik tanárának, Benedek Ferencnek, a római jog későbbi, nemzetközi hírű professzorának köszönhetően, aki Mádl számára a diákok elől elzárt, csak oktatók számára hozzáférhető könyvekhez is hozzáférést biztosított. Vö.: Domaniczky Endre: Mádl Ferenc kisregényének pécsi vonatkozásai 51. l. (In: Korsós-né Delacasse Krisztina – Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *A közép-európai régió és a nyugati hatások: A tradicionális jog alakváltozásai*. Budapest, 2023, Gondolat, 49–66.).

nem tűnik nehéznek ezeket a magánember számára fontos értékeket, illetve később a politikust is vezérlő gondolatokat a mádli életműben beazonosítanunk.

Az előbbi vonatkozásában érdemes itt felidézni Mádlnak az Antall-kormány minisztereként adott egyik korai interjóját, amelyben a világképét alakító – otthonról és az iskolából magával hozott – értékekről beszélt: „... a becsületes munk[a], a tanulás szenvedély[e], az egymásért, a kisebb és nagyobb közösségért való helytállás[s], a feladatok átértés[e], a racionális megoldások keresés[e], a hi[t], hogy van értelme a küzdelemnek, a csalódásokon, bukásokon át is az újrakezdésnek kicsi egyéni vagy tággabb világunkban egyaránt...”¹⁸ A kézirat Széchenyije – aki egyszerre idealista és realista, mélyen érző és határozott, vallásos, továbbá elkötelezett a nemzeti értékek és hagyományok megőrzése iránt – a Mádl által otthon látottakhoz nagyon hasonló értékrendet vall. Vagyis Széchenyi, aki a régi Magyarország és a Kelet népének Nyugathoz való felzárkózását elindította, Mádl számára nem csupán történelmi hős, hanem a magyar történelem azon kiemelkedő alakja, akivel személyesen is leginkább azonosulni tudott.¹⁹ Széchenyi tehát programjában, didaktikai módszerében és személyes tulajdonságaiban is példaképpé vált Mádl számára, ezért választotta legfontosabb művét – amelyen keresztül a munkamódszerét és a személyt magát is részletesen be lehet mutatni – témául.

Az értékrend összehasonlítását követően röviden szólni kell a politikust vezérlő gondolatokról is. A dolgozat Széchenyije ismert értékalapú döntéseiről, a keresztény értékrend – magán- és közéletben történő – követése iránti elkötelezettségéről, valamint távlatos gondolkodásmódjáról, amelyben a magyarság sorsát egyidejűleg két síkon: a közép-európai és kontinentális összefüggésekben szemlélte. Ez a gondolkodás- és szemléletmód, illetve politikai értékrend tulajdonképpen a politikus Mádl teljes közéleti működésének is alapjául szolgált. Vessünk ezekre a fogalmakra egy gyors pillantást!

Széchenyi *Hitelje* nem más, mint egy gazdasági reformprogram leírása, amelynek mentén esély nyílik „[b]elülről létrehozni nemzeti és

¹⁸ Értéket védeni és teremteni. Interjú dr. Mádl Ferenc tárca nélküli miniszterrel (In: Új Horizont 1991/5–6. 8.).

¹⁹ Elegendő itt csupán Mádl egyik kedvelt mondására felhívni a figyelmet, amelyet a fiatalember magánlevelezésében, az idős tudós írásaiban és beszédeiben, valamint a Széchenyi-dolgozatban egyaránt megtalálunk. A „2×2=4” használata a 19. század elejétől kezdve kimutatható a magyar sajtóban. Mind Széchenyi, mind Kossuth műveiben előfordul, klasszikussá mégis a tragikus sorsú magyar költő, Radnóti Miklós egyik versének köszönhetően vált, akihez Mádl – a szentkirályszabadjai találkozás miatt (bővebben: Oplátka András: Vendégségben Mádl Ferencnél, 2002) – amúgy is az átlagosnál erősebben kötődött. A Széchenyi-dolgozat ismeretében azonban – ahol már a bevezetőben is többször előfordul – könnyen elképzelhető, hogy Mádl e mondást a *Hitelben* olvasta először, és ezt követően kezdte el azt használni (jelenleg a mondás használatára a Mádl-életműben ez a legkorábbi adat).

állami önállóságának igazi létalapját”.²⁰ Az intézkedéscsomag azonban nem önmagáért való: a nemes gróf az „ország gazdasági felemelkedését... csak eszköznek tartotta ahhoz, hogy felvirágoztassa a nemzeti kultúrát.”²¹ Megőrizni a magyarságot a változások tengerében, részben saját értékei miatt, részben viszont ezáltal is gazdagabbá tenni az egyetemes kultúrát – ahogyan ezt a fiatal Mádl maga is kiemelte.²² Nehéz ezeket a gondolatokat úgy olvasni, hogy abban ne az 1989-es rendszer-változást követő első szabadon választott kormánynek azon tagjára gondoljunk,²³ aki előbb a privatizáció felelőseként maga is kulcsszerpet vállalt az új Magyarország gazdasági reformprogramjának kidolgozásában, majd pedig e munkáját művelődési és közoktatási miniszterként – egy új oktatási és kulturális rendszer alapjait létrehozva – tetőzte be.²⁴ Mádl miniszteri működésének summázata – a Széchenyi-dolgozat fényében – akként is megragadható, hogy a gazdaságpolitika fő célja a nemzeti kultúra felvirágoztatásának lehetővé tétele, illetve biztosítása, amelynek révén az ország a nyugati kultúra büszke és erős bástyája lehet,²⁵ ahogy egyébként Mádl miniszteri működése során soha nem is tévesztette szem elől sem az európai integráció, sem pedig a magyar kultúra ügyét.²⁶

Figyelemreméltó, ahogy a fiatalember – 1952-ben, a Rákosi-korszak egyik legnehezebb időszakában²⁷ – fontosnak tartotta, hogy a dolgozatban idézze Széchenyi híres mondását, miszerint Magyarország nem volt, hanem: lesz.²⁸ Ez az optimizmus hajtotta előre a miniszteri időszakában is, amikor annak tudatában vállalta el – akárcsak miniszter társai –

²⁰ Mádl Ferenc: Széchenyi élete munkája: a Hitel (I. fejezet).

²¹ Mádl Ferenc: Széchenyi élete munkája: a Hitel (III. fejezet).

²² Mádl Ferenc: Széchenyi élete munkája: a Hitel (V. fejezet).

²³ Akinek miniszteri tevékenységét 2011-ben, Mádl Ferenc 80. születésnapja alkalmából elmondott beszédében egykori tanítványa, Orbán Viktor így méltatta: „egy idős ú[r], aki... talán az egyik legelismerettebb tagja a '94-ben megbukott kormánynak, az egyik olyan tagja, aki az akkori kormány bukása ellenére is úgy maradt meg az emlékezetünkben, mint korszakalkotó törvényeket előterjesztő miniszter.” (Orbán Viktor: „Köszöntő”, in Magyar Szemle 2011/3-4. 4-5.)

²⁴ Ennek a – miniszteri elődjével, Andrásfalvy Bertalannal megosztva – végzett munkának az eredményeiről leköszönésekor részletesen beszámolt Boross Péter miniszterelnöknek (Mádl Ferenc: Jelentés a Művelődési és Közoktatási Minisztérium 1990-1994 közötti tevékenységéről. Lelőhelye: MNL MNL-XIX-J-9-av. Mádl Ferenc miniszter iratai 25. d., 1101-1200. (1994) dosszié). A jelentés hamarosan nyomtatásban is megjelenik Az ismeretlen Mádl Ferenc. Írások tőle és róla c. kötetben. Mádl kultusz-miniszteri tevékenységének értékelésére l.: Domaniczky Endre: Mádl Ferenc. Tudós és államférfi (Bp., 2022. 263–274. Kézirat).

²⁵ Mádl Ferenc: Széchenyi élete munkája: a Hitel (V. fejezet).

²⁶ Bár művelődési és közoktatási miniszterre csak 1993 februárjában nevezték ki, a tudománypolitika már 1990-től hozzá tartozott.

²⁷ L. bővebben: Gyarmati György: A Rákosi-korszak (Bp., ÁBTL-Rubicon, 2011. 166–219.).

²⁸ Eredeti formájában: „Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!” (Iványi-Grünwald Béla, ifj.: Gróf Széchenyi István Hitel. A taglat és a hitellel foglalkozó kisebb iratok (Bp., MTT, 1930. 492.).

a feladatot, hogy szinte a lehetetlenre vállalkoztak. Ahogyan példaképe, ő is azt vallotta, hogy „...távlatokban kell gondolkodni, ezt próbálom, s az embernek hinnie kell abban, hogy van értelme annak, amit tesz. Ez különösen nehéz a sok kritika mellett, ami a kormányt éri. Engem ugyan nem tud megingatni, mert alapvetően meg vagyok győződve a jelenlegi gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok történelmi értékéről, a főirány helyességéről, s ez mégiscsak az új Magyarország demokratikusan megalakult kormánya, amely e főirány követésére hivatott. [...] A magam részéről megteszem érte, amit tudok. Nem elsősorban a kormányért. A kormánnyal – amíg vállalt irányát követi – az ügyért.”²⁹ Végül ez az ügy – a nemzeti megújulás programja³⁰, vagy ahogy ő inkább nevezte: a polgári Magyarország iránti elkötelezettség – vezette vissza a politikai életbe, hogy aztán 2000 és 2005 között köztársasági elnökként is az antalli örökséget ápolja.

Államfóként lehetősége nyílt, hogy álláspontját stratégiai (nemzeti) kérdésekben is megfogalmazza. Ennek két sarokpontjáról: a.) a kárpát-medencei sorsközösségről; illetve b.) a Nyugat-Európához való viszonyról, vagyis az európai integrációról számos alkalommal beszélt. Míg az előbbivel a Széchenyi-dolgozatban csak érintőlegesen foglalkozott, az utóbbiról a kéziratban is szó esett, de 1953-ban – még pécsi diákként – egy külön dolgozatot is készített, amelyben – a későbbi V4 előképeként – már felvetette egy közép-európai gazdasági közösség létrehozásának szükségességét.³¹ A kárpát-medencei nemzetiségekkel kapcsolatban a fiatal Mádl dolgozatában egyrészt Széchenyinek az erőszakos nemzetiségi politikával kapcsolatos ellenérzéseit emelte ki, másrészt a nemzeti kultúra emelésére, a „kiművelt emberfő” fontosságára figyelmeztetett.³² E két gondolatot tulajdonképpen ötvözte 2004-es szabadkai beszédében, amikor így fogalmazott: „[a] történelem azt bizonyítja, hogy az itt élő népek számára is az együttműködés az egyetlen perspektíva. Ezek a nemzetek nem egységes tömbben élnek, itt nincsenek egységes nemzetállamok, minden nemzet ismeri a többségi és a kisebbségi sorsot. Ez sokak számára egyfajta kiszolgáltatottságot jelent, amit nem szabad elfogadnunk”³³ – utalt arra, hogy a békés együttélés nem csupán opció, hanem az egyet-

²⁹ A tudomány feladatait a tudománynak kell megoldania. Beszélgetés Mádl Ferencsel (Magyar Tudomány 1990/11. 1336).

³⁰ Az Antall-kormány programját I. részletesen: A nemzeti megújulás programja (Bp., Pallas, 1990).

³¹ Mádl, Ferenc: The European Steel and Coal Community (ESCC) Under the Sky of – United Europe (1953.07.01., kézirat, a család tulajdonában). A dolgozat hamarosan nyomtatásban is megjelenik az ismeretlen Mádl Ferenc. Írások tőle és róla c. kötetben.

³² Mádl dolgozatának ezen részén erősen érződik Szekfű Gyula: A mai Széchenyi c. munkájának hatása (amely egyébként szerepel is a dolgozat irodalomjegyzékében).

³³ Beszéd a Városi Népkörben (KEHÉ 2004., Bp., KEH, 2005. 263.)

len hosszútávon is életképes lehetőség a térség valamennyi nemzete számára. Majd pedig hozzátette – tulajdonképpen az oktatás (a „kiművelt emberfő”!) fontosságát hangsúlyozva –, hogy „...a mai világban nem attól sikeres egy-egy nemzet, hogy mekkora területet von ellenőrzése alá, hanem attól, hogy milyen értékekkel képes az emberiség közös tudását gyarapítani.”³⁴ Az európai integrációval kapcsolatban pedig államfőként többször is megemlítette, hogy „[k]ulturális szempontból nincs »nagy« és »kis« nemzet, minden nemzeti örökség egyúttal világörökség is”. Azt is hozzátette: „[m]i a legbüszkébbek a kultúránkra vagyunk. Tudjuk, hogy nem üres kézzel megyünk most Európába.” Az elnök szavai és a diák dolgozatában írtak közötti hasonlóságot – több mint öt évtized múltán is – könnyű felfedezni.³⁵ Valószínűleg ez az egyik terület, amelyben Mádl Ferenc álláspontja fiatal korától kezdve változatlan maradt.

A másik pedig a keresztény eszmeiség közéletben történő érvényesítésének követelménye. Mádl Ferenc már köztársasági elnökként – az Európai Unió reformjával kapcsolatban – hangsúlyozta, hogy az európai integrációnak fel kell vállalnia keresztény gyökereit. „[E]bben az értelemben írja Robert Schuman Európáért című könyvében, hogy »a demokrácia vagy keresztény lesz, vagy nem is lesz«” – hangsúlyozta a Magyarország uniós csatlakozása kapcsán Stuttgartban elmondott beszédében.³⁶ Volt köztársasági elnökként ennél is tovább ment: a közélet megújításának szükségességéről beszélve annak alapjaként is a keresztény elvek követését nevezte meg.³⁷ Ez a gondolat már a fiatalkori dolgozatában is megtalálható, ahol Mádl így fogalmazott: „...a legnagyobb magyar bebizonyította, hogy a katolikum nemcsak magánügy, hanem a közvé. Megrendítő alaposággal ezt Hitelében nyíltan kimondta, s egész rendszerében valláserkölcsei magaslatoknak – ha tetszik –, sarkpontoknak tartja legmagasabb téziseit. Egész cselekvésében, legprofánabb tetteiben a katolikum ereje érezhető”³⁸, amivel arra is utal, hogy példaképe döntései értékalapú döntések voltak.

³⁴ Beszéd a Városi Népkörben (KEHÉ 2004., Bp., KEH, 2005. 264).

³⁵ Vö.: A Széchenyi-dolgozat megfelelő részeit: „Széchenyi nagy immanens világképe: az egyetemes kultúra.” „Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni és szeplőtlen minőségben kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni: ez a föladat.” „Hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel gazdagítani meg, mit azonban csak kitűzött tervek szerint érhetnénk el.”

³⁶ Beszéd a 11. Baden-württembergi Európa-hét Stuttgarti beszédek Európáról című rendezvényén (KEHÉ 2004., Bp., KEH, 2005. 176).

³⁷ Bevezető előadás (Mészáros László-Szőcs Géza (szerk.): A második kecskeméti konferencia. Új államépítés, új irány, új feladatok, Kecskemét, 2009. 23.). A „más erkölcsi normák” kapcsán legtöbbször a hegyi beszédet említette. (A téma kifejtését l. például: Mádl Ferenc: *Az európai álom*. Ahogy az integrációs szerződések architektúrájában kibontakozott [*Magyar Szemle* 2009/7–8. 6–32].)

³⁸ Mádl Ferenc: Széchenyi élete munkája: a Hitel (V. fejezet).

Mádl kéziratát olvasva nem túlzás úgy fogalmazni, hogy a *Hitel* Széchenyije erős hitéből merítette a határozottságot, amellyel döntéseit meghozta, és szilárdságot, amellyel azok mellett mindvégig képes volt kitartani. Mádl esetében sem volt ez másként, amint ez az őt jól ismerő Martonyi János megfogalmazásából is kiderül: Mádl Ferenc „...nagyon szelíd ember volt. Valóban, ...szelíd volt az egész egyénisége, de hát a szelídség mögött volt egy nagyon határozott, világos elképzelés és akarat. Tehát ő a véleményéből sohasem engedett”³⁹, ám döntéseinek szilárdságát nem az önérdek,⁴⁰ hanem az értékalapúság biztosította.⁴¹

A fiatal Mádl fontosnak tartotta kiemelni, hogy az „igazi hazafiság meg nem csálható jele, aki kész a nagyobb rész legkisebb hívására is minden olyashoz hozzájárulni, ami a közjó előmozdítását ígéri.” S a politikus Mádl valóban készen is állt erre a szolgálatra, de csak akkor, amikor hívták: így lett előbb 1990-ben miniszter, 1995-ben köztársasági elnökjelölt, majd 2000-ben köztársasági elnök. „Nem tolakodott, sohasem tolakodott” – emelte ki életút-interjújában egyik barátja, Kodolányi Gyula.⁴² Viszont szolgálni akart, ahogy ezt egy másik, egyetemistaként készített munkájában, a kisregényében ki is fejtette: a titkos pécsi baráti társaságnak, a kiscsoportnak az önképzés mellett a szegények szolgálata és evangelizációja volt a legfontosabb feladata.⁴³ Ennek tudatában a Széchenyitől vett idézet: „ha lenyesik szárnyamat, lábamon járok; levágják lábaimat, kezemen fogok járni; kiszakítják kezeimet, hason fogok mászni. Csak használhassak” – saját magának és barátainak szóló buzdításként is felfogható volt.

A politikus még két fontos tulajdonságára találhatunk utalást a kéziratban. A fiatalember fontosnak tartotta kiemelni, hogy Széchenyi tevékenységének egyik legfontosabb vonása az emberszeretet volt. Mádl a dolgozatban ezt írta: „szeretni és emberré nevelni az embereket!”⁴⁴ Tanárként és politikusként is ez volt a fő célja – sőt sikerének egyik titka, ahogy Martonyi János ezt többször is hangsúlyozta⁴⁵ –, bár Széchenyi harsány küldetéstudata – „[J]ogom van Magyarország fölött tanárkodnom”⁴⁶ – teljes mértékben hiányzott belőle.

³⁹ Martonyi János (Mádl Ferenc, a nemzet elnöke, MTVA, 2021).

⁴⁰ Ahogy Mádl dolgozatában idézte is Széchenyi egyik mondását, hogy „csak a gyenge szereti önmagát, az erős egész nemzeteket hord a szívében”.

⁴¹ Vö. Martonyi János egy másik fontos meglátását: „Mádl Ferenc értékvezérelt ember volt” (Mádl Ferenc, a nemzet elnöke, MTVA, 2021).

⁴² Kodolányi Gyula: *A világfa ágain*. Budapest, 2021, Nap Kiadó, 293.

⁴³ L. bővebben: Domaniczky Endre: „Mádl Ferenc és a jocisták”, in *Vigilia* 2023/1. 18–25.

⁴⁴ Mádl Ferenc: Széchenyi élete munkája: a *Hitel* (Bevezetés).

⁴⁵ Erről többször részletesen beszélt Martonyi János (Mádl Ferenc, a nemzet elnöke. MTVA, 2021).

⁴⁶ Politikai program töredékek (Pest, Trattner, 1847. 93.).

Végül érdemes megemlíteni, hogy a politikus Mádl egyik legfontosabb alapelve is megtalálható a dolgozatban. A fiatalember Széchenyiről szólva ugyanis úgy fogalmaz: „...ne a szó, a tett beszéljen!”⁴⁷ A „sztárkultuszt” elutasító tudós⁴⁸ és a sajtótól magát következetesen távol tartó közszereplő vezérelve ugyanide vezethető vissza: dolgozni kell, a munkát csendben, halkán végezni, az ítéletet – tetteink alapján – az utókor fogja kimondani felettünk.⁴⁹ Mádl valóban eszerint élt és dolgozott – mint látható, már fiatal korától fogva.

Széchenyi István portréja

A dolgozat jelentősége – összegzés

Mindezek után talán könnyebb válaszolni a harmadik kérdésre: miben állt a dolgozat jelentősége? A szerző szemszögéből nézve – aki egyébként egész életében Széchenyi tisztelőjének számított⁵⁰ – valószínűleg a politikusi munkája során tartotta szükségesnek, hogy fiatalkori gondolatait felidézze. Erre az elnöki tevékenységének utolsó évében elmondott Széchenyi-émlékbeszéde kínálta a legjobb alkalmat,⁵¹ amelyben – imponáló tárgyismeretét felvillantva – egyszerre mutatta be a nemes grófort, elemezte személyes tulajdonságait, és vázolta fel Magyarország újkori történetének legfontosabb eseményeit. A beszéd, ahogyan a Széchenyi-dolgozat is, erősen épít Arany János híres versének gondolatmenetére, amelyet Széchenyi halálára írt⁵² – már csak emiatt is kézenfekvő azt feltelezni, hogy a dolgozatot – évtizedek után – ekkor vette ismét elő.

S miért fontos az utókornak? Több okból is. Egyrészt – a többi Péccsett keletkezett, eddig nem ismert kézirattal együtt – felfedi, hogy Mádl Fe-

⁴⁷ Mádl Ferenc: Széchenyi élete munkája: a Hitel (VI. fejezet).

⁴⁸ Id. Trócsányi László: Jogászai pályafutásom (Bp., Nagy és Trócsányi 1995. 78).

⁴⁹ Erre részletesen ld. Domaniczky Endre: Mádl Ferenc. Tudós és államférfi (Bp., 2022. 358–359. Kézirat).

⁵⁰ Elegendő itt utalni arra, hogy tanárként 1988-ban, a rendszerváltás hajnalán tanszéki kirándulást is szervezett Nagycenkre, és miniszterként részt vett a Széchenyi-bicentenáriumi előkészítő munkáiban. Vö.: Burián László: „A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának mai kérdéseiről”, in *Jogtudományi Közlöny* 1989/11. 610–613.), Domaniczky Endre: Mádl Ferenc. Tudós és államférfi (Bp., 2022. 263. Kézirat). Továbbá ld. még: Bécsben és Nagycenken az ötök. Adria-Duna leltár – Velence előtt (*Magyar Hírlap* 1990. 05. 28. 2.). Kedvezően fogadták a magyar javaslatot (Kisalföld 1990.05.28. 1–2).

⁵¹ Beszéd Széchenyi István sírjának megkoszorúzásakor (KEHÉ 2005., Bp., KEH, 2005. 149–151).

⁵² Arany János: Széchenyi emlékezete (1860).

renc tudományos és közéleti tevékenysége milyen sok szalon és erősen kapcsolódott a dél-baranyai egyetemvárosban eltöltött két évéhez. Nemcsak az első tudományos munkáját írta itt, hanem a nyugat-európai integráció jelentőségére is itt figyelte fel, amivel azonban csak mintegy évtizeddel később, az Állam- és Jogtudományi Intézet kutatójaként kezdett el szisztematikusan foglalkozni. Pécssett, a kiscsoportban teljesedett ki a katolikus mozgalmi tevékenysége is, amelynek gondolatvilága – ahogyan itt megismert barátai – egész életében elkísérte. Az első egyetemi mestere, Benedek Ferenc, aki szinte haláláig mellette maradt, ugyancsak itt tanított.⁵³ Másrészt a Széchenyi-dolgozat azért is jelentős, mert jól megőrizte a fiatal Mádl gondolatvilágát, s segítségével nem csupán a fiatalember erős közéleti affinitására, konzervatív, vallásos beállítottságára következtethetünk, hanem – későbbi közéleti munkásságának ismeretében – jellemfejlődésének iránya, a későbbi politikus eszmerendszerét képező keretek szilárdsága is érthetővé válik általa.

Láthattuk, hogy Széchenyit mint példaképet a fiatalember otthonról, az édesapjától kapta. Az íróasztalából előkerült dolgozatból pedig most már azt is tudjuk, hogy akkori gondolatai (és lelkesedése) – amelyek a politikus tevékenységére is hatással bírtak – élete végéig vele maradtak.

⁵³ Kapcsolatukra ld. részletesen: Domaniczky Endre: „Mádl Ferenc kondoleáló levele Benedek Ferenc özvegyének”, in *Per Aspera Ad Astra* 2022/1. 157–175.

GRÓH GÁSPÁR

CIVILBŐL ÁLLAMFÉRFI

Monográfia Mádl Ferencről

Nem akármilyen könyvet írt Domaniczky Endre: a *Mádl Ferenc – Tudós és államférfi* címmel megjelent nagyszabású munka lexikon-kötet formátumú, tekintélyt parancsoló, majd' 800 oldalas alkotás. De nem grandiózus mérete okán igazán „nagy”, hanem mindenre kiterjedő alapossága, a tényeket tisztelő, következetes szakmaisága mellett a monográfia hőse iránti tisztelet és szeretet jegyében. A Mádl Ferenc életútját illetően is empatikus monográfiát szakmai értékei teszik igazán naggyá.

A műfaj természete szerint szerkesztett életrajz, így az életút természetéből következően tagolódik. Első részébe a családtörténet és a diákévek tartoznak, a második rész az egyetemi évekkel kezdődő szakmai életút áttekintése, a harmadik pedig a közéleti szerepvállalások története – ez utóbbi az, melyet a szélesebb közvélemény a leginkább ismerhet. Mindegyik nagy tömbje olyan alapos, annyi részletet tár föl, hogy akár külön-külön, önmagában is kerek egész lehetne. Munkája közben Domaniczky egyaránt felhasználja az elérhető dokumentumokat, elemzi és bemutatja Mádl Ferenc írásait, a vele és róla született anyagokat, és mert hőse nem szerette a nyilvánosság elé tárni élete magánérdekűnek tartott fejezeteit, nagyon sok interjút készített, kihasználva az „oral history” sokszor az írott forrásokénál fontosabb, de azokkal mindenképp egyenrangú lehetőségeit. Erre már csak azért is szüksége volt, mert a Mádl-életút jelentős részben olyan korszakban és olyan közegben zajlott, amelyek természete nem feltétlenül dokumentálta történéseit. Így éppen sorsformáló kapcsolatok, életbevágóan fontos árnyalatok maradtak volna ismeretlenek – ha nem sikerül megszólaltatni a tudós és államférfi működésének tanúit.

A könyv a kiterjedt Mádl-család (tehát nemcsak Mádl Ferenc) történetének fölvázolásával kezdődik, annak jegyében, amit a bevezetésben olvashatunk: „Mádl története [...] egyszerre személyes történet és kollektív élmény.” (19) Ebből a családtörténetből megismerhetjük a későbbi köztársasági elnök gondolkodását sokban meghatározó szülői (és nagyszülői) ház értékrendjét, szellemiségét. Ez a család (mint bármely másik), nemcsak a maga egyediségében is néhol már-már regényes életét éli, hanem mélyen beágyazódik a történelembe – vagy fordítva: a történelem szinte folytonosan beavatkozik a család generációinak életébe.

A történet a török hódoltságban kipusztult magyar falvak újratelepítésekor németföldről érkező ősökkel kezdődik. Ők azok, akik az elnéptelenedett vidékeket szívós munkával ismét kultúrtájává tették. A nyelvét, kultúráját megőrző németajkú közösség jelentős része azonosult új hazájával, a későbbi nemzedék már nem telepesnek, hanem itteni honosnak érezte magát, érzelmileg elmagyarosodott, amit Mádl Ferenc egyik őséne az 1848–1849-es szabadságharcban való részvétele bizonyít. E történetben kirajzolódik a dunántúli paraszt-polgárok életrendje, munkacentrikus igényessége, magára adó méltóságtudata. (Történészek azt is megállapíthatják, hogy mit jelenthetett, ha egy paraszti közösség, élve a maga kiváltságaival, a jobbágyi függőség rendszerén kívül, szabadon gyarapodhatott.)

Aztán következett a 20. század elejének nagy kivándorlási hulláma, ami a Mádl-család sok tagját Amerikába sodorta. Volt, aki ott is maradt; volt, aki hazatért, ahogyan Mádl Ferenc nagyszülei is. Nemcsak életük gazdasági újraalapozását segítő kerestetüket hozták haza, hanem egy magabízó, dinamikus, polgári értékrendjében megerősödött, széleslátókörű, kulturális értékekre szomjazó gondolkodásmódot, a munkával, tanulással megvalósítható anyagi-társadalmi emelkedés igényét. Mindez már olyasvalami, aminek folytatását észrevehetjük a későbbi elnök életútját nézve is.

Ez tehát Mádl Ferenc életútjának előtörténete, mely gyerekkorának, iskoláztatásának első szakaszával folytatódik. Amiben megint megjelenik egy történelmi kor is. A veszprémi piaristáknál töltött évek ábrázolása egyúttal iskolatörténet is, az ország (azóta is) egyik legjobb gimnáziumának széleskörű, komoly tudást adó tanárai erkölcsi-emberi példák is lehettek, nemcsak tantárgyaikat tanították. Szükség is volt erre: Mádl Ferenc gimnáziumi tanulmányait a világháború eseményei szakították félbe. A háború vihara vitte őt és családját Németországba. Itt is figyelemre méltó, hogy tudván tudva, mit jelent szülőhazájuk szovjet megszállása, hogy nehéz idők következnek, mégis hazatértek – holott ha kint maradnak, beilleszkedésük könnyen ment volna: nyelvi nehézségeik természetesen nem voltak és a háborús pusztulás után kapva kaptak volna a szorgalmas, tehetséges, munkabíró menekülteken.

Nem ezt az utat választották, hanem a nehezebbet: hazatértek. Mádl Ferenc olyan élményekkel került vissza szülőföldjére, amelyek miatt fiataloként előbb érett felnőtté, mintsem leérettségizett volna. Hazakerülve ült ismét iskolapadba, érettségije után újabb komoly döntés várt rá. Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy Magyarország a szovjet érdekszférában a kommunista társadalom kényszerpályájára került – amelynek ideológiája üldözte azt a világnézetet, amely a Mádl-család életének irány-

mutatója volt. Az odahaza megalapozott vallásosságát gimnáziumi éveit tudatosabbá tették. Amennyit katolicizmusáról tudhatunk, az arra enged következtetni, hogy – ha lehet így fogalmazni – az a maga módján világias volt: nem a hit vagy misztika jellemezte, hanem a kereszténység erkölcsi és szociális tanítása. Ez nem zárta el sem az ifjú, sem a felnőtt, majd idősödő Mádl Ferencet a mindennapok természetes megélésétől: vallását vakbuzgóság és hivalkodás nélkül gyakorolta, az természetes része volt az életének, gondolkodásának. Ezért semmiképp sem szabad megfejeljünk róla, enélkül nehezebben érthetjük meg pályaválasztását, általában véve választásait és vállalásait (beleértve azt is, ahogyan elfogadta az elnöki megbízatásra való jelöléseit).

A könyv második nagy tömbje egy korszak magyar jogtudományának története, mely Mádl Ferenc egyetemi tanulmányainak bemutatásával kezdődik. Mai szemmel nézve van abban valami meglepő, hogy a vallását gyakorló, katolikus ifjúsági és szociális szervezetekben aktívan részt vevő fiatalember a pécsi egyetem jogi karára jelentkezik – éppen akkoriban, amikor a berendezkedő pártállam hozzákezd a jogállam leépítéséhez. Domaniczky erre is árnyalt magyarázatot ad. Az egyik tényező a családi háttér, az Amerikából hazatért felmenők hazahozott tudásában ott van az ott látott alkotmányosság és jogtisztelet, ezzel a jogi szakmák tisztelete is, Mádl Ferencben ez már diákkorában vonzóvá teszi a jogi pályát. (Megjegyzendő, hogy két testvére is a pesti jogi karra jelentkezett.) Sajátos módon a jogismeret fontosságának gondolatát a kommunista hatalomátvétel folyamatának jogtiprása is megerősíti benne. Egyetemi éveit idején az oktatás különös módon mutatja a korszak rejtett kétarcúságát: szigorú ideológiai felügyelet alatt oktatói között ott vannak a megelőző korszak nélkülözhetetlen, a szakmai közvéleményben legendás kiválóságai (a teljesség igénye nélkül néhány név: Holub József, Degré Alajos, Benedek Ferenc, Óriás Nándor, Kislégi Nagy Dénes), és az újhullám politikai alapon előtérbe tolt káderei. Az e közegről adott képből kiderült, hogy valami különös, informális kapcsolati háló minden akadály ellenére is összekötötte az új rendszerbe nem tagolódó, régivágású jogi szakembereket. Ehhez hozzátehetjük, hogy jelentős részben így volt ez más szakmákban is, és nemcsak a pártállam kezdeti éveiben, hanem fennállásának utolsó szakaszában is: az újabb generációk megörökölték e konspiráció nélkül működő szövetséget, amiről vélhetően azok is tudtak, akik nem világnézetük vagy politikai orientációjuk miatt nem tartoztak közéjük, de szakmai tudásukat tisztelve korrekt kollegiális viszonyban álltak velük. A Mádl-történet szempontjából ez a sajátos, tudásalapú szövetségi viszony (amelynek rejtelmes természete jól kiolvasható Domaniczky kutatásaiból) azért volt rendkívül fontos, mert voltaképpen ez volt a tit-

ka az ő szakmai emelkedésének. Tehát az a tudománytisztelet, amely a szakmaiságot nem rendelte alá ideológiai-világnézeti szempontoknak, és tisztelte a tehetséget, a munkát, a teljesítményt. Az is kiderül, hogy ezt Mádl Ferenc is ösztönösen érezte, és tudta, hogy neki csak szorgalmára, munkabíráására, tehetségére építő többletteljesítménnyel van esélye arra, hogy képességeinek kibontását lehetővé tevő helyzetbe kerüljön.

Ez sem volt egyszerű, kellett hozzá szerencse is, mint ahogyan az a Pécsről a pesti jogi karra kerülésekor történt, 1953-ban. Nem tudhatjuk, mekkora fenyegetést jelentett és milyen retorziókkal járhatott volna az, hogy Mádl és baráti köre egy (Bulányi György irányította) illegitim katolikus csoport aktív tagjaként az állambiztonsági szervek figyelmét is kivívta. Feltételezem, hogy ezt az egyetem ideológiai felelősei is tudták, és hiába volt káderlapja szerint megbízható, paraszti származású, és évfolyamának kiválósága, kezdett forróvá válni a lába alatt a talaj. Ezért jelentkezett át Budapestre. Nemcsak abban volt szerencséje, hogy Sztálin halála után időközben már a „reformer” Nagy Imre alakíthatta meg első kormányát, és a diktatúra legvadabb erői visszavonulót fújtak, hanem abban is, hogy megtalálta azokat az embereket, akik szakmai és emberi értelemben is segítettek: így elsőként az idővel atyai baráttá váló Nizsalovszky Endrét, majd a szakmai előmenetelét egyengető Világgy Miklóst, Eörsi Gyulát, Szabó Imrét – utóbbiak társadalmi beágyazottsága, világképe, ideológiai elkötelezettsége homlokegyenest különbözött az ígéretes fiatal tudósétól.

Ennyiből is látszik, hogy a Mádl-életrajz már az előtt is önmagában túli történet, hogy ő maga kormánytagként, civil közéleti személyiségként, majd államfőként ténylegesen is belépett volna a történelem szereplői közé. A jogász Domaniczky annyiban természetesen elfogult tanult szakmája iránt, hogy a jogászvilág, a jogtudomány művelőinek belviszonyait illetően a máshol látottnál is alaposabb. Ezt a részletezést azonban messzemenően indokolja, hogy Mádl Ferenc élete legnagyobb részében ennek a tudománynak volt művelője, ennek lett egyetemi tanára, ebben lett akadémikus és a maga területének nemzetközileg elismert tudósa. Szűkebb szakterülete megtalálásában az vezette, hogy az általa leginkább művelt nemzetközi magánjog részint távol esett a politikától, részint olyan terület volt, amire külkapcsolatai miatt szükség volt a pártállamnak is. Ráadásul Mádl Ferenc nemcsak szűkebb témájának volt kiváló ismerője és kitűnően beszélt nyugati nyelveken, hanem sokoldalú műveltsége, művészetek iránti érdeklődése, történelmi ismeretei révén büszkélkedni is lehetett vele.

Eközben a rendszerrel bensőséges viszonyt ápoló pályatársak teljesen nyugodtak lehettek abban, hogy – mint közismerten vallásos, párton

kívüli szakember – nem zavarhatja az ő karrierjüket, nem túrhatja őket ki vezető pozíciójukból. Ehhez járult keresztény erkölcsiségevel összefüggő sajátos lojalitása is azok iránt, akik segítettek. Mindezt megalapozta (vagy betetőzte?), amiről szakmunkákban általában nem szokás értekezni, hogy megnyerő egyéniség volt, akinek különleges képessége volt arra, hogy egymással élesen szembenálló személyiségekkel egyidejűleg jó viszonyt ápoljon úgy, hogy azok egyike se tartsa árulónak. Domaniczky is utal erre: „azon kevesek közé tartozott, aki egyszerre tarthatta magát a polgári jog két hatalmas – egymással folyton civakodó, ám munkásságuk által mindörökké összekapcsolt – egyénisége, Világhy Miklós és Eörsi Gyula tanítványának – és ez jogászörökben a tehetség abszolút elismerésével egyenértékű.” (163) (Ez a vonása, az ellentétek fölé emelkedés, más összefüggésben a vélemények integrálására való képessége aztán közéleti szerepében lett különösen fontos...)

Nyitva állt tehát előtte a tudományos pálya – és ezzel a lehetőséggel ragyogóan élt is, de azért ez még akkor sem indult magától, ha az egyetemi hallgató kitűnően szerepelt az ennek a körnek kiírt pályázatokon, tanulmányi versenyeken. Végzése után a rendszer természetesen igényt tartott jól képzett diplomása szaktudására a napi joggyakorlatban, így lett Mádl Ferencből is bírósági fogalmazó, majd titkár, azonban a tudományos pálya jobban vonzotta, mint a bírósági karrier. Egy jókor kiírt pályázat, s az azon való kiváló szereplés segítette az általa kívánt irányba. Ehhez el kellett nyernie olyan potentátok támogatását, akikhez nem állt emberi-világnézeti értelemben közel. Ismét az következett, amiről már esett szó: az ideológiai felügyeletet gyakorló szakember fontosabbnak tartotta Mádl tudását, mint az állampárthoz való viszonyát: működött az a szemlélet, hogy janicsárt akárhányat lehet találni, de tehetséges (és tegyük azért hozzá: ennek ellenére lojális) szakembert sokkal nehezebb. Domaniczky így ír erről: Szabó Imre (az akkori akadémiai osztálytitkár) „egyfelől vonalas pártkatona volt, másfelől azonban tudományos kérdésekben – ameddig ezek politikai elvárásokkal nem ütköztek – értékelte és támogatta a tehetséget, és felvállalta a szakmai álláspont képviselését”. (199)

A tudós pályaképének bemutatása is elválaszthatatlan annak a közzegnek megmutatásától, amiben ez történt. Így lesz ebből a részből is a korszak jogtörténetének (természetesen e kötet főszereplőjére figyelve készült) vázlata – egy, a témában megírható monográfiához szükséges tudással és áttekintő képességgel. A jog és jogtörténet kérdéseiben laikus olvasó számára is ugyanattól lesz izgalmas és tanulságos a könyvnek ez a része is, mint a többi: hogy korszakának történelme egészében jelenik meg egy részterület tükrében. Ismét azt láthatjuk, hogy egy ok-

kal megbélygzett korszakban is maradt valamelyes, jól körülhatárolt tér a teljesítménynek. Így volt ez pl. a természet- és mérnöki tudományokban, orvoslásban, de még az ideológiailag igen rövid pórázon tartott humán ágazatokban is, melyekben a kevésbé szigorúan ellenőrzött, a napi politika köreit lényegében nem érintő korok és témák (pl. a középkor) kutatói viszonylag szabadon dolgozhattak – még ha személyes karrierjüket erősen befolyásolta a párthoz, azaz a rendszerhez való viszonyuk. A jogtudománynak az a része, amelyet Mádl Ferenc talált magának, ugyancsak ilyesféle, viszonylagos területen kívüliséget élvezett – ugyanakkor nemzetközi értelemben még a hatalom számára is fontos volt ennek a helyzetnek biztosítása. Ezt a furcsaságot az még különösebbé tette (amiről érintőlegesen már esett szó), hogy következetesen rendszerhű, de szakterületükön kiemelkedő jogtudósok volak patrónusai: így lett, ahogyan Domaniczky fogalmazott, „Szabó Imre és Eörsi Gyula »szakmai« jobbkeze” (233), előbb inkább – kihasználva a többször emlegetett nyelvtudását – hivatalnoki szerepben, később (mentorától függetlenül) kutatóként. Szabó és Eörsi működését Domaniczky így jellemzi: „A magyar jogtudomány szerencséjére két különösen művelt és tájékozott ember kezébe került a jogi kutatások irányítása, akik saját munkájukban és oktatóként is a minőségre törekedtek.” (269) Helyzetének alakulásában sokat számított, hogy maga az MTA is sokban kivétel volt, csak a vezetői körben volt elvárás a párttagság, de ahogy az egyik emlékező mondta: „nem érte hátrány a pártonkívüli munkatársakat”. (251) Ez igaz volt ugyan, de ha hátrányt nem is kellett szenvednie, előlépésre is kevés lehetősége volt. Így, noha minden lehetséges elismerést megkapott, az akadémiai kutatások nem elégtették ki, ezért az egyetemi világba lépett tovább – ami nem akadályozta a kutatásban, de új inspirációt jelentett számára. Ezekben az időkben (a Kádár-rendszer stabilizációja után) Mádl egyre többször jutott el külföldre, szereplései, konferenciákon és vendégtanárként mutatott teljesítménye révén egyre tekintélyesebb szereplője lett a magyar jogtudománynak.

Az utak nemcsak és nem elősorban karrier-szempontról voltak hasznosak számára, hanem személyes élményeket és ismereteket is kapott. Így nyert empirikus megerősítést az a meggyőződése, hogy a tartósan eleve működésképtelennek gondolt kommunista berendezkedés a belső és külső meghasonlás, legvégül az összeomlás felé halad. Tekintve, hogy sosem hitt a rendszerben és közéleti érdeklődése ellenére sem volt politikai alkat, nem kellett semmiből kiábrándulnia és nem kellett megszenvednie amiatt, hogy mindezt nem hirdetheti. Ebben benne volt a történelemhez való viszonya: úgy gondolta, hogy az idő úgyis elhozza azokat a változásokat, amiket nem lehet elkerülnie. Ez egybevágott keresztény

hitével is, miszerint vannak dolgok (és a történelem kerekének forгатása ilyen), melyekben az isteni gondviselésre kell bízunk magunkat.

Ez a hit azonban nem zárta ki azt, hogy tudományát művelve ne építette volna be szakmai munkáiba annak jelzéseit, hogy a magyar jogrendszer a Nyugat-Európában mértékadó normákhoz kell közelíteni, mert nemcsak történelmi alapon, hanem a konkrét változásokat is látva az volt a meggyőződése, hogy Magyarország természetes helye a nyugati integráció körében keresendő. Az indoklás realizmusa ideológiai alapon nem volt vitatható, hiszen a hetvenes évektől már látszott, hogy a nyugati integráció olyan változásokat hoz, amelyekhez igazodni kell. Ez az elképzelés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától a szakma elkötelezetten baloldali irányítóinak és mértékadóinak gondolkodásától sem volt idegen. „Mádl később többször utalt arra, hogy a rendszer megreformálhatatlansága a gazdasági reformok 1960-as évek végi bukását követően Szabó és Eörsi számára is egyértelművé vált, és ezt – külföldi előadásaik során – nem is feltétlenül rejtették véka alá, belföldön viszont hallgatásba burkolóztak” (345) – írja Domaniczky.

A tudományos életmű alakulásának áttekintése után az államférfié következik. A rendszerváltás attól lett rendszerváltozás, hogy kialakult a demokratikus Magyarország jogrendje – részben az erőltetett tempójú jogalkotás révén –, de hogy ez a társadalom életében gyakorlattá válva nyerje el értelmét, ahhoz a kormányzati munka elszántsága, ehhez pedig alkalmas szereplők kellettek. Jellemző módon a korábbi hatalom működtetői, akik hosszú regnálásuk idején kétségkívül szereztek bizonyos uralmi gyakorlatot, az új, a társadalmi akaratot megjelenítő politikusokat következetesen hozzá nem értéssel, dilettantizmussal vádolták – miközben a hatalmi szférába érkezők képzettsége, szakmai ismeretei, látóköre messze meghaladta az országot csődbe vivő, bukott rezsím figuráit. A baloldal kezdetben szinte megsemmisítő médiafölényét kihasználva rendre méltatlan vádakkal, támadásokkal törekedett az új kormány résztevevőinek lejáratására – de ez egy másik történet. Az azonban tény, hogy a korábbi, inkább szabadrablásnak mondható vadprivatizáció, a kapkodva és a magyar gazdaság kárára zajló folyamat megfékezésére, azaz jogszerűvé tételére Mádl Ferencet hívta kormányába Antall József. Kritikus feladatra vállalkozott, amikor kormánytag lett. Mégis: ha az egykori politikai sajtót áttekintjük, szembeötlő, hogy Mádl Ferenc kimaradt a más minisztereknek kijáró zárótűzből, bizonyítékaként annak, hogy a szakmai kiválóság és a személyes feddhetetlenség még ilyen időkben is védelmet jelenthet.

Mádl Ferenc politikai szerepvállalását szakmai feladatnak tekintette, de a politikában való részvétele mögött ott volt a kora ifjúságától benne élő közéleti elkötelezettség. Ez vitte a csak rövid ideig műkö-

dött katolikus társadalmi mozgalmakba, amelyek munkája a diktatúra korában folytathatatlanak bizonyult – ugyanúgy, mint minden, nem kommunista szerveződésé. De azzal, hogy a pártállami erőszak megakadályozta Mádl Ferencet mindennemű aktív közéleti tevékenységben, nem ölte ki belőle ezt a törekvést. Ezért gondolta úgy, hogy ha valamilyen, tudásának és egyéniségének megfelelő feladat teljesítésére kéri, készen áll. Ami nagyon lényeges: nem ő jelentkezett be valamely vezetői szerepre, és hogy úgy gondolta, ha ilyenre kéri, akkor azt feladatnak tekinti. Így vállalta el a miniszterséget (majd később az államfői megbízatást): nem csak hirdette, hanem igazolta is azt a tételt, miszerint hatalmat csak annak szabad adni, aki irtózik tőle. Saját gyakorlatában pozícióit közigazgatási-közzolgálati feladatnak tekintette, vagyis mindenek előtt: szolgálatnak. Ezzel összefüggésben maradt távol a pártpolitikától – miközben értékrendjéből következően nagyon határozottan kötődött az 1990 után olyan sokféleképpen, több önálló pártban is megjelenő kereszténydemokráciához, még inkább keresztényszocializmushoz, amelynek neve terminológiai okokból, a „szocialista” szó negatív hangzása miatt használaton kívülre került.

A könyvnek ez a része már a szó legáltalánosabb értelmében történetírás, szűkebb értelemben véve politikatörténet. Domaniczky jellemző alaposágával mutatja be Mádl Ferenc miniszteri tevékenységét, olyan kevésbé ismert tényekre is föl hívva a figyelmet, minthogy tárcanélküli miniszterként a kormányzati munkában őt jelölte ki helyettesének Jeszenszky Géza külügyminiszter. Nemcsak az kellett ehhez, hogy Mádl igen jelentős arányban kapott külügyi vonatkozású feladatokat (ideértve a privatizáció fontos kérdéseit, a tervezett EXPO-ról zajló tárgyalásokat, a Bős-Nagymarosi Vízlépcső ügyét, de a magyar felsőoktatás- és tudománypolitika bekapcsolását a párhuzamos nyugati rendszerekbe is). Ez az ismereteink szerint soha nem aktiválódott megbízatás azt jelentette, hogy a miniszterelnök nemcsak Mádl Ferenc jogi, hanem általános történelmi és nemzetpolitikai értelemben stratégiaiának számító tudását becsülte rendkívül nagyra, hanem a legteljesebb mértékben bízott is benne. Hogy ez a kapcsolat mit jelentett, az Antall József halála után és az első demokratikus kormány választási veresége utáni, baloldali kormányzati ciklus idején kapott különleges jelentést. Mádl „nem csupán az antalli gondolatok képviselőjét vállalta fel barátja halála után, hanem Antall – egyik utolsó beszélgetésük során megfogalmazott – kívánságának megvalósítását is: egy új vagy megújított közéleti erőter létrehozásának elősegítését”. (435)

Valójában ezt tette már miniszterként is, akár a privatizáció, akár az új oktatási rendszer kialakítása idején, sőt, még – botrányok nélkül végbement – lemondásában, tehát az antalli kormányzati döntéssel való

szembehelyezkedésében is. Mádl ugyanis a társadalom, különösen a vidék polgárosodásában a minél teljesebb körű kárpótlást, vagyis a még visszaadható vagyonnak az eredeti tulajdonosi körhöz való visszajuttatását elsődlegesen fontosnak tartotta, ahogyan a privatizációban sem a gazdasági, hanem a társadalmi érdek prioritásának alapján állt. Mint tudjuk, ez részben az Alkotmánybíróság döntése alapján, részben pénzügyi okokból nem így történt. Ezért döntött úgy, hogy a meggyőződéssel szemben végbemenő folyamatokban nem kíván/nem hajlandó részt venni. A magánosítást illetően a Munkavállalói Résztulajdonosi Programot látta ideális megoldásnak. (E program emblematikus példája a herendi porcelánmanufaktúra sorsának sikeres fordulata volt – egy olyan vállalkozásé, amelyhez Mádl Ferenc személyesen is erősen kötődött. Így maradt Herend magyar tulajdonban.)

A kormányból történt kilépése nem jelentett törést a miniszterelnökkel való kapcsolatában (véltetően Antall József is egy véleményen volt vele – de őt a kormányzás egészének felelőssége kötötte). Ezért Mádl újabb minisztersége nem volt meglepetés, ráadásul igazán személyére szabott tárcát kapott. Oktatási és kulturális miniszterként korábbi egyetemi tanári és akadémiai, kutatás-szervező és tudománypolitikai tapasztalatait érvényesíthette, mi több: kifejezetten szükség volt kiegyensúlyozó, a különböző érdekcsoportok nézeteit egyeztetni tudó személyiségére és képességeire. Eredményesen dolgozott a soha teljeskörű támogatásra nem találó Nemzeti Alaptanterven – bár utóbb nagyon fájlalta, hogy nem sikerült a hittan vagy erkölcstan kötelező tárgyként tanítását tartósan biztosítani, de jó érzéssel emlékezett a kultúrafinanszírozás terén innovációnak számító Nemzeti Kulturális Alap megteremtésére. Nem volt elégedett az MTA működésének alakulásával, mert a kutatás autonómiájára hivatkozva sok olyan pártállami káder maradt a helyén, aki korábban pártkapcsolatainak köszönhette sikereit.

Az 1994-es választásokon kudarcot valló jobbközép erők a vereség sokkjának hatása alatt szétesőben voltak, nem utolsósorban azért, mert hiányzott az összefogásukat biztosító karizmatikus vezető, amilyennek, sokan csak utólag, Antall Józsefet látták. Mádl Ferenc nem akart a helyére állni, főként a pártpolitika kijelölte kényszerpályáktól irtózott, de éppen visszahúzódása miatt lett alkalmassá az újjászerveződő középerők összefogására. Domaniczky pontosan és érzékletesen jeleníti meg azt a folyamatot, amelynek során a polgári együttműködés nem egy szervezet (netán párt), hanem működőképes politikai közösség lett. Ennek az összefogásnak a jegyében vállalta el a biztos kudarcot ígérő köztársasági elnöki jelölést – a parlamenti kétharmad támogatta, agyonnépszerűsített Göncz Árpáddal szemben – természetesen alul is maradt.

Jelöltsége azonban bizonyította, hogy a balliberális koalícióval szemben igenis létezik alternatíva – és ez megerősítette azokat a folyamatokat, amelyek az 1998-as választásokon a polgári oldal győzelmét hozták. Ehhez nemcsak az eltérő elképzelésű csoportok közti megegyezést kellett kialakítani, hanem a politikai nemzedékváltáshoz szükséges bizalmat is megteremteni. „A vele nagyjából egy korosztályba tartozó, azonos értékrendet valló konzervatívokkal [...] jó viszonyt ápolt, akik rajta keresztül megértették, hogy nyitniuk kell a következő nemzedék felé. Már az MPEE elnökeként ő jött rá arra is, hogy az idősek értékrendje szerencsésen ötvözhető a fiatalok érvelési technikájával” (504) – írja Domaniczky. Nyomatékosan meg kell ismételni ezzel kapcsolatban, hogy ebben a sikerben Mádl Ferencnek kivételes szerepe volt, ennek előkészítése során vált fontos közszereplőből történelemformáló államférfivá.

E szerepének föl- és elismeréseként került sor újabb elnöki jelölésére. Közismert, hogy ezt a jelölést, éppen mert sikeresnek ígérkezett, nagyon nehezen fogadta el: szívesebben tért volna vissza az okatáshoz és a tudományhoz. Amikor mégis vállalkozott az elnöki szerepre, akkor azt a nemzeti közösség szolgálatának tekintette – és államfőként ennek a feladatnak felelősségével működött. A magyar alkotmány szerint úgynevezett gyenge elnöki pozíció normális körülmények közt nem ad jelentős hatáskört az elnöknek. Feladata az alkotmányos rend biztosítása, a jogállamiság védelme és egyfajta közösségi reprezentáció („kifejezi a nemzet egységét”). Mádl Ferenc alkatilag is alkalmas volt ezeknek a feladatoknak ellátására, és a felmérések szerint a hivatali elődjét sokszor elvtelenül is népszerűsítő média hátszele nélkül is a legelfogadottabb politikus lett.

Domaniczky könyvéből (nemcsak idevágó részeiből, hanem az egészből) megtudhatjuk, hogy miért: köztársasági elnökként pontosan olyan maradt, amilyen addig is volt. Vagyis fontos beszédeket mondott, a jogalkotást esetenként alkotmányos normakontroll kérésével vagy éppen a törvények visszaküldésével segítette (vagyis nem írt alá automatikusan mindent), ahogyan nem volt hajlandó a számára vállalhatatlan jelöltek kitüntetésére sem. Az alkotmány szerint az elnök nem folytathat önálló külpolitikát, de az elnöki szerepből következő találkozások során felkészültségével, rugalmasságával, személyes kisugárzásával, egy (általa nem kedvelt kifejezéssel) „elnöki tekintélyével” olyan jószolgálati közreműködő lehetett, aki látogatóit vagy vendéglátóit a magyarság mellé tudta állítani (vagy legalább csökkentette ellenérzéseiket). Az általa kialakított jó személyes kapcsolatok nem idelógiai természetűek voltak: kifejezett szimpátia működött közte és több szociáldemokrata államfő között. És itt kell megemlíteni a Domaniczky által mindvégig gondosan dokumentált és ábrázolt kapcsolatot feleségével. Dalma asszony elnökfeleségként lett

országosan ismert és méltán közszeretnek örvendő közszereplő: korábban az ország természetesen nem ismerhette. Az ő intelligenciája, közvetlensége, természetessége, jóindulata ragyogóan kiegészítette férje sokban hasonló természetét, de minden közvetlensége mellett is tartózkodóbb szerepléseit: mind az egyetemi tanári, mind az akadémikusi, majd a miniszteri és elnöki szerepkör is megkövetel bizonyos távolságtartást – ez azonban nem köti a házastársat. Dalma asszony élt is ezzel a lehetőséggel, és ragyogóan egyesítette a helyzetéből következő méltóságot a személyéből sugárzó közvetlenséggel.

A „nemzet egysége” kifejezés nem alkotmányjogi formula volt Mádl Ferenc működésében, hanem mélyen megélt, felelősségteljes gyakorlat is. A határon túli magyarok ügyeiben való elkötelezettségét kultuszminiszteri működése során is megtapasztalhatták az érintettek, bár akkor sok időt nem tudott nekik szentelni. Elnökként viszont rendszeresen ellátogatott az államhatáron kívüli magyar közösségekhez, fölszólt a Magyar Állandó Értekezleten, rendszeres kapcsolatot tartott a kisbbségi magyar politikai és egyházi vezetőkkel. (Ez különösen akkor vált fontossá, amikor 2002-után már nem egy „baráti” kormánnyal kellett együttműködni.) Folyamatos kapcsolatban állt a hazai nemzetiségi vezetőkkel, különösen szívén viselte a cigány közösség sorsát. Folytathatnánk működése színtereinek felsorolását: az elnöki jogkör ugyan meglehetősen szűk, de az elnöknek mindenhez van köze az országban (és részben a határokon túl is). És Mádl Ferenc részt vett mindenben, amiben ideje engedte: sport, kultúra, városavatások, helyi közösségek ügyeinek támogatása, figyelem és közbenjárás szociális ügyekben, segítség árvíz elleni védekezésben és annyi más – miközben megmaradt egyetemi tanárnak is.

Domaniczky Endre méltó monográfiát írt Mádl Ferencről, ahogyan összegzésében fogalmaz: „Nem csak egy egyéni életút rekonstrukciójáról, illetve kutatómódszertani kérdések gyakorlati kipróbálásáról van itt szó, hanem egy kollektív történet feltárásáról és elmeséléséről.” (671) Valóban: ugyan műfaját és karakterét tekintve nem illik ide Mikszáth Kálmán egyik nagyszerű könyvének említése, de egy okból mégis ide kívánczok. A *Jókai Mór élete és kora* cím-ötletét Domaniczky is kölcsönvehette volna, monográfiája ugyanis több, mint egy tudós és államférfi portréja: ez a könyv minden túlzás és hivatkozás nélkül viselhetné a *Mádl Ferenc élete és kora* címet is.

(Domaniczky Endre: *Mádl Ferenc – Tudós és államférfi*. Budapest, 2023, Mádl Ferenc Intézet.)

KÖRMENDY LAJOS

AZ ÚJKOLLEKTIVIZMUS TÖRTÉNELMI PERSPEKTÍVÁBÓL

Második rész

Erkölc, áldozatiság és büntudat

Az utóbbi két évtizedben egyenesen a *humanista erkölcs* vált argumentum non plus ultrává a közélet olyan témáiban, mint például az illegális bevándorlás, a rasszizmus, a szexizmus vagy a homofóbia. Az erkölcsnek történelmileg két forrása van, a vallás és a közösségek. Az európai/nyugati közösségek változásáról és felbomlásáról az előbbieken sok szó esett, ezzel párhuzamosan zajlott egy gyors szekularizáció. Manapság a civilizációnk lényegében vallástalannak tekinthető, így kialakult egy erkölcsi vákuum, a korábbi, főként zsidó-keresztény tanításokra épülő erkölcsöt pedig pótolni kellett egy szekuláris alapúval, különben a társadalmi együttélés lehetetlenné vált volna, így született és formálódott a humanizmus.

Az erkölcs akkor működik hatásosan, ha széles konszenzus övezi, mert ha sokan kétségbe vonják, nem tartják be az íratlan szabályait, akkor a társadalmi kapcsolatok súlyosan sérülnek. A konszenzus megteremtését és fenntartását nagyban megkönnyíti, ha van egy szilárd referenciapont, amihez lehet igazodni, akkor is, ha az interpretációk eltérnek. Az európai vallási alapú erkölcsnél ilyen kanonizált forrás a Biblia, annak parancsai és tanításai. A kommunizmusban a nagy klasszikusok, a Párt, illetve nevében a Nagy Vezető mondta meg, hogy mi a jó és mi a rossz. Napjainkban politikusok, befolyásos közéleti személyek, művészek és újkollektivisták, akik különböző csoportokat képviselnek. Az uralkodó erkölcs értelemszerűen a domináns értékeken alapul. A modern társadalom jellemző vonása a gyors értékváltozás és a pluralitás, az eredmény pedig erkölcsi zavar (ami tegnap etikus volt, ma már nem az), konszenzushiány, tanácstalanság, illetve a különböző csoportok normáinak növekvő széttartása.

Lássunk erre is egy konkrét példát. 1968 után Párizsban neves baloldali értelmiségiek, mint Sartre, Beauvoir, Barthes, Foucault vették védelmükbe és dicsérték a szabadságáért a fiatal lányok és fiúk iránti vonzalmát nem is leplező Gabriel Matzneff író, akit néhány vaskalapos konzervatív támadott pedofília vádjával. A „felszabadító mozgalomnak” a *Libération* (ma is létező) napilap volt a zászlóshajója, amely

a pedofilokat üldözött kisebbségnek mutatta, sőt olyan hirdetések is közölt, amelyekben felnőttek kerestek fiatalokat szexuális kapcsolatra. Matzneff, aki a nézeteit könyvekbe írta, később is elismert író maradt, 2013-ban irodalmi munkásságáért megkapta a nagy presztízsű Renaudot-díjat. 2019-ben viszont egy botrány után a francia Mee Too-mozgalomnak köszönhetően a pokolra jutott, az állami javadalmazását visszavonták. Mondhatjuk, hogy ez az erkölcsi fejlődés bizonyítéka, azonban a fentebb említett úgynevezett védett helyek, vagy a megfélemlítés légköre ellentétes irányú mozgást mutat.

Az erkölcsi hivatkozásnak komoly érzelmi súlyt ad, ha a védendő csoportot áldozatnak tekintik. Az áldozat kifejezésben benne foglaltatik, hogy a vesztes véltlen, hátrányos helyzetű és kiszolgáltatott, így erkölcsileg a győztes fölött áll. Az áldozatiság prekoncepciója magyarázatot ad minden múltbeli, jelenkori és jövőbeni hiányosságra, nyomorúságra, és ez a mentalitás annyira elterjedt az amerikai egyetemeken és a közéletben, hogy Bradley Campbell és Jason Manning szociológusok szerint már áldozatkultúráról beszélhetünk.¹ Az áldozati szerep erkölcsi státusszá vált, ami [vélt] szenvedésen és nélkülözésen alapul, ilyenkor aztán reflexszerűen követelik a hatóságoktól, hogy védjék meg az áldozatokat, és lépjenek föl az elnyomás ellen. Az áldozatiság előnnyé vált, hiszen így lehet elismerést [és privilégiumot] szerezni. Mivel ez a státusz értékes, hajlamossá tesz a hamis vádaskodásra.²

Ha van áldozat, akkor van agresszor/elnyomó is, ezeket a szerepeket is ki kell osztani. Nem nehéz kitalálni, hogy ki részesül ebben: az európai/nyugati többségi társadalom, azaz („áldozattól” függően) fehér bőrű, keresztény, heteroszexuális, férfi. Az újkollektivisták szerint – kimondva vagy kimondatlanul –, aki ilyennek született vagy születik, az eleve bűnös. Lássunk ismét néhány konkrét példát. Egy oklahomai főiskolai tanár: „Fehérnek lenni annyi, mint rasszistának lenni, történelmi értelemben.” Michael Dumas Berkeley-i professzor: „valakinek fehér mivolta (...) önmagában véve erőszakos”. A Goldsmith College egyik, a „diákok sokféleségéért” felelős tisztségviselője az intézkedéseit bíráló észrevételekre a következőt mondta: „Én egy etnikai kisebbséghez tartozó nő vagyok, ezért nem lehetek rasszista vagy szexista a fehér férfiakkal szemben, mert a rasszizmus és a szexizmus a rasszon és a nemen alapuló privilégiumstruktúrákat ír le, ezért a színes bőrűek és a kisebbségi nemekhez tartozók nem lehetnek rasszisták és szexisták.” A Brown University aktivista diákjai a cenzúra ellen panaszkodóknak: a

¹ Bradley Campbell–Jason Manning: *Az áldozatkultúra sikertörténete. Mikroagressziók, védett helyek és az új kultúrharok*. Budapest, Századvég Kiadó, 2021.

² Uo. 64–65., 67., 165.

kisebbség nem veheti alá a fehéreket cenzúrának, hiszen „az elnyomott nem lehet elnyomója cenzora”.³

Az áldozatiság kérdését is érdemes történelmi perspektívából vizsgálni. A keresztény vallásban fontos szerepe van a *bűnnek* és a hozzá kapcsolódó *bűntudatnak*. A bűn elkövetésének felismerése és megbánása feltétele az isteni megbocsájtásnak és a megtisztulásnak. A felvilágosodás gondolkodói viszont elvetették az eredendő bűn tételét, az embert alapvetően jónak tartották (Rousseau), a bűnt pedig egyéni cselekedetnek. Bűntudat persze létezik a modern, felvilágosult társadalmakban is. Freud szerint „a civilizáció egy belső erotikus indíttatásnak engedelmessé válik arra készíteti az embereket, hogy szorosán összefonódó csoportokba álljanak össze; ezt a célját csak úgy érheti el, ha állandóan fokozza a bűntudatot”.⁴ Most ne akadjunk fenn azon az állításon, hogy a szexuális vágy a legfontosabb közösségformáló és -megtartó erő. Freud arról beszél, hogy az individualizálódó egyén egyre jogosabbnak véli az ambícióit és vágyait, ezek azonban az uralkodó erkölcsbe ütköznek, ezért kénytelen elfojtani a vágyait és bűntudatot érez. Maradva a szexualitás példájánál, az 1960-as évek „forradalma” alatt és után már jóval kevesebben érezték bűntudatot a szabados szexuális élet miatt, mint Freud idején, az individualizmus egyik csúcspontjaként „feltalált” úgynevezett nyitott házasságban pedig a kérdés föl sem merül. A bűntudat csak közösségi kontextusban érvényesülhet, minél individualistább egy társadalom, annál kisebb szerepet játszik benne, a kollektivista társadalmakban viszont jelentősebbet, mert a normáktól való eltérést a közösség nem tolerálja, ezt jól mutatták pl. a távol-keletiek közötti szociológiai felmérések, ahol a bűntudat gyakran bocsánatkérésben és önkritikában nyilvánul meg.⁵ Az európai/nyugati, az individualizmus ellenreakciójaként született kollektivista mozgalmakban és ideológiákban hangsúlyos a csoportbűnvád, méghozzá eredendő bűn formájában. A szélsőséges nacionalista-fasiszta ideológiákban a lenézett nemzeteket, etnikumokat egyben erkölcsileg is alacsonyrendűeknek tekintették: eleve lusták, alattomosak, rosszindulatúak, bűnözők stb. Itt nem segített a bűntudat, a bűnös státusból nem lehetett kilépni. A kommunista rezsimeknek is megvolt a maguk megbélyegzett, eleve bűnös csoportjai: a kizsákmányoló burzsujok és kulákok, a megbízhatatlan polgárok és értelmiségiek, a feudalizmusból itt maradt arisztokraták. Kommunista nóvum

³ Uo. 151., 155.

⁴ Idézi Hankiss Elemér: *Az emberi kaland. Egy civilizációelmélet vázlatja*. Budapest, 2014, Helikon Kiadó, 229.

⁵ Alan P. Fiske–Shinobu Kitayama–Hazel R. Markus–Richard E. Nisbett: „A szociálpszichológia kulturális mátrixa”, in Nguyen Luu Lan Anh–Fülöp Márta (szerk.): *Kultúra és Pszichológia*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 178–179., 190.

volt, hogy a bűntudatot politikai fegyverként használták. Ez nemcsak a sztálinista koncepciók perében nyilvánult meg, hanem abban is, hogy a munkahelyeken, pártszervezetekben elvárták az „önkritikát” a kisebb „elhajlóktól”.

A szekuláris bűnvád és bűntudat elemi erővel tört fel az újkollektivizmusban. Campbell és Manning fölfigyeltek arra, hogy az áldozatkultúra erősebben jelen van a gazdag, drága és nagy presztízssú egyetemeken, ahol többségben fehér, felső középosztálybeli fiatalok tanulnak, mint a szegényebb és gyengébb egyetemeken.⁶ Amint az előzőekben láttuk, a modern nyugati civilizáció gerince, a szilárd öntudatú széles polgárság az individualizmus miatt megroppant, és átalakult gyenge identitású középosztályá, a közösségei felbomlottak, az értékei megkérdőjeleződtek. Az értékzavar pedig átcsapott öngyűlöletbe – pszichológusoknak ismert tünet –, ennek megnyilvánulásait láttuk az iménti példákban.

A prekonceptcionális áldozatiság azonban nemcsak számukra, hanem az áldozati státuszban lévőkre is nagyon káros, mert megmagyaráz minden hiányosságot, gátolja az objektív megítélést és a rossz helyzetből való kilábalást. Az ilyen emberek mindig kívülről várják a segítséget vagy megkülönböztető bánásmódot, privilégiumot követelnek, viszont nem tesznek erőfeszítést a helyzetük javítására. Manapság az amerikai néger lakosság szegénységének, önpusztító életmódjának (drogok, alkohol, táplálkozás), tanulatlanságának és magas bűnözési rátájának nem a faji megkülönböztetés az oka, hanem a tragikusan rossz családszerkezet.⁷ Ezt legjobban az a viszonylag vékony fekete középosztály bizonyítja, melynek sikerült kilépnie az ördögi körből, és a gyerekek konzolidált családi viszonyok között nevelkednek. Az USA-ban élő latinók (latin-amerikai bevándoroltak és leszármazottaik) hasonló társadalmi kudarcát sem a fehérek elnyomása okozza, mert ha így lenne, akkor az eredeti hazájuk prosperálna, ennek viszont az ellenkezője igaz. A progresszívek teljesen tanácstalanok a távol-keleti bevándorlókkal kapcsolatban, ők ugyanis minden téren kiemelkedően jól teljesítenek, a titok nyitja itt is a család, illetve az ott elsajátított értékek és erkölcs. (Egyes harcos progresszív csoportok már őket is célba vették és fehérközelieknek – adjacent whites – nyilvánították őket. Az újkollektivista mozgalmak egyik fontos mozgatója az irigység.)

Az áldozatiság és az eredendő bűn ideológiai kettőssége minden újkollektivista csoportban megtalálható, azonban legvirulensebb az antirasszistáknál. Állandó hivatkozási pontjuk a *rabszolgaság* és a *gyar-*

⁶ Bradley Campbell–Jason Manning: *I.m.* passim.

⁷ Lásd részletesen Körmendy Lajos: *A közösség nélküli ember*. 2020, Ad Librum Kiadó, 352–353.

matosítás, a tényekkel és az összefüggésekkel azonban igencsak hadilábon állnak. Lássunk egy ilyen példát, Stella Dadzie *A Kick in the Belly. Women, Slavery and Resistance* (Egy rúgás a hasba. Asszonyok, rabszolgaság és ellenállás) című könyvét, pontosabban annak néhány tipikus állítását. A ghánai születésű, Oxfordban tanult, antirasszista és feminista aktivista szerző, aki a könyvében többször kikel a „fehér férfiak történetírása” ellen, vágyvezérelt történelmet ír. „Hogy az európaiak az afrikaiakat rabszolgasorba hajtották, az az egyik legnagyobb bűntény volt az emberiség történetében.” „A fehér urak és a fekete rabszolgák, az elnyomók és az elnyomottak közötti harcok vezettek a transzatlanti rabszolgakereskedelem 1807-es eltörléséhez, ami pedig előkészítette a rabszolgák későbbi felszabadítását. Wilberforce-nak tulajdonítani ezt a győzelmet, mintha csak az ő érdeme lenne (...) egy átkozott hazugság.” „A századokon át tartó genocídium és erőszak öröksége még ma is velünk van a relatív szegénységgel, alacsony iskolázottsággal, gyermekhalandósággal, magas börtönpopulációval, háborúkkal és egyéb, bántóan nagy társadalmi és gazdasági egyenlőtlenséggel Észak és Dél között, melyek jóvátétel után kiáltanak.”⁸

Ezeket az állításokat érdemes szembevetni bizonyított tényekkel, például Paul Lovejoy *Transformations in Slavery: a History of Slavery in Africa* (A rabszolgaság átalakulása: az afrikai rabszolgaság története) című monografikus, több száz történeti kutatást szintetizáló művének adataival.

Rabszolgaság, vagy ahhoz hasonló státusz minden nagyobb civilizációban évszázadokig vagy évezredekig létezett, Európában viszonylag korán, a középkorban eltűnt. Muszlim kereskedők a 8. századtól kezdődően folytatták az akkor már évszázados hagyományt, hogy karavánokkal vagy hajókkal jelentek meg a fekete-afrikai „gyűjtőhelyeken”, rabszolgákat vásároltak, majd vitték őket északra. A rabszolgák státusza a muszlim államokban változatos volt, egyesek kormányzati feladatokat is elláttak, sokan katonai szolgálatot teljesítettek, nagy volt a házi rabszolgák és az ágyasok (hárem) száma, meg persze a mezőgazdaságban dolgozóké is.⁹ A magyar történelemből is jól ismerjük, hogy milyen kiterjedt rabszolgaszerző hadjáratokat és kereskedelmet folytattak évszázadokon át a török és tatár csapatok.¹⁰ Mértékadó számítások szerint a muszlim kereskedők a 8–19. század között mintegy 11,5 millió rabszolgát vittek el Afrikából. Az európaiak (elsőként a

⁸ Stella Dadzie: *A Kick in the Belly. Women, Slavery and Resistance*. London–New York, 2020, Verso, 5., 12., 15.

⁹ Paul E. Lovejoy: *Transformations in Slavery: a History of Slavery in Africa*. 2012, Cambridge University Press, 15., 17., 111–114.

¹⁰ Lásd pl. Tardy Lajos: *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*. Budapest, 1977, Gondolat Kiadó.

portugálok) a 16. század második felétől kezdődően kapcsolódtak be a rabszolgakereskedelembé, gyorsan növekedett az elhurcolt emberek száma – a 19. század utolsó harmadáig összesen 12,74 millió főre –, szoros kapcsolatban az amerikai és karibi ültetvényes monokultúrák gyors expanziójával.¹¹ A rabszolgákat tengerparti törzsek rablóhadjáratokban fogdosták össze a szárazföld belsejében, part menti kereskedőhelyeken deponálták, majd adták el őket európaiaknak és muszlimoknak főként fegyverekért és iparcikkekért.¹²

Az afrikai államok a gyarmatosítás előtt rabszolgatartó társadalmak voltak. A 16–17. századi Kongó lakosságának kb. fele rabszolga volt. A belső afrikai rabszolgaság a 19. században, amikor az atlanti rabszolgakereskedelem visszaszorult, még növekedett is, már nem adták el az embereket, hanem helyben dolgoztatták őket. Szudánban a 19. század végén a lakosság kb. 50%-át tették ki. Hasonló arány volt Mozambique szigetén 1875-ben, amikor a portugálok szabadnak nyilvánították őket. A kenyai parton a lakosság 44%-a dolgozott rabszolgaként ültetvényeken 1875–1884 között. Az amerikai polgárháború kitörése idején a nyugat-afrikai Sokoto Kalifátusban legalább annyi rabszolga volt, mint a konföderációs államokban, a gazdasága rabszolgamunkán alapult, és ez így is maradt a kolonizációig (1897).¹³

A rabszolgaság megszüntetése hosszú harc, és elsősorban az *abolitionista mozgalom* eredménye volt, nem pedig a sporadikus és egy-egy brit hajóra vagy ültetvényre korlátozódó, többnyire kudarcos lázadásoknak, ahogy Dadzie állítja. (Ugyanakkor a francia uralom alatt lévő Haitin 1791-ben kitört lázadásnak – amit egyébként nagyhatalmi érdekből a britek fegyverrel és csapatokkal egy ideig támogattak – jelentős volt a lélektani hatása a Karib-térségben.) Az angol kvékerek már a 17. században elleneztek a rabszolgaságot vallási és morális alapon. Az 1750-es években megjelentek az első vitairatok a rabszolgaság ellen, először Angliában, Skóciában és Pennsylvániában. Angliában a 18. század végén nagy tömegeket megmozdító mozgalommá nőtte ki magát az abolícionizmus – ennek volt kiemelkedő politikusa az előbb említett William Wilberforce –, amely pár évtized alatt legyűrte a nagyhatalmú ellenfeleit: a gazdag rabszolga-kereskedőket, részvényeseket (akik finanszírozták a kereskedelmet), az ültetvényeseket, a gyarmatáru kereskedőket (akik gyarmati termékeket forgalmaztak), sőt az államot is, amely jelentős adót szedett be a rendszerből. A sikernek megágyazott, hogy egyre másra jelentek meg beszámolók, illetve felszabadított

¹¹ Lovejoy: *I.m.* 18–19., 25–27., 41., 46–47.

¹² Uo. 106–108.

¹³ Uo. 107–108., 123., 136., 144., 153–154., 186., 224., 227., xxiv.

rabszolgák visszaemlékezései a kegyetlen bánásmódról, a kereskedők és a tulajdonosok nyereszkezdéseiről, amelyek éles kontrasztban álltak a vallott keresztény elvekkel, melyek mindig kitüntető helyet foglaltak el az abolicionisták érveiben.

Későbbi történések is megerősítik ezt az állítást. A rabszolgakereskedelem betiltása (1807) után brit hadihajók – később más nyugatiak is – járőröztek Afrika partjainál, a rabszolgaszállító hajókat elfogták, az afrikaiakat elengedték. Nyilvántartások szerint a britek, franciák és amerikaiak 1810–1864 között 160 ezer rabszolgát szabadítottak ki és tettek partra főként a mai Sierra Leone kikötőiben. A 19. század végén megalakult gyarmati államok igyekeztek föllépni a belső afrikai rabszolgaság ellen, bár gyakran ellentmondásos volt a politikájuk, mert több helyen eltűrték a házi rabszolgaságot.¹⁴

A keresztény misszionáriusok fontos szerepet játszottak az abolicionista eszmék terjesztésében. Sok rabszolgát nyertek meg, sokat kiváltottak, sokan szöktek hozzájuk a rossz bánásmód miatt, vagy mert féltek, hogy feláldozzák őket temetési szertartásokon, ami Nyugat-Afrikában volt rituálé. 1854-ben Old Calabarban (ma Nigéria tengerparti városa) egy temetési szertartáson 50 rabszolgát áldoztak fel, utána zavargások törtek ki, amibe (a lázadók oldalán) beavatkozott a brit flotta. Az 1890-es és az 1900-as évek első évtizedében már tömegessé vált a rabszolgák szökése, olyan helyekre, ahol a gyarmati hatóság uralma érvényesült. Az északi muszlim államokból olyan sok rabszolga szökött francia vagy brit gyarmati területre, hogy megrendült a gazdaságuk.¹⁵

Fekete-Afrikában lényegében a gyarmatosítás következtében szűnt meg a rabszolgaság intézménye, igaz, a gyarmatosítók ezután más módon zsákmányolták ki a helyi lakosságot (lásd a 8. lábjegyzetet). Ennek ellenére tény, hogy a fehér ember volt az *egyetlen* a történelemben, aki vallási és erkölcsi okok miatt önként számolta fel a rabszolgaságot, a muszlim világban az sokkal tovább fennmaradt, Szaúd-Arábiában például csak az 1960-as években törölték el amerikai nyomásra.

Végül pár mondat a „progresszivisták” azon meggyőződéséről, hogy Afrika minden jelenlegi bajáért az atlanti rabszolgakereskedelem és (az átlag kb. 80 évnyi) gyarmati uralom tehet. Itt nincs hely statisztikai adatokat és tényeket felsorolni, legyen annyi elég, hogy Afrika ma szinte minden tekintetben sokkal rosszabbul teljesít, mint kb. 60 évvel ezelőtt, a felszabadulás idején: a kontinens tele van bukott államokkal, általános a szegénység, rendszeresek az éhínségek, a puccsok, a háborúk, és nem

¹⁴ (Lovejoy) 237., 246. old.

¹⁵ Lovejoy: *I.m.* 249–252., 257–259., 264–265.

ritka a népirtás. Afrika problémái elsősorban belülről fakadnak, ez jól látható, ha kontrasztba állítjuk a hasonló feltételekkel induló, mégis sikeres távol-keleti és dél-ázsiai térséggel.

Konstruktivizmus¹⁶ és támadás a valóság ellen

Az előző részben az újkollektivizmus etnikai-kulturális ágát tárgyaltuk, ami leírható volt az individualizmus-kollektivizmus dichotómiával, viszont a nemi identitásra épülő mozgalmaknál és ideológiáknál egy újabb szempontot kell bevonnunk a vizsgálódásba.

A felvilágosodásban fogant modern ember képletesen szólva elhatározta, hogy Istent letaszítja a trónjáról, és ő ül a helyébe, más szavakkal: ő lesz a világ középpontja. Ennek a törekvésnek a terméke a szekularizáció, értve ez alatt nemcsak a vallástalanodást, hanem az isteni hatalom olyan területeinek a kisajátítását is, mint az erkölcs vagy a teremtés. Természetesen itt is fokozatok széles skáláját láthatjuk, a következőkben a radikális feminizmust és az LGBTQ-mozgalmat fogom vizsgálni, melyek a skála eltérő pontjait reprezentálják.

A közösségek mindig szabályozták az őket alkotó csoportok tagjainak szerepét lett legyen szó nemi (férfi–nő), életkori (gyerek–fiatal–felnőtt–idős), hatalmi (különböző rangok), vagy foglalkozási (vezető, katona, iparos, földműves) csoportokról. Az indiai vallás és szokásjog rendkívül szigorú volt (lásd a kasztrendszer), ugyancsak rigid volt az iszlám (lásd a nők helyzetét), hozzájuk képest engedékeny a kereszténység. A társadalmi szerepek általában alkalmazkodtak a biológiai és környezeti adottságokhoz, pl. az anyák és nők lelki és biológiai adottságuk miatt alkalmasabbak voltak a gyerekek gondozására és nevelésére, illetve az apák és a férfiak a fizikai adottságaik miatt a család, a közösség védelmére. A körülmények azonban az idők során változnak, és a közösségek módosítják a társadalmi szerepeket. Például a 21. században a családot és általában a közösséget már nem fenyegeti olyan állandó fizikai veszély, mint 500–800 évvel ezelőtt, a védelmező szerepét átvette az állam, tehát a férfiak egykor kiemelt szerepe, kötelessége eltűnt. A fejlett technika/technológia, a kiépült iskolai, szociális és egészségügyi rendszereknek köszönhetően a gyerekeknél és a család ellátása már nem köti le az anyák teljes energiáját, tehát ésszerű volt, hogy legyen polgári foglalkozásuk. A társadalmi szerepek lassan változnak, Európában a nők előtt csak a 19. század végén kezdtek megnyílni az egyetemek,

¹⁶ A fogalmat nem a filozófiából vagy a művészetből ismert értelemben használom.

manapság viszont teljesen elfogadott, hogy pl. a nagy presztízsű orvosi hivatásban számtalan nő dolgozik.

A *társadalmi konstruktivizmus* a liberális szabadság- és egyenlőség-eszményből ered, a lényege az, hogy minden ember (statisztikailag) hasonló képességekkel és személyiséggel születik, a valóságban megnyilvánuló különbségek pedig társadalmi hatásoknak köszönhetőek. Simone de Beauvoir a *Második nem* című művében írta: „Nőnek nem születünk, hanem azzá válunk.” Azaz a női azonosság nem természetes adottság, hanem kulturális konstrukció.¹⁷ Tehát a nők azért nőiesek és empatikusak, mert kislány korukban erre nevelték őket, babákat kaptak játékként, a férfiak pedig azért hajlamosak az agresszióra, mert kisfiú korukban játékfegyverrel játszottak. Ha fordítva nevelték volna őket, akkor felnőttként is fordított szerepet töltenének be, mondják a radikális feministák, és ennek megfelelően követelik a gendersemleges nevelést. Az élenjáró Svédországban több kísérlet is zajlott/zajlik, az eredmények nem meggyőzők, nagy viták vannak, egyes vélemények szerint teljes a kudarca.¹⁸

A szélsőséges feministák fejében az egyenlőség összekeveredik az azonossággal. Azt gondolják, hogy akkor jön létre valódi egyenlőség, ha az minden társadalmi szerepben érvényesül. Tehát meg kell szüntetni a férfi túlsúlyt a politikában, az üzleti életben, a tudományban, a művészetben stb., és egyidejűleg arra kell törekedni, hogy a tradicionális női szerepekben, mint amilyen a tanítói, a betegápolói vagy a gyereknevelő feladat, nemi egyensúly alakuljon ki, a hagyományos nemi szerepeket pedig felvilágosítással és neveléssel kell kiküszöbölni. Tagadják a – költőien szólva – férfi és a női lélek közötti különbséget, nem fogadják el azt a tradicionális nézetet, hogy a két fél kiegészíti és erősíti egymást, együtt ad ki egy egészet. Ehelyett (öntudatlanul) áhítják a férfi szerepeket, mert a fő törekvésük azok meghódítása. Abban persze igazuk van, hogy a férfiak uralta pozíciók általában nagyobb hatalommal és több jövedelemmel járnak, viszont a megoldást nem a női szerepek fölemelésében látják, hanem kvótákat követelnek.

Van a feminizmusnak egy olyan (látens) ága, amely nemcsak a lelki, de a fizikai különbségeket is tagadja. A sportban láthatjuk ennek a leglátványosabb megnyilvánulását: polgárjogot kapott a női testépítés (férfi izomzatot próbálnak felépíteni), súlyemelés, ökölvívás, labdarúgás, stb.

A konstruktivizmus az elmúlt két évtizedben szintet lépett, amikor radikális antirasszisták, feministák és LMBTQ-aktivisták összehangolt

¹⁷ Idézi Pierre Manent: *Politikai filozófia felnőtteknek*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 210–211.

¹⁸ Saad: *I.m.* 195.

és frontális támadást indítottak a biológiai valóság ellen: (hó)fehér emberek nyilatkoznak, hogy ők valójában négerek, férfi sportolók átsorolják magukat női bajnokságra, amit fölényesen megnyernek.¹⁹ Aztán jöttek a transzneműek, az úgynevezett nem bináris neműek és ki tudja milyen nemi identitásúak, mondván, hogy az identitás változtatható – van aki egy ideig nő, aztán férfivá lesz, majd visszaváltozik –, sőt kreálható is, a biológia pedig meghaladható orvosi beavatkozással.

Ezt nevezhetjük egyéni konstruktivizmusnak, ami viszont társadalmivá válik, például amikor LMBTQ-aktivisták „érzékenyítő” (értsd: befolyásoló) mesekönyveket írnak óvodásoknak, előadásokat tartanak iskolásoknak, és az ilyen témák Nyugaton egyre több helyen a tanrend részévé válnak. A nemi identitás különböző embereknél különböző erősségű, viszonylag lassan alakul ki, és befolyásolható, ezt tudományos vizsgálatok bizonyítják. A *Science* című folyóiratban 2019-ben jelent meg a Broad Institute félmillió emberre kiterjedő kutatásának eredménye. E szerint a homoszexualitás csak csekély mértékben (8–25%-ban) tekintethető születettnek, 75–92%-ban környezeti-társadalmi hatás eredménye.²⁰ Nem nehéz kitalálni, hogy a befolyásolás annál hatásosabb, minél fiatalabb korban történik, és hogy mennyire sikeres ez a média és a politika által is támogatott stratégia, azt elárulják a statisztikai adatok. Nyugaton minél fiatalabb egy korosztály, annál nagyobb benne a homo- és biszexuálisok, transz- és egyéb neműek aránya. A Gallup Intézet adatai szerint míg 2012-ben az amerikai lakosság 3,5%-a tartozott az LMBT-csoportba, 2020-ban már 5,6%. Még beszédesebbek a korcsoportonkénti adatok. Az 1946 előtt születettek 1,3%-a, az 1946–64-esek 2%-a, az 1965–80-asok 3,8%-a, az 1981–96-osok 9,1%-a, az 1997–2002-esek 15,9%-a, azaz minden hatodik fiatal vallotta magát nem heteroszexuálisnak!²¹ Mindez nem arra utal, hogy sok, korábban elnyomott ember előállt volna a valódi nemi identitásával, hanem arra, hogy a kifejezetten támogató környezet a fiatal generációt erősen befolyásolja.

Komoly társadalmi következményei vannak a terjedő LMBTQ-kultúrának. A homoszexuális férfiakkal sokkal több partnerük van, mint a heteroszexuálisoknak. Egy brit 2010–12-es felmérés szerint egy átlag homoszexuális férfinak aktív élete során 24,4 partnere van, míg egy heterónak 14,1.²² Az amerikai Centers for Disease Control and

¹⁹ Uo. 111.

²⁰ Andrea Ganna et al.: „Large scale GWAS reveals insights into the genetic architecture of same-sex sexual behavior”, in *Science* 365 (2019).

²¹ <https://news.gallup.com/poll/329708/lgbt-identification-rises-latest-estimate.aspx>

²² National Survey of Sexual Attitudes and Lifestyles (Natsal-3) <https://www.natsal.ac.uk/natsal-survey/natsal-3> 27. és 31. táblázat

Prevention statisztikája szerint 2014-ben a detektált szifilisztes esetek 83%-a homo- és biszexuális férfiak közül került ki. Más nemi betegségek is sokkal elterjedtebbek közöttük, az pedig nem szorul külön magyarázatra, hogy a végbélrák miatt 17-szer gyakoribb náluk, mint a kontrollcsoportban.²³ Ugyancsak tanulságosak azok a vizsgálatok, melyekben leszbikus párok által nevelt fiatalokat kérdeztek meg a szexuális irányultságukról Britanniában és az USA-ban. A heteroszexuális családban felnőttekhez képest ijesztően magas körökben a nemi identitászavar: a lányok 43,2%-a, fiúk 15,4%-a nem tudja egyértelműen eldönteni, hogy melyik nemhez vonzódik, és a lányok 13,5%-a, a fiúk 10,2%-a tekinthető a biszexuálisnak.²⁴

A fenti jelenségek egy mély, *civilizációs válságra* utalnak, ami a szexuális kultúrában is megnyilvánul. A modern szekuláris ember (beleértve a heteroszexuálisokat is) nem érti a szexualitás különös, transzcendens szerepét és jelentőségét az emberi életben, kapcsolatát a lélekkel, ezért azt vagy élvezetté degradálja, vagy úgy gondolja, hogy szabadon formálhatja. Ennek eredménye a mindenütt tapasztalható szexuális túlfűtöttség, a pornográfia vagy az LMBTQ-kultúra.

A lelkek meghódításának fontos eszköze a *nyelv*: 2011-ben az USA és Britannia számúzte a feleség/férj, illetve anya/apa fogalmakat az útlevelekből, Kanada pedig az összes hivatalos iratból. A francia iskolákban bevezették a „szülő1” és „szülő2” fogalmakat. Japánban, Ausztráliában, Britanniában, Németországban és Svédországban az anyakönyvi iratokban lehetséges X-nemet (harmadik nem) bejegyeztetni. Amerikában az öntudatos nem bináris neműek követelhetik, hogy esetükben a they, nemsemleges névmást használják például munkahelyen, és ennek megsértése egyes szövetségi államokban súlyos pénzbüntetést von maga után.²⁵ A francia nyelvben is csak nőnem (elle) és hímnem (il) van, ezt korrigálандó lelkes polkorrektek kreáltak egy semlegesnek tűnőt (ile), ami azonban komoly ellenállásba ütközött még a politikusok részéről is.

Itt is a dogmatikus felfogás példáit láthattuk, amikor a gondolkodó a valóságnak csak azt a részét hajlandó figyelembe venni, ami a tételét alátámasztja, az ellentmondó tényeket pedig nem, ezzel viszont hi-

²³ <https://www.cdc.gov/msmhealth/STD.htm>

²⁴ Nanette Gartrell–Henny M. W. Bos–Naomi G. Goldberg: „Adolescents of the U.S. National Longitudinal Lesbian Family Study: Sexual Orientation, Sexual Behavior, and Sexual Risk Exposure”, in *Archives of Sexual Behavior* 2011 (December) 40 (6); valamint Nanette Gartrell–Henny M. W. Bos–Audrey Koh: „Sexual Attraction, Sexual Identity, and Same Sex Sexual Experiences of Adult Offspring in the U.S. National Longitudinal Lesbian Family Study”, in *Archives of Sexual Behavior* 2019 (<https://doi.org/10.1007/s10508-019-1434-5>)

²⁵ Agnieszka Marianowicz-Szczygieł: *A szivárványforradalom utópiája. 10 kérdés – 100 év.* Budapest, 2021, Kairosz Kiadó, 69–70.

telteleníti az egészet. Ilyen folyamatban az eszme jelentése először kiüresedik, majd – ahogy távolodik a valóságtól – az ellentétébe fordul. A növekvő feszültséget csak még erősebb dogmatizmussal lehet lefojtani, ami a gyakorlatban elnyomást jelent: az ellenvéleményeket (a valóságot) el kell hallgattatni. Így volt a 16–17. századi európai vallásháborúk idején, ez történt a francia forradalomban és a „létező” szocializmusban-kommunizmusban, és a példákat még hosszan lehetne sorolni. A dogmatizmus egyben rációellenes is, ami legjobban az eluralkodó káoszban és a *tudományellenességben* érhető tetten.

Campbell és Manning az előzőekben már idézett művükben csokorba szednek – és én minden kommentár nélkül továbbítom – néhány, a tudományt érintő markáns véleményt, melyek manapság már fősodorra váltak az amerikai egyetemi életben.

Baloldali szociológusok csoportja: a szociológia egy szívből elkötelezett jövőbe tekintő projekt, ami szétbomlasztja a status quót, és olyan világot hoz létre, amiben az emberek „felszabadulnak minden külsőségtől, ami elnyomja, korlátozza és dehumanizálja őket. Ennek formája lehet tudatlanság, rasszizmus, szegénység, patriarchátus, heteroszexizmus vagy bármilyen más diszkrimináció, ill. akadályoztatás, beleértve a házasság vagy a vallás intézményét.” A szociológusoknak kell e törekvés élére állni, mert az átlagemberek és a létező intézmények nem fogják fel a jelentőségét. Ezért azoknak, akiknek megvan a kellő „társadalmi képzelőerejük”, ki kell kényszeríteniük a változásokat, mert csak így valósítható meg a többség által diszkriminált kisebbségek szabadsága, egyenlősége és igazságossága.

Catharine MacKinnon feminista jogászprofesszor: ha a jogrendszer egyenlőként kezeli a férfiakat és a nőket, az a patriarchális viszonyokat erősíti meg, mert a társadalomban nincs közöttük egyenlőség.

Diane Hermann feminista aktivista: „társadalmunkban nagyon nehéz megkülönböztetni a nemi erőszakot a »normális« heteroszexuális kapcsolattól”.²⁶

Az antirasszistáknak a történettudományt megcsúfoló állításait fentebb ismertettem, de egy csoportjuk szerint a matematika is fehér rasszista tudomány, mert nagyon alacsony a fekete matematikusok aránya.²⁷ A radikális feministák sem akarnak lemaradni, ma már létezik feminista építészet, fizika, kémia, földrajz és matematika is.²⁸

²⁶ Bradley Campbell–Jason Manning: *I. m.* 279., 289.

²⁷ Lucy Pasha-Robinson: „Teaching Maths Perpetuates White Privilege”, in *The Independent*, 2017. október 25.

²⁸ Saad: *I. m.* 123.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy civilizációnk a 20. század végére mély mentális válságba került főként a vallástalanodás és a túlterjeszkedő individualizmus miatt: a közösségei felbomlottak, erkölcsse és értékei zavarossá váltak, a múltját megtagadta. Az ezredfordulón föltámadt újkollektivizmus csak rontott a helyzeten, növelte az atomizáltságot, lerombolta az önbecsülést, és mindezt a kulturális elit vezényelte le.

HOPPÁL BULCSÚ

SZEMIOTIKA ÉS VALLÁSTUDOMÁNY

Jelek és jelképek egy keletkező vallási peremjelenség esetében

Az ember különböző identitásait, azokat különböző aspektusaiban jelekkel-jelképekkel, jelekben-jelképekben, jelek és jelképek mentén éli meg. A szemiotikával foglalkozók talán egyetlen közösen elfogadott pontja, hogy az ember esetében nagyon kevés dolgot lehet egy jelölővel felcímkézni és mindenki számára ugyanúgy értelmessé tenni. Mindig jelek sokasága az, ami közvetítheti az emberi valóság gazdagságát, és úgy tűnik, minél több jelölő és jelölt megfeleltetésünk van, annál közelebb vagyunk az emberhez. Én azonban tovább megyek, mert meggyőződésem, hogy a leglényegesebb emberi valóságokat (személyi identitás, nemi identitás, vallás, nemzet, családi kötelékek) nem is lehet csupán szemiotikailag (és általában a társadalomtudomány szempontjából) „elmondani”, megérteni. Az ember egy többszörösen összetett – és ez a legfontosabb – szabad valóság. A szemiotika sokszor megvilágosító jellegét a legváratlanabb módokon és utakon képes az emberi mozgékonytársaság felülírni. Odáig kell tehát a szemiotikának és minden tudománynak eljutni, hogy belássa, az emberről megközelítő módon tud tárgyalni.

További módszertani megjegyzésem magára a szemiotikára vonatkozik. A szemiotika is az emberekről szól. Ha nem lenne emberi valóság, és nem úgy lenne, ahogy van, akkor jelek utaló jellegéről, megértéséről, helyességéről, mélységéről sem lenne értelme tárgyalni. Persze a szemiotika általános képlete szerint mindig mindenhol van jel, ami mond, közöl vagy elrejt valamit,¹ de az ember az, aki egyáltalán problémává tudja tenni a reprezentációt, a jelentést, akinél tényleg mindig minden jelent valamit és valami mást is. A szemiotika sajátosan emberi tudomány, és mint olyan, nagyon szenzitív. Különösképpen így van ez, amikor szemiotikai szempontból vallási anyagon dolgozunk.

Írásom tárgya a vallástudomány szempontjából releváns történéssor, melynek szemiotikai értelmezhetősége érdekel. Egy, a szemünk előtt kialakuló jelenséget vázlok fel, melyet a vallástudomány, jobb megnevezés híján, a búcsújárás kategóriájába sorol. A továbbiakban az lesz a kérdésünk, hogy milyen búcsús eseménysort vizsgálunk, ez mennyiben

¹ A szemiotika megalapítója, Charles Sanders Peirce (1839–1914) még az emberrel és a tudománnyal foglalkozik, de rögtön halála után a szemiotika tárgya szerint fragmentálódik. Lásd Thomas Sebeok (1920–2001) munkásságát a zooszemiotikáról.

különbözik más, hasonló jelenségektől. Egy biztos, az anyag szenzitív jellege miatt kerülnünk kell a megalapozatlan kategorizálásokat, mert a búcsújárás szakirodalom sokszor kritikátlanul használ olyan kifejezéseket, melyeket képtelen igazolni. A búcsújárásról például Bálint Sándor azt írja, hogy „A lelki magány paraszti keresése, a keresztény katolikus léleknek színeváltozása ez.”² Még, ha ez a kijelentés igaz – és szép – is, a búcsú katolikus dogmatikai szempontjából sohasem tudjuk igazolni, hogy „a hívek átéli a Szenttel való találkozást”, a búcsú „segít feloldani a profán világ feszültségeit” vagy, hogy „megtisztulást”, „katarzist” okoz – írják nagyon sokan manapság is Bálint Sándor után. Hogy kiben mit okoz, ezt talán sohasem fogjuk megtudni, a tudományt viszont a jól definiált fogalmak érdeklik. Tudományos kereteink miatt a jelenségek – számunkra – igaz vagy hamis, sőt, szép vagy éppenséggel taszító, erkölcsös vagy erkölcstelen voltáról sem nyilatkozhatunk. A klasszikus lényegkereső fogalmi gondolkodás útját kell választanunk, még akkor is, ha Gerardus van der Leeuw-vel elmondhatjuk, hogy a vallástudományi kutatásnak mindig történeti (és más társadalomtudományi) anyagból kell kiindulnia.³

Írásom témája a hagyományos csíksomlyói búcsút követő sokak által nemzeti zárandoklatnak nevezett vasárnapi gyimesbükki történés értelmezése. Célom a formálódás megragadása szemiotikai szempontból.

A hirtelen, minden tulajdonképpeni előzmény nélkül megjelenő, valóságként is értelmezhető társadalmi jelenségek szinte azonnal felkeltik a kutatók érdeklődését.⁴ A vizsgált jelenség új típusú jellege a kutatási módszer természetét többszörösen megkérdőjelez(het)i. Nem kell azonban új jelenséghez új módszert kidolgozni, amennyiben ragaszkodunk ahhoz az alapelvhez, miszerint a kutatónak, túlhaladva minden empirikus adaton, módszeresen is a dolgokban rejlő igazságot kell megis-

² Bálint Sándor: *Sacra Hungaria*. Budapest, 1943, Veritas, 166.

³ Gerardus van der Leeuw: *A vallás fenomenológiája*. Budapest, 2001, Osiris, 594. (A módszerről megjegyzéseimet bővebben lásd: Hoppál Bulcsú: „The Minimum Phenomenology in Religious Studies”, in Mihály Hoppál–Péter S. Szabó (szerk.): *Science of Religion in Hungary*. Budapest: *The Hungarian Association for the Academic Study of Religions*; King Sigmund College, 62–69.)

⁴ Ilyen például a kétezres évektől formálódó szőkefalvi esemény, melyre tudományosan először Pócs Éva reagált (ld. Pócs Éva: „Szőkefalva/Seuca”, in Pócs Éva [szerk.]: *Démonok, látók, szentek: vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, 2008, Balassi Kiadó, 484–504.). Hasonló névum a Balázs Lajos által feldolgozott nyerges-tetői kopjafa-émlékhely kialakulása (ld. Balázs Lajos: *Nyergestető. A lelkiismeret ágkeresztes-kopjafás temetője*. Csíkszereda, 2018, Gutenberg Kiadó), de ilyen dolgozatom témája, a 2008-tól datálható gyimesi püünkösdvásárnapi „búcsús” történés is, amelyet Ilyés Zoltán publikált először (ld. Ilyés Zoltán: „Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén.”, in Feischmidt Margit [szerk.]: *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, 2010, Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, 114–125.; és Ilyés Zoltán: „A gyimesbükki »ezeréves határ« politikai instrumentalizálása” http://real.mtak.hu/9997/1/5_nyilv.pdf [utolsó hozzáférés: 2019. február 22.].

merni. Ez az alapelv teszi képessé arra a kutatót, hogy adott esetben gyökeresen megváltoztassa kiindulási pozícióját, tételeit, sőt, akár azt is kijelentse, hogy a vizsgált probléma nem valós. Ahogy Papp Richárd fogalmaz a változó korok, fluid események tudományos feldolgozására reagálva: „A munkahipotézisek megfogalmazása azonban csak olyankor járhat eredménnyel, ha a kutatás minden egyes részletét ütköztetjük előre felállított vagy megsejtett elgondolásainkkal, tehát ha képesek vagyunk a látott és hallott jelenségek megértésével párhuzamosan változtatni rajtuk, vagy akár elvetni azokat, engedve a kutatott kultúrának, hogy az írja át nekünk tanulmányunkat.”⁵

Az antropológiai-társadalomtudományi kutatási módszer kiindulópontja Malinowski 1922-ben publikált metodológiai elveket is tartalmazó műve óta nem változott. Ő úgy vélekedett, hogy egy kulturális közösség megismeréséhez legjobb módszer a résztvevő megfigyelés, a közösség mindennapjaiban való intenzív részvétel.⁶ Jelen sorok írója nem csak szemlélője, résztvevője eseményeknek, hanem tevékeny alakítója is. „Intenzív részvételem” abban áll, hogy én vagyok kezdetektől fogva a – kezdetben csak – Székely Gyorsnak nevezett vonat zenekarának egyik zenésze. Ebben a sajátos, valódi akció-antropológiai helyzetben (adatközlő és kutató vagyok egyben) folyamatosan dokumentáltam az utakat, a résztvevőkkel interjúkat készítettem, fotódokumentációt hoztam létre, hatástörténeteket követtem végig.

Csíksomlyó – pünkösdszombat

Mivel az összehasonlítás adja magát, érdemes a csíksomlyói búcsú eredetét, értelmét, értelmezését paradigmaként tekinteni, és ezeket a meglátásokat a gyimesi eseményekre vonatkoztatni. A csíksomlyói búcsú jelensége egy gazdag eseménysor, melynek tudományos feldolgozottsága is kielégítőnek mondható.⁷

Anélkül, hogy az egész csíksomlyói eseménysort elemeznénk, csak egy pár összefoglaló megjegyzést teszünk a jelenkor fontosabb változásait számba véve. A csíksomlyói pünkösdi búcsú egy folyamatosan változó történés, s noha ma már egyértelműen kimutathatók benne

⁵ Papp Richárd: *Van-e zsidó reneszánsz?* Budapest, 2004, Múlt és Jövő, 13.

⁶ Bronislaw Malinowski: „A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái”, in *Café Babel* 36. szám (Sziget), 46.

⁷ A teljesség igénye nélkül csak két vezető kutató fő műveire utalok. Ld.: Mohay Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány.* Budapest, 2009, L'Harmattan.; Uő.: *A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás a 20. század második felében.* Akadémiai nagydoktori thesis, 2021, ELTE.; Tánczos Vilmos: *Csíksomlyó a népi vallásosságban.* Budapest, 2016, Nap Kiadó.

új vallási jellegek is, mégis par excellence vallásos búcsú. Csíksomlyó egy tradicionális Mária-kegyhely, helyi jellemzőit mind a mai napig megtartotta, lokális jellegét azonban különösen is a kétezres évek után tömegjellegűvé válásával elvesztette. A tömegjellegűvé válás legfontosabb következménye az esemény ritualizáltságának a csökkenése. Míg a szombati nagymisén több százezren vesznek részt, a szombat-vasárnapi virrasztáson már ennek töredéke, pár ezer fő, a vasárnap hajnali napváráson pedig még kevesebben. A tömegjelleg miatt a résztvevők összetétele is radikálisan megváltozott: míg a virrasztáson és a napváráson még a kilencvenes években is túlnyomóan környékbeli és évszázadok óta oda járó vidékek lakosai vettek részt, manapság alig látni viseletes székely vagy csángó személyt.⁸ A ritualizáltság csökkenése és más, nem rituális, sőt, – ha szabad így fogalmazni – antirituális, elemek megjelenése – még egyszer mondom – mégsem olyan mérvű, ami azt mondatná velünk, hogy teljesen átalakult volna a csíksomlyói pünkösdi búcsú.

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a tömegjellegűvé válással együtt lerövidült a szentnek tartott helyen eltöltött idő.⁹ Persze most is nagy számban zarándokolnak napokkal előtte – adott esetben gyalog is –, de a „nagy tömeg”, jellemzően már buszokkal, személygépkocsikkal jön, csak a szombati felvonuláson és misén vesz részt, és három-négy órával később már alig vannak a „nyeregben” és a Szék utcán, tehát a búcsú tradicionális helyszínein.¹⁰ A túlnyomó többség számára a szombati misére való felvonulás, a mise, és az onnan való távozás az időkerete az eseménynek, ami gyakorlatilag nem több mint hat óra.

A csíksomlyói búcsú leglátványosabb változása azonban az, hogy végleg elvesztette lokális jellegét. Ez köszönhető részben az esemény mé-

⁸ Utoljára 1996-ban hallottam egy gyimesi asszonytól a napba nézés tradicionális narratíváját. Adatközlőm elmondta, hogy zsebkendőn keresztül nézve először látta a Szűzanyát kijönni a Napból, majd a Bárányt és legvégül Krisztust.

⁹ Lásd erről részletesebben: Tánczos: *I.m.* 251–252.

¹⁰ Volt olyan adatközlőm, aki tíz év óta jár a vonatokkal (Székely Gyors, Csíksomlyó Expressz) a somlyói búcsúra (és a gyimesi határlátogatásra), de nem tudta, hogy az esemény szerves része lenne a virrasztás. Meg kell jegyezzük továbbá, hogy mind dogmatikailag, mind történetileg a virrasztás lenne a legfontosabb eleme a búcsúnak. A hagyomány szerint a Tolvajos-tetei győztes csatából – amennyiben elfogadjuk, hogy tényleg volt ilyen ütközet – hazatérő katonák, családjaikkal együtt, követve az évezredek katolikus hagyományát, megülték pünkösdi ünnepének vigíliáját (hisz pünkösdi nem szombat, hanem vasárnap és hétfő!). A vigília őskeresztény maradvány, eredetét abban látják sokan, hogy az őskeresztények nem ünnepehettek nyilvánosan, ezért ünnepnapjaik hajnali miséjére vigíliával és böjttel készültek elő az éj leple alatt. Gyakorlatilag minden nagy ünnepre vigíliával készült a Katolikus Egyház, és minden fontos ünnepi mise csakis hajnalban lehetett. (A XX. században vezeték csak be a délutáni, esti misézést mint engedélyt. Ekkor változik meg húsvét ünneplési szokása is: a húsvétvasárnap hajnali mise egy-egy településen manapság szombat délután már „megtörténik”, liturgiailag azt jelezve – furcsa mód –, hogy Krisztus már a második napon föltámadt.) Ez egy igen erős dogmatikai, liturgikus és történeti érv a virrasztásra, érdekes, hogy ezt a mai zarándokok nagy része már nem gyakorolja.

diában való megjelenésének (1993 óta a Duna Televízió mindig közvetíti a szombati búcsús eseményt), részben pedig a modern kor könnyen elérhető közlekedési eszközeinek. Nincsenek rá pontos adataink, de becslések alapján azt mondhatjuk, hogy az alkalmanként három-négyszázezer résztvevő döntő többsége már nem a szűkebb székelyföldi és moldvai térségből jön. Az is megfigyelhető, hogy a környékből gyalogosan érkező zarándokok többségét is a falusiakhoz csatlakozott nem székelyföldiek adják. Ezt a jelenséget, hogy csökken a gyalogos zarándokokon belül a helyiek aránya, a kilencvenes évek óta mérhetjük egyértelműen.

A csíksomlyói pütkösdi szombati eseményeket, különösen is a 90-es politikai váltást követően egy sor szemiotikai szempontból érdekes változás veszi körül. Feltűnő, hogy a magyarországiak megjelenésével a búcsús tömegben egyre több nemzeti színű, majd később árpádsávós zászló jelent meg. Az árpádsávós zászlók jelenlétének volt egy íve: a kilencvenes évek végétől (valószínűleg a Csurka-mozgalom hatásaképpen) egyre több ilyen lobogót lehetett látni, majd a 2020-as évek elejére szinte teljesen eltűnt (talán a Jobbik-párt térvesztése miatt). Az ún. Hármashalom-oltárt Makovecz Imre építész alapján Bogos Imre alkotta meg 1996-ban. Az épület a magyar címer hármashalmát formázza, melynek tetején egy kehely formájú (a magyar címerben itt korona található) vasszerkezetben a kettőskereszt látható. Ez az építmény azonban, narrációja ellenére sem¹¹ tekinthető – a katolikus liturgia szerint – oltárnak, ez egy épített liturgikus tér, amely a benne zajló események és a közeli és tágabb földrajzi és szellemi környezet magyar nemzeti jellegét hivatott aláhúzni.

Gyimesbükk – vasárnap

Kérdésünk tehát továbbra is az, hogy mennyiben összehasonlítható a szakrális tér használata, a résztvevők összetétele, a rituális események, az időhasználat, az etnikus önreprezentáció, a politikai instrumentalizáció szempontjából a két esemény. Mindazonáltal míg a csíksomlyói szombati események tekintetében egyértelmű, hogy vallási eseményről van szó, a gyimesbükki történésekre ez nem feltétlenül igaz. A nemzeti történelem és identitás megélését, egy-egy ideológia társadalmi szintű

¹¹ Eszerint az „oltárt” az akkori ferences házfőnök, Albert atya rendelte meg. „Makovecz elmondása szerint az atya tisztán, pontosan leírta, hogy mit szeretne: hármashalom, kettős kereszttel, ebből kessüljön egy oltár.” Erhardt Gábor: A csíksomlyói Hármashalom-oltár – Makovecz Imre, Bogos Ernő. <https://orszagepito.net/epuletek/a-csiksomlyoi-harmashalom-oltar/> (utolsó hozzáférés: 2023. július 1.). A narráció pontosságát leleplezi az a tény, hogy egy felszentelt klerikusnak tudnia kell mi a különbség egy oltár (még akkor is, ha mozgatható) és egy szakrális épület (mely magába fogadhat több liturgikus bútorzat-elemet) között.

megjelenését,¹² de tulajdonképpen minden társadalmi jelenséget a valáshoz hasonlítani nem modern kori megfigyelés, hanem legalábbis a nagy orosz filozófusra, Bergyajevre megy vissza.

A lényegeset keressük akkor is, ha a jelen állapot előzményeit vesszük számba. A kezdő időpont 2008, amikor a Kárpáteurópa Utazási Iroda „Székely gyorsnak” elkeresztelt különvonata befutott a gyimesbükki állomásra. Az utazási iroda 2008-ig különbuszokkal vitt utasokat a somlyói búcsúra, mely csoportok (de ez jellemző más Magyarországról jövő turistautakra) másnap, vasárnap, valamelyik közeli látnivalót tekintették meg. A kötöttpályás utaztatás azonban nem engedte meg, hogy a klasszikus helyeket látogassák meg, és ezért is kellett egy másik programot szervezni. A Budakeszi Kultúra Alapítvány 2007-ben kezdett gyűjtésbe, hogy a Gyimesbükk határában található, legkeletibb magyar vasúti őrházat felújítsák.¹³ Az őrházból és környezetéből vasúttörténeti múzeumot csináltak, az avatásra szervezték rá a Székely gyors különvonatát, s ezzel tulajdonképpen elindult egy folyamat, melynek eredményeképpen ma már 30–40000 ember látogat el minden évben a gyimesbükki „pünkösdivasárnapi nemzeti zarándoklatra”.¹⁴ 2008. május 9-e és 12-e között járt tehát először Erdélyben a Székely gyors különvonat. Utasai felcsíki falvak gazdáinál kaptak szállás, szervezett faluturizmus keretében. Innentől kezdve állandósult a vonatok programja is: mindig péntek hajnalban indul Budapestről, általában a Keleti pályaudvarról a szerelvényt, késő este ér Fel- és Alcsíkba. Másnap újból minden faluban felszedi az utasait, majd a csíkszeredai pályaudvarról elindulva az utasok egy keresztalján vesznek részt a somlyói misén. Vasárnap megint faluról-falura szállnak fel az utasok, és Madéfalván, a Karakó-völgyhídon és Lóvészen át érkeznek meg a gyimesbükki állomásra. Innen gyalogosan, megint egy „keresztalján” mennek ki a 30-as őrházig. Mindig hétfőn utaznak vissza.

A 2008-as és a 2009-es úton a kocsikat a manapság már kultikusnak számító Nohab típusú mozdony húzta. A Nohab viszont soha sem volt „székely” mozdony,¹⁵ a MÁV ugyanis csak a hatvanas években kezdi el vásárolni ezeket az amúgy svéd gyártású, akkoriban nagyon erősnek szá-

¹² Lásd Hubbes László Attila–Povedák István: „Már a múlt sem a régi: Új magyar, újmagyar (?) mitológia”, in Hubbes László–Povedák István (szerk.): *Már a múlt sem a régi...Új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Szeged, 2016, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 16.

¹³ A Budakeszi Kultúra Alapítvány adta ki 1999-ben Sebő Ödön *Halálraitélt zászlóalj* című, azóta sok kiadást megélt művét, mely a Gyimesvölgyben a szovjetek ellen harcoló magyar alakulatok történetét meséli el.

¹⁴ Az idézőjelbe tett szöveg Ilyés Zoltán első reflektív definíciója az eseményekről. Lásd Ilyés: A gyimesbükki „ezeréves határ” politikai instrumentalizálása.

¹⁵ A szervezők és a résztvevők narrációjában a „rég” Nohab mozdony a II. Bécsi Döntés után elindított ún. székely körvasutat jeleníti meg.

mító mozdonyokat. A mítoszképzést az elnevezés megválasztása mellett viszont már az első, 2008-as útvonal megválasztása is segítette. A Székely gyors ugyanis részben azokon a pályaszakaszokon közlekedett, amelyeket Észak-Erdély 1940-es visszacsatolását követően magyar mérnökök hoztak létre, hogy a belső erdélyi részek és Székelyföld között vasúti összeköttetést hozzanak létre. Kezdetben 400 főt szállított a Székely gyors, két év után azonban több mint ezer ember jelentkezett az útra, ezért Magyarországról 2010-ben már két különvonatot is indítottak, a másodikat Csíksomlyó Expressz néven.¹⁶ A vonatok utasait a mai magyar-román határ átlépését követően a nagyobb települések vasútállomásain szinte mindenhol ünnepségek és nagyobb tömeg várja. Ilyenkor közös ünnepelés, egymás kínálgatása, együtt éneklés történik, a kezdeti spontán ünnepekre a 2010-es évektől kezdve azonban rátelepedett a politika: Kolozsváron az RMDSZ szervez vonatvárást, kulturális és politikai töltetű programmal, ahová a kolozsvári magyar konzul mindig hivatalos.

Interjúimból kiderült, hogy ezek a történések erős intenzitású érzelmeket váltanak ki a résztvevőkből. Mind a vonatok utasai, mind a helyiek a magyarság összetartozásának erősödését látják ezekben az eseményekben, a trianoni szétválasztottság sebének az enyhítését, de olyanok is vannak, akik számára az egész vonatút egy újrajátszott virtuális Észak-Erdély visszacsatolás érzését adja. Hogy adott esetben milyen profán dolgok is azonnal etnicizálódnak egy-egy ilyen különleges értelmezési keretet alkotó szituációban mutatja az az eset is, ahogy az utasok a Nohab-, és később a Taurus- és Traxx-mozdonyok elé befogott ASEA típusú romániai mozdonyokban a magyarra kényszerített „román ígát” látták. Bizonyos biztonsági előírások – különösen is a fékrendszerek kompatibilitása – miatt ugyanis más ország mozdonya nem közlekedhet egyedül Romániában, ezért eléjük vagy mögéjük helyi mozdonyokat kell tenni.¹⁷ A valóságban az utasok által mindannyiszor „románnak” titulált mozdony sem „csak” román, mert a svéd ASEA gyár a világ más országaiba is exportálta. A 2010-es évektől kezdve tehát nem a muzeális Nohab húzta – a szervezők szóhasználatával – az „össz nemzetközi zarándokvonatot”, hanem két, különbözőképpen felmatricázott Taurus- vagy Traxx-mozdony.¹⁸

¹⁶ A Csíksomlyó expressz névválasztásban a mítoszeremtés már kevésbé érződik.

¹⁷ 2009-ben már tizenegy kocsi kellett húznia a Nohabnak, amit a komoly emelkedőjú Gyimesekben nem is tudott volna biztonságosan megoldani.

¹⁸ A mozdonyokat díszítő matricát a szervezők próbálták mindig valami évfordulóhoz kötni. 2010-ben a Csíksomlyó expresszt Széchenyi István arcképe, a Székely gyors mozdonyát az Aranycsapat díszítette. Anélkül, hogy évről évre felsorolnám milyen díszítések voltak a mozdonyokon (ezekről bővebben lásd: Balogh Tamás Zoltán: „A Székely Gyors és a csíksomlyói zarándokvonatok története”, in Horváth Péter–Balogh László [szerk.]: Cívissporta. 2017. 1. sz. 25–41.) Meg kell jegyezzük, hogy ezek

A gyimesi táj „adja magát” az újra- és újraértelmezésre, talán még inkább, mint a szombati csíksomlyói földrajzi egység. A gyimesi völgyrendszer strukturált földrajzi kézzelfoghatósága, antropogén épületek, maradványok, emlékművek szellemileg befogadható mennyisége és nem utolsósorban a gyimesi lakosság tényleges elzártsága, melyből különállásuk ered, alkotja azt a keretet, amely egyszerre „elvarázsolja”¹⁹ az ideérkezőket, ugyanakkor többszörös heurisztikus rétegek létjogosultságát teszi lehetővé. Ezen belül Gyimesbükk különállását Ilyés Zoltán a következőképpen indokolja: „A versengő narratívák és térélmények földjévé váló Gyimesi-szoros és az »ezeréves határ« népszerűsége karakteres ortográfiáján túl minden bizonnyal abban az elgondolásban gyökerezik, hogy tömbmagyar, kulturálisan homogén terület csak a Székelyföldön érintkezik történelmi határral, és ez valamiféle otthonosságot és biztonságot nyújt az egykori határvidéket felkeresők számára.”²⁰

Valóban, az, hogy a gyimesi völgy „szent helyei” (a gyimesbükki vasútállomás, a Kontumác kápolna, az „ezeréves határ”, a Rákóczi vár) gyakorlatilag egy kilométeres körön belül található segítette, hogy ez a földrajzi lokalitás, már rögtön Trianon (1920) után, a valamikori Nagy-Magyarország nosztalgiáját megélni akarók kultikus zarándokhelyévé váljon.²¹ A 2008 óta idelátogató Székely gyors és Csíksomlyó expressz vonatok ezeket az emóciókat felnagyították és a politikai, kulturális, szellemi várakozásokat mintegy megerősítették. Mindez együttesen vezetett a pünkösdvasárnapi esemény jelképeken keresztüli etnicizálódásához és átpolitizáltságához.

A pünkösdvasárnapi gyimesbükki értelmezéshorizontokat akkor leszünk képesek felfejteni, ha egyrészt társadalomtudományi eszközökkel értelmezhető jelenségként tekintünk rá,²² másrészt – ugyanis azért rendelkezünk egyfajta előzetes megértéssel, ami azt mondatja velünk, hogy itt egyfajta búcsújárásról van szó – a búcsújárás klasszikus terminológiáját alkalmazzuk rá és ezt értelmezzük különösképpen is a szemiotika szempontjából.

A zarándoklatok fontos eleme az úgynevezett búcsús út. Ezt részben tárgyaltuk már, viszont a tulajdonképpeni vasárnapi történetet nem

is minden alkalommal szimbolikus jelentőségűek voltak.

¹⁹ Vass Erika: *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma*. Győr, 2010, Lexica Kiadó, 99.

²⁰ Ilyés 2005: 35

²¹ Nota bene, itt nem arról van szó, hogy mindenki, aki odamegy, Nagy-Magyarország-nosztalgiázó. Bizonyos felerősödött értelmezés-horizontokról beszélek, anélkül, hogy ezek valóságosságát megkérdőjelezném.

²² Még akkor is, ha adott esetben kiderül, hogy nem teljes mértékben vallási az esemény (persze kérdés, mi teljes mértékben vallási), vagy éppen pszeudo-vallás, vagy anti-vallás, vagy a valláshoz egyáltalán nem hasonlítható, stb.

elemeztük. Elmondhatjuk, hogy a gyimesbükki események koreográfiája nagyrészt rögzült, bizonyos elemek azonban évről-évre változnak. A Székely gyors és Csíksomlyó expressz vonatok a Gyimesekben először Gyimesközéplekon állnak meg. Itt nagyrészt viseletbe öltözött csoportok várják a vonatok utasait, pálinkával és kürtöskaláccsal kínálják az utasokat. Gyimesbükkön a központi peronon szintén gyimesi zenét játszó zenekar, népviseletbe öltözött helyiek köszöntik a vonat utasait, akik leszállnak, és előzetesen kiadott terv szerint együtt indulnak a vasútállomás országút felén lévő gyülekezési pontjától. A gyülekezési pontot az utazási iroda molinója jelenti, ugyanúgy, mint előző nap, a somlyói búcsúban, azonban a hely szűkossége miatt 1000–1500 ember itt nem fér el egyszerre, és emiatt sokan idő előtt elindulnak az „ezeréves határ” felé. Mint a csíksomlyói búcsú esetében, Gyimesbükkön is kialakult egy többé-kevésbé ismétlődő rendje a búcsús útnak. A gyimesi vasútállomás országút felé eső részén húsz-huszonöt gyimesi lovas várja a vonatok érkezését. A lovasok indulnak legelőször az egy km-re lévő Kontumác kápolnához, mintegy ők vezetik fel a menetet. A lovasok után az utazási iroda munkatársai által tartott „Egyek vagyunk” feliratú molinó, majd a vonat zenekara következik, és utánuk a vonatok utasai, keveredve a helyiekkel vagy az útközben csatlakozottakkal (sokan a csíkiak közül eleve a vonatokkal jönnek ki Gyimesbe). A zenészek által játszott dalok is rögzültek: vallásos témájú éneket nem, viszont a hazafiasnak számító *Gábor Áron rézágyúja* és a Kossuth-nótát többször is, több versszakkal muzsikálják.

Amint a kápolna és a Rákóczi-vár vonalába ér a menet eleje, a kihangosított szentmise miatt abbahagyják az éneklést és a zenélést, és emiatt tulajdonképpen pillanatok alatt szét is esnek a Székely gyors és a Csíksomlyó expressz csoportjainak „keresztaljai”. Az emberek egy része elindul az „ezeréves határhoz”, esetleg, ha van hely, akkor felmászik a Rákóczi-várhoz, másik része felmegy a kontumáci kápolnához misét hallgatni. Ez utóbbiak egy része elvész a kápolna hegyének aljában felállított vásáros sátorok között.

A gyimesbükki pünkösdvásárnapi búcsús menet tér- és időhasználatát tekintve – mintegy utolsó felvonásként – a mozdonyok kocsik nélkül kijönnek a felújított őrház előtt lévő sínre, tülkölnek párat, állnak tizenöt-húsz percet, mely alkalmat ad sokaknak arra, hogy közel menjenek hozzá, fényképet készítsenek arról, ahogy állnak előtte az ezeréves határon. A vásárnapi események közül talán ez a pillanat áll a legközelebb ahhoz, amit máshol a „kegyszobor érintésének” neveznénk. A résztvevők ilyenkor végig tapsolnak, fotóznak, az egész vásárnapi eseménysor csúcspontjaként élik meg ezt a pár percet, amíg a

mozdonyok a „határon” állnak. Értelemszerűen, mivel a mozdonyok az Erdélyt Moldvával összekötő egyik fő vasútvonalon mozognak, és a 30-as számú órház mellett nincs másik használható sínpár, rövid időn belül visszaindulnak a gyimesbükki állomásra, ahol csatlakoztatják hozzájuk a kocsikat. Az előre tájékoztatott utasoknak pedig innentől számított két órájuk van, hogy elérjék a szálláshelyeikre visszainduló járatokat.

Elmarad tehát azoknak a klasszikus elemeknek a többsége, amelyek a keresztény búcsúkat jellemzik. Összehasonlítva a somlyói szombati búcsúval: nincs Szent Antal-kilenced, nincs áldozás, semmilyen eleme sem jelenik meg a virrasztásnak és napvárásnak, nincs búcsúág-törés, gyógynövénygyűjtés, elmarad az offerek adományozása, a misemondatás. Talán a keresztútvégzés és oltárkerülés bizonyos elemeit felfedezhetjük abban, ahogy az emberek a vasúti órház-múzeum előtti lefűrészelt valamikori határsorompótól a rendkívül keskeny lépcsősoron felmennek a Rákóczi-vár romjaihoz.

Gyimesbükki pünkösdszombat: egy vallási peremjelenség

A pünkösdszombati gyimesbükki „határjárás” nagyon sok elemében tehát vallási jelenségekhez hasonlítható, mivel azonban ezek a jellegek nincsenek túlnyomó többségben és találunk benne egy erős átpolitizáltságot, keverve etnicizáló elemekkel, ezért vallási peremjelenségnek hívom. Ha ezt a vallási peremjelenséget az átpolitizáltság szemszögéből újfent a szombati csíksomlyói búcsúhoz akarjuk hasonlítani, akkor elmondhatjuk, hogy az sem a kilencvenes évek szabad kelet-európai változásaihoz köthető, hanem jóval előbbi keltezésű. Észak-Erdély visszacsatolása után az 1940–44-es búcsú, mintegy szimbolikus térfoglalásként, a magyar politikai elit felvonulását is jelentették. A világháború és az újbóli területvesztések után a román hatalom félt a somlyói búcsú nemzeti karakterétől, azt direkt módon is próbálta akadályozni. Ilyen akció volt Márton Áron püspök 1949-es letartóztatási kísérlete, ami bizonyos értelemben a visszajára fordult. Testőrökként körbefogták a gyimesiek a püspököt, akinek fehér lovas somlyói bevonulása önkénytelenül is mindenkit Horthy 1919-es budapesti bevonulására emlékeztetett. Ez – pár jellegzetes felvétel található róla – örök képként beleégett a román-magyar viszony közös történelmébe, szimbolikus jellege azonban elnyomta azt a tényt, hogy a búcsút követően, nem kevésbé kalandos autós üldözés után, végül is elfogták Márton Áront.

A somlyói búcsújárás gyengítésére tett hasonló intézkedése volt a román hatalomnak az ugyanarra az időpontra, tehát pünkösdszombatra tett

ún. „madéfalvi búcsú”, ami egy román-magyar nemzetiségi ünnep lett volna (1961-től). Madéfalva közelsége valóban azt a látszatot kelthette, hogy a tömegeket elszívja majd Csíksomlyóról, az emberek azonban végezvén Madéfalván, reflexszerűen „lejárták” a somlyói búcsút is. A másik ötlet a Csíkszereda központjába szervezett megyefesztivál volt. A többszáz éves keresztény ünnep román szempontú politikai kiüresítése nem sikerült, mindkét kezdeményezés rövid idő után elhalt, s Csíksomlyó kettős szálkaként megmaradt a román adminisztráció szemében: egyrészt római katolikus ünnep volt egy nyíltan ateista, de tulajdonképpen döntően ortodox államban, másrészt magyar ünnep volt egy román többségű állam közepén.

2010-ig helyi, erdélyi szónokok várták a Gyimesbükkre érkezőket (Böjte Csaba, Deáky András), majd 2010-ben történt az meg először, hogy a vasúti őrháznál Varga István a Fidesz országgyűlési képviselője, majd 2011-ben az akkori magyar hadügyminiszter, Hende Csaba a kontumáci mielőtt (!) mondott beszédet. Ebben az évben több más magyarországi politikus is jelen volt az eseményen: Füzes Oszkár nagykövet, Hoffmann Rózsa kulturális államtitkár, Gulyás Gergely parlamenti képviselő. Tartalmukat tekintve ezek és az ezeket az éveket követő beszédek mind tisztán politikai természetűen voltak. Az ideális térszerkezetű és magyar nemzeti szempontból autentikusnak tekintett gyimesi környezet mintegy színpadot teremt a nemzeti érzelmeket megszólító politikai akcióknak. A beszédek csak egy részét alkotják ezeknek a politikai tartalommal bíró történéseknek, már egy nemzeti dalokat éneklő nagyobb tömeg vonulása az ezeréves határ felé is politikai felhanggal bír. Ezek mind-mind a magyar szimbolikus térfoglalást, jelenlétet erősítik a résztvevőkben.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a pünkösdvasárnapi gyimesi „búcsújárás” egy térben és időben jól behatárolható, ugyanakkor újkeletűsége miatt egy folyamatosan változó társadalmi jelenség, értelmezése ilyen szempontból több rétegű. Szemiotikai megfigyeléseink segítenek a megértésben. Gyimesvölgy esetében nem eredendően vallási elemek kapnak nem vallási vagy paravallási felhangokat,²³ hanem ellenkezőleg, etnicizálódott társadalmi jelenségek nyernek vagy nyerhetnek vallási jelleget és értelmezést – erre mutat rá a szemiotikai értelmezéstegek feltárása. A vallásiként való értelmezés azonban korántsem fedi az egész jelenséget, és mindamelllett, hogy leegyszerűsítő mindent a „nemzet szakralizálódásaként” és újpogányságként leírni,²⁴ kizárja annak a

²³ Ekként értelmezik általában az új etnopogány jelenségeket. Lásd például Hubbes-Povedák: *I.m.*

²⁴ Lásd Szilárdi Réka: Magyarországi újpogány vallások nemzeti identitáskonstrukciójának narratív mintázatai. Ph.D. értekezés, 2013, k.n. Pécsi Tudományegyetem. <https://core.ac.uk/download/pdf/80161679.pdf> (utolsó letöltés: 2019. március 20.)

lehetőségét, hogy ez a dinamikus eseménysor az idő előrehaladásával adott esetben „túllépjen saját magán” és Gyimesbükk valóban „szent helyként” definiálhassa magát. Az, hogy „milyen” szent hely a gyimesi ezer éves határ, a közeli katonai temető és a Rákóczi-vár, és „mennyire” szent idő, míg a vonatok utasai a kontumáci kápolnáig érnek és maga az egész vasárnap, ráérünk akkor megnevezni, amikor majd túl tudunk lépni a hasonló jelenségek „liturgikus elemeivel” és koreográfiájával való összehasonlításon.²⁵ Addig is – tudva, hogy az emberi-társadalmi valóságok soha sem rögzülnek végleges-tökéletes formába, és csak a rájuk irányuló elemzés vindikálja a véglegesség platonikus kívánalmát –, amit a gyimesbükki pünkösdvásárnapi eseményről elmondhatunk az az, hogy ez egy vallási peremjelenség, melynek legfőbb jellemzője erős politikai instrumentalizáltsága.

²⁵ Szerintem a vasárnapi gyimesbükki búcsújárás nem lenne és nem nőtte volna ki magát ilyen jelentősre – már csak a fizikai közelség miatt sem – Csíksomlyó nélkül. Vice versa azonban ez nem igaz: Csíksomlyó vallási jelensége értelmezhető önmagában, Gyimesbükk nélkül is. A hasonlóság azonban nem szabad, hogy bennünk azt a téves képzetet teremtsen, hogy a gyimesbükki események tiszta vallási jelenségek lennének.

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS

AZ EL NEM MONDOTT ÖRÖKSÉG

A magyar ellenforradalom meghatározásáról és kortárs történeti narratívájáról

Első rész

Kevés győztes jobboldali eseménysorozat van, ezért meglepő, hogy a magyar ellenforradalom (1918–1921) nem része a mostani jobboldali emlékezetpolitikának, politikai hagyománynak sem. Ez a rendszerváltás után a magyar történetírás nagy adóssága.

Hiányzik egy új monográfia a magyar ellenforradalomról, szaktörténetész szerzőktől, a budapesti Nagy Imre szobor helyén felállított, Nemzeti Vértanúk emlékművének is többen megértenék a mélyebb, szimbolikus jelentőségét.

A magyar ellenforradalmat vizsgálva könnyen lehet, hogy a magyar jobboldal teljesítményére, kihívásaira, de az ontogenezisére mindenképpen alapvető válaszokat kapunk. A magyar jobboldalnak szüksége van hősökre, éltető hagyományra, nemcsak külföldi példákra vagy jó reflexre, ami rövid reakcióidőt biztosít bizonyos reálpolitikai kérdésekben.

A magyar ellenforradalomnak ugyanis voltak hősei, vállalható, de felderítendő hősei, akik sokat tettek az akkori legfontosabb nemzeti célokért: a nemzeti önrendelkezésünkért, a területi- és közigazgatási integritásunkért, a rendteremtésért, a forradalmi produktumok eltörléséért. Többen közülük rehabilitálásra, elismerésre várnak. Közvetlen cél nem a „fehérterror”, az erőszak a korszak sajátja volt. 1914-től a magyar nyilvánosságot egyre inkább áthatotta az erőszak, 1918-tól pedig szinte meghatározta, így a mindenkori politikai elit, de a társadalom nagyobb része is érzéketlen maradt a kegyetlenségre, az emberi áldozatokra, és az erőszakra is. Nehéz ezt békeidőből visszatekintve értékelni, de elsiklani felette mulasztás.

2019-ben két komolyabb hazai ellenforradalmi emlékművet – a ludovikás ellenforradalmi felkelés emlékművét, és a Nemzeti Vértanúk emlékművét (1918–1919) – is újraavattak az ország fővárosában, állami költségen, jelentős kormányzati-közjogi szereplők részvételével. Okunk van azt gondolni, hogy ezek nem pusztán egykori építészeti alkotások rekonstrukciói, hanem szimbolikus politikai lépések is. Talán a reálpolitika mindennapi eszközrendszere is megérkezhet ide; a posztkommunista rendszer felszámolása után a magyar politika természetes hagyományainak, kereteinek a helyreállítása, megújítása következhet.

A helyreállítás, a természetes egyensúly és természetes növekedés koncepciója, és annak megvalósítása az ellenforradalom univerzális politikai üzenete és feladata, bárhol is folyt a világban. Ezért az ellenforradalom nemzetben gondolkodik, míg a forradalom meg akarja haladni, lényegében el akarja törölni azt. A mostani, szimbolikus politikai cselekedetek tehát politikai lakmuszpapírként jelzik, hogy a magyar kormányzat rendelkezik végre olyan politikai erővel és szuverén akarattal, hogy a folytonosság helyreállítása mellett a politikai szótárban megfelelő helyére állíthassa az ellenforradalmi hagyományunkat is. Kérdés, hogy a jobboldal és a konzervatívok jelenleg valamennyire együtt lélegző hazai közege beéri, megtölti-e hálás tartalommal ezeket a szimbolikus lépéseket, vagy értetlenül pislog, és kényelmi egzisztenciáját növeszti? Egyáltalán, kiknek lehet eleven, felvállalható a magyar ellenforradalom hagyománya *ma*?

A magyar ellenforradalom produktív nemzeti egységet eredményezett egy széthulló ország számára, kiutat adott a forradalmi káoszából. Ezért volt ellenforradalmár a nemzeti liberális Rassay Károly, a konzervatív és keresztényszocialista Huszár Károly, gróf Teleki Pál későbbi kétszeres miniszterelnök, a konszolidáló miniszterelnök, gróf Bethlen István, a radikális nacionalista Gömbös Gyula, de Mindszenty (akkor Pehm) József is, aki szentmisével emlékezett meg az ellenforradalom győzelméről. A jelenlegi közgondolkodás ennek a folyamatnak mégis csak a negatív narratíváját teszi magáévá, és annak egy-két kitételére összpontosít, az erőszakra és a szegregációra, amelyekben azonban sokkal inkább a korszak és helyzet gyermekei. A magyar ellenforradalom, mint ahogyan az ellenforradalmak általában, nem ideologikus, nincsenek ideológusai, gondolkodói,¹ megfajtói (Maistre,² Bonald, Oliveira,³ Molnár,⁴ stb.) azonban igen. Ők sem dogmatikus módon, ideológiailag alapoznak meg egy politikai rendszert. A 20. század eleji ellenforradalom természete, jellege más lett, mint az eredetie (18–19. század) – éppen azért, mert a forradalmak is mások lettek. Hangsúlyosan neonacionalista, politikai egzisztencialista és futurista is lett, és a forradalmak destruktivitásának rémülete okán rendpárti, illetve egyszerre volt helyreállító (közjogilag) és progresszív is (politikailag). Mindez igaz a megvalósult „ellenforradalmi rendszerekre” is, mint amilyen a

¹ Haszonnal ajánljuk Nyirkos Tamás kötetét: *Az ötfejű sas. Teológia és politika a francia ellenforradalomban*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2014, Attraktor.

² Joseph de Maistre: *Elmélkedések*. Budapest, 2020, Századvég; *Szentpétervári beszélgetések – Az áldozathozatalról*. Budapest, 2022, Századvég.

³ Plinio Corrêa de Oliveira: *Forradalom és ellenforradalom*. Wien, 2012, Österreichische Gesellschaft zum Schutz von Tradition, Familie und Privateigentum.

⁴ Molnár Tamás: *Az ellenforradalom*. Budapest, 2005, Kairosz Kiadó.

két világháború közötti kormányzóság, amelynek semmilyen ideológiai megalapozottsága nem volt, inkább későbbi ideológiai fogalmi igazolása (ilyen a keresztény-nemzeti, a Szent István-i állameszme, vagy a szegedi gondolat).

A magyar ellenforradalomra igaz, hogy *győztes volt* céljai megvalósításában – és ebben hosszabb távon az európai történelemben magában áll, kivéve talán a spanyolt, nem katonai szempontból, hanem politikai-közjogi tetteire való tekintettel, ugyanis végrehajtotta alkotmányos államrendszerünk helyreállítását, biztosítva ezzel a nemzet szuverenitását és az ország gazdasági-politikai kibontakozását. A magyar ellenforradalmárok országot egyesítettek, országot gyarapítottak, a területi integritás és a revízió pártján álltak. Semmissé tették a forradalom és a kommunista diktátúra cselekedeteit, politikai örökségét több évtizedre marginális szélsőséggé devalválták.

Az első hazai bolsevizmus katonai felszámolása a román hadsereg eredménye nagyobb részben ugyan, de ezzel Magyarország megszállását és kifosztását alapozták csak meg. Voltak sikeres magyar ellenforradalmi katonai cselekmények, amelyek közül kiemelkedik báró Lehár Antal és gróf Sigray Antal tevékenysége a Dunántúlon, akik itt lényegében fegyveresen számolták fel a bolsevista uralom maradványát.

Beszélnünk kell a „fehérterror” problematikájáról is. Nem indokolt számháborúba⁵ keveredni, alapelveket szükséges leszögezni, mert minden ártatlan emberi élet kioltása ugyanúgy vétek. A megközelítés és a kérdés éppen ezért nem ez. Nem „fehérterror”, hanem jellegéből és szándékából kiindulva inkább „fehér rendteremtés” vagy „fehér felkelések”, illetve öndefiníció szerint „honmentés” volt a magyar ellenforradalom szempontja. Jellegüknek és a korszak viszonyrendszerének megfelelően voltak erőszakosak, szegregálók, ahogy minden új rendszerváltás, impériumváltás, hovatovább forradalom során abban az elmúlt egy évben az Osztrák-Magyar Monarchia bukása óta. Az első intézményesített po-

⁵ A fehérterror áldozatainak száma lényegében kideríthetetlen, és 100 év után sincs konszenzus a történészi szakmában, pláne nem a közemlékezetben. A számításokban erősen tartja magát a mai napig egy 1920. májusi brit munkáspárti (amelynek olasz kommunisták is tagjai voltak) küldöttség *becslése*, ez 5000 áldozatról beszélt és 70000 internáltról, ami erősen torzított adat. Jól mutatja a korszakban is meglévő ellentmondást, hogy egy hónappal azelőtt az Amerikai Zsidó Egyesített Elosztási Bizottság 700 főre becsülte a zsidó áldozatokat, az *Encyclopedia Judaica* fél évszázaddal később már 3000 zsidó áldozatról beszélt, akik a szerzők szerint az összes áldozat felét tették ki. A kortárs történelmi szakirodalomban Gyurgyák János ezer fő alatti áldozatszámról beszél (*A zsidókérdés Magyarországon*, 2001), míg Bodó Béla 3000 fő körülire teszi az áldozatok teljes számát (*A fehérterror*, 2022), de ebbe beleszámítja az internálótáborok áldozatait is. A legprecízebben adatolt tanulmány a témában, melyet Kóródi Máté készített el, 680 személy adatait tartalmazza 2 éves időtartamra vonatkoztatva (*Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tisztí különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról 1919. augusztus 3. – 1921. október 23, 2020.*).

Vértanúk tere, Nemzeti vértanúk emlékműve 1934. (Fortepan / Kurutz Márton).

litikai terror a világtörténelemben a baloldalon jelent meg, a forradalmi terror ideologikus volt,⁶ a 20. század elején itthon a történelem csak a jól ismert kottából játszott. A gyorsan intézményesített (helyesebben: szovjet mintára adaptált) baloldali forradalmi terrort követte egy erőszak-hullám, az ellenforradalmi rendteremtés.

⁶ „A terror nem más, mint gyors, szigorú és hajthatatlan igazságtétel, ezért tehát voltaképpen az erény megnyilvánulása” – vallotta Maximilien Robespierre már 1793-ban. Itthon Lukács György volt, aki nemcsak alkalmazta az állami erőszakot a Vörös Hadsereg politikai biztosaként, hanem meglepően sokat gondolkodott is ennek a jelentőségéről, amelyet elválaszthatatlannak tartott a kommunizmus gyakorlatától, akkor is, később is. Ez ellen soha nem emelte fel a szavát lényegében. Vö. Gángó Gábor: „Lukács György a Tanácsköztársaságban”, in Ligeti Dávid–Vörös Boldizsár (szerk.): *...minden édenek neve vad poklokot büvöl...* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, 2020, Országház Kiadó, 88.

A „terror”⁷ intézményesített (az államszervezet részeként létező) gépezetet sejtet, amelyet vagy folyamatában vagy később, de a politikai hatalom legitimál és folyamatosan működtet, változó intenzitással. Ilyen az ellenforradalom és később a kormányzóság idején egyszerűen nem volt. Az erőszakos cselekmények, az indokolatlan kivégzések, gyilkosságok időszakosak maradtak, és egész végig, legszélsőségesebb formájukban inkább – jogos, vagy jogtalan – megtorlások voltak, mint egy akkori, főleg későbbi politikai rendszer szerves részei. A forradalmak előtt beazonosította Prohászka Ottokár, hogy a szociáldemokrácia (lényegében a szocializmus) „szervezkedésében s a tömegek irányításában erőszakos és erkölcstelen”, valamint hogy „akár a szociáldemokrata hit-térítést, akár a szakszervezkedést nézzük, előtérben nem az ige hatalma s a szabad elhatározás, hanem a kényszer és a terror áll”. A püspök leszögezi, hogy „a szocializmus legsötétebb oldala a gyűlölködés és a terror”⁸. Prohászka a forradalmak előtt pár héttel már rögzítette a későbbi ellenforradalmároknak is a képletet; a szocializmussal, a forradalmisággal szemben a keresztény erkölcsre, és nemzeti hagyományokra kell hagyatkozni. Talán ezért is „zsidó gyűlöletet” vél felfedezni a keresztényellenes szociáldemokrata, szocialista vallásüldözésben, amely szerinte a zsidó vallást megkíméli, de a kereszténységet nem. Prohászka itt is használta, ekkor már évek óta kész képletét a bankok, plutokraták, sajtómunkások, sajtótulajdonosok felülreprezentált zsidó arányairól, amely nem engedi a keresztény és magyar érdekeket érvényesülni, ez része volt az ellenforradalmi eszmei képletnek is.

Az itthoni „fehérterror” egy – a korban Európában máshol is megtalálható – *paramilitáris erőszakhullámmal* mutat erős párhuzamot, amely jellemzően ott alakult ki leginkább, ahol az állam szuverenitásának, integritásának elvesztése kapcsán az erőszakmonopóliuma elveszett. Ez az erőszak nem volt öncélú, beilleszkedett abba az átrendeződési/helyreállítási folyamatba, amelyben az államformák, társadalmi- és politikai struktúrák, ideológiák alászálltak és felemelkedtek. Ennek a dinamikája erős, kíméletlen volt, ennek megfelelő volt az ezt uraló résztvevők karaktere is. A paramilitáris erőszak a felbomlás után a politikai tekintély és az államszerveződés új forrása lett, hatását pedig egyszerre fejtette ki

⁷ Maga a „terror” kifejezésnek (*formidilosus, terror*, lat.: ijedtség, rettegés, rémület) persze mindenkor létjogosultsága van, ha nyílt erőszakot, erőszakos cselekedetet akarunk megjelölni, amelynek célja, ha nem is megsemmisítés, hanem csak a rettegés, félelem, egy erőszakos tett kapcsán. Itt azonban egyértelműen politikai kontextusban mozgó terrorról beszélhetünk, nem egyéni vagy kisebb csoport (pl. huligánok, deviáns elemek, stb.) által elkövetett eseti terrorról.

⁸ Prohászka Ottokár: *Kultúra és terror – A társadalmi kérdés*. Budapest, 1918, Élet. A munka 1918 szeptemberében kapta meg az imprimatúrát, nagyobb körben azonban – ugyanilyen címmel – csak 1927-ben jelent meg gyűjteményes kötetben.

reál- és szimbolikus politikai síkon, míg operatív eredménye is volt műveleti (katonai) és rendfenntartó funkciókban egyaránt. A paramilitáris alakulatok belső emberi igényből és a korszak emberanyagának típusából is táplálkoztak, amelyben határozott erőszak-igényt figyelhetünk meg. A magyar paramilitarizmus a „vereség kultúrájának” része volt,⁹ életerős férfiak milliói vettek részt tömeges és szervezett, az állam által elvárt erőszakcselekmények tízezreiben négy éven keresztül. Ma már szinte toposz, hogy az első világháború után a társadalmak – különösen az európaiak – „brutalizálódtak” (*brutalization*)¹⁰. Az erőszak ebben a korszakban modern társadalmi norma lett, a vesztes (a mi esetünkben fel is bomlott) államszervezet pedig szinte seholy nem tudta visszafogni ezt és megfordítani pacifista irányba, olyan államok esetében sem, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország, ahol szintén volt paramilitáris erőszak, csak eltérő jelleggel (vö. Black and Tans és Union Civique). A paramilitáris erőszak *reakció* volt a forradalmi erőszakra, ahogyan az ellenforradalom is az volt az egyetlen (baloldali) pártra támaszkodó új diktatúrára vagy veszélyére. Szerencsés helyzetekben – mint Magyarországon is – amikor a paramilitarizmus összeért az ellenforradalommal, kimutatható, hogy sajátos ethosz is keletkezett, amelyben a nemzeti érzés rekonstrukciója mutatható ki. Ekkor az erőszak inkább egy performatív aktus volt, mint a megsemmisítés gyakorlata. A pacifizmus ugyanis nem hozott rendet, a világháború pedig elhúzódott még évekig, nem ért véget 1918-ban (Gerwarth).

A paramilitarizmus ebben az időszakban önmeghatározás és önmegerősítés egyszerre, a nemzetépítés eszköze, nemcsak itthon, de Lengyelországban, Németországban, a Baltikumban, a délszláv régióban (leginkább a szerb, macedón, horvát, albán területeken), Törökországban, de az ukrán területeken is. A régióink tekintetében „közép-európai ellenforradalomról” értekeznek,¹¹ transznacionális kontextusba is helyezve azokat az új típusú harcos alakulatokat, amelyeket nem fékeztek a hagyományos katonai fegyelmi és erkölcsi fenntartások.

Ennek az erőszakhullámnak résztvevői irreguláris katonai, vagy félkatonai alakulatok, milíciák voltak, melyeknek reprezentatív tagjai a 19 és 30 év közötti háborús ifjából kerültek ki. Olyan fiatalokból, akik már háborús veteránoknak számítottak, vagy éppen nem vettek részt a há-

⁹ Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*. 2004, Picador.

¹⁰ Leginkább ezzel kapcsolatosan ld. George L. Mosse: *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. 1991, Oxford University Press. Ellenérveket csak a győztes hatalmakkal kapcsolatosan fogalmaztak meg az ezredév után Antoine Prost és John Laurence történészek.

¹¹ Robert Gerwarth: „The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War”, in *Past & Present* 200. évf. (2008. augusztus) 1.sz. 175–209.

borúban, de harcra vágytak. Általában, de nem kizárólag deklasszált társadalmi réteghez tartoztak, és jellemzően ezekből csapódtak hozzájuk, ezeket szólították meg többségében. Itthon reprezentatív a magyar nemesség, az arisztokrácia soraiból származó ellenforradalmi tisztok száma.¹² Társadalmi-gazdasági előrelépésre nem számíhattak, de a bosszúvágy, a revans lehetősége és az erőszak mozgásterre, eszközei adottak voltak, valamint a magyar társadalom kezdeti támogatása is.

A paramilitáris, irreguláris félkatonai önkéntes egységek, milíciák kialakulása egyébként nem az ellenforradalom sajátja volt itthon, ez a folyamat a stabil államszervezet, illetve az erőszakmonopólium széthullásával szinte azonnal megjelent, először a Károlyi-féle népköztársaság ideje alatt (Népőrség, Védőrség).¹³ Ezzel hovatovább a magyarországi zsidóság is rendelkezett (cionista gárda).¹⁴ A legnagyobb paramilitáris milíciát a Károlyi-féle népköztársaság állította fel 1918 novemberében, a Nemzetőrséget, amit elvileg egy baloldali újságíró, Fényes László vezetett, de kiegészítő hadsereggént, rendőrséggént egyaránt alkalmatlannak bizonyult.¹⁵ Az irreguláris alakulatok felállítása egyszerű önvédelmi reflex volt a magyar társadalom részéről a rendteremtésre, tekintettel arra, hogy sem a népköztársaság, sem a Tanácsköztársaság nem volt képes fegyelmezett, reguláris rendfenntartó erők szervezésére. Az első ütőképes reguláris hadsereg – az 1918-as összeomlás után – 1919 elején állt csak fel.

Megfigyelhető, hogy amikor a paramilitáris erőszakhullám szinteket akart lépni 1920 és 1923 között, akkor a magyar társadalom egyre fogyatkozó támogatásával, és végül elutasításával találkozott. A rendteremtésnek és főleg a stabilitásnak nem ez volt a legmegfelelőbb eszköze, a társadalom hőfoka gyorsan csökkent.

A „fehérterror” egyetlen szervezettebb, intézményi jelleget öltő részét az átmeneti, sok esetben, illetve eredetileg hadifogoly-,¹⁶ vagy le-

¹² Lényegében az összes szegedi különítményt nemesek alapították, a leghíresebb Prónay-különítménynek legalább 30%-a nemes volt, köztük több arisztokratával is, ahogyan arra Bodó Béla rámutat.

¹³ Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, 2018, Jaffa Kiadó, 165–172.

¹⁴ Uo. 205–206. A zsidó tisztekből álló paramilitáris csapat paraszt származású fosztogatókat akasztott önhatalmúlag Dorogon és Alsónémediben, nagy kegyetlenséggel 1918 őszén.

¹⁵ Romsics Ignác: *A Duna-Tisza köze hatalmi viszonyai 1918–19-ben*. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 38–40.; Fényes László később kísérletet tett a fehérterror áldozatainak az összeszámolására, 626 főt tudott összegyűjteni. Az adatokat a Magyar Zsidó Levéltár őrzi. Említi Bödök Gergely: „Vörös és fehér – Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon 1919–1921”, in *Kommentár*, 2011/3.

¹⁶ Ezt a visszaemlékezők is tudták, vö. Ráczy István: *Adatok a Csót-táborról az emlékek tükrében 1915–1923*. Csót-Pápa, 1990.; *Adatok a csóti hadifogolytábor történetéhez*. Csót, 1973. A hajmáskéri táborban olasz hadifoglyok is voltak, de sok orosz, sőt osztrák hadifogoly is volt a táborokban.

szerező (illetve szűrő-) táboroként¹⁷ is működő internálótáborokhoz¹⁸ próbálják néhányan kötni. Ezt a bevett *rendészeti gyakorlatot* azonban még a népköztársaság rendszerezte, úgy, hogy a hadifogolytáborokban internált polgári személyeket is tartottak. A kommün ideológiailag vézéltebb módon folytatta ezt, ténykedése legelején közel 500 internáltat („túszt”) fogott össze központi politikai utasításra, akik „osztályelleneségek” voltak.¹⁹ Ebben tehát az ellenforradalom is egy forradalmi gyakorlat örököse volt,²⁰ sőt, eredendően az Osztrák-Magyar Monarchiáé.²¹

Az internálótáborok a világháború utáni társadalmi káosz eredményei voltak mindenhol Európában, Németországban például szintén baloldali (szociáldemokrata) rezsim hozta létre, ahogyan nálunk is. A háború alatt ellenséges hadifoglyok százezreit tartották mindenhol fogva. Az internálást a magyar ellenforradalom belügyminisztériumi rendelettel²² szabályozta, és hangsúlyosan preventív eszközként alkalmazta, amelynek szükségszerűségét olyan mérsékelt (történész) politikusok, mint Gratz

¹⁷ Itt még a világháborúban kialakult gyakorlat szerint katonai nyomozók, katonaosorvosok végezték a munkájukat, ahol néhány napig, hétig tartották a leszerelő katonákat, átvizsgálták őket egészségügyi- és politikai szempontok (agitátorok pl.) szerint is. Ilyen tábor volt Csóton is.

¹⁸ Az ellenforradalom során felállított internálótáborok története nagyobb részt feldolgozatlan, bemutatása pedig néha politikai szempontból elfogult, vö. Pintér Jenő: *A Horthy-korszak büntetőjogáról. Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról*. 1958, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Legutóbb Kovács Tamás adta jól adatolt, tényszerű, de rövid bemutatását: „Az internálás, mint rendészeti válasz állambiztonsági és államrendészeti kihívásokra 1919-1945 között”, in *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények* 2012, 431–443. Bödök Gergely „több tízezerre” teszi az internáltak számát, Bodó Béla 1000–2000 főre teszi azok számát, akik internálótáborokban és katonai és polgári börtönökben halhattak meg. Bodó felhívja arra is a figyelmet, hogy nagyon rossz fogvatartási körülmények, a betegségek (pl. a tifusz) is növelték az elhalálozottak számát. A fogvatartottak számát körülbelül – a halálozási számhoz viszonyítva – kb. 10000 fő körülre teszi az internáltak esetében. A legnagyobb hazai internálótábor (ami hadifogolytábor is volt), a hajmáskéri esetében még az erősen elfogult brit munkáspárti delegáció sem becsült csúcslétszámban 1800 főnél többet. A több tízezres számok kapcsán fontos rögzíteni, hogy ilyen létszámú állománynak a fenntartására – főleg, ahogyan néhányan feltételezik – egyszerűen nem volt még kezdetleges infrastruktúrája, finanszírozási lehetősége sem a kialakuló államrendszernek. Mindez olyan nyomokat kellett volna hagyjon legalább, mint a Rákosi-korszak internáló rendszere, erről azonban – az eddigi kutatási eredmények alapján – nem beszélhetünk. Vö. Bödök Gergely: *I.m.* Bodó Béla: *A fehérterror*. Budapest, 2022, Napvilág, 178–188. Schmal József: „A fehérterror Magyarországon. Az angol egyesült munkásküldöttség teljes jelentése, 1920. május”, in Markovits Györgyi (szerk.): *Magyar pokol. A magyarországi fehérterror betiltott és üldözött kiadványok tükrében*. Budapest, 1964, Magvető.

¹⁹ Hatos Pál: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, 2021, Jaffa, 366–368.

²⁰ Ennek megfelelően voltak internáltak Hajmáskéren, Zalaegerszegen, Dél-Budán, Nagykanizsán, Kistarcán, Csóton.

²¹ A hajmáskéri tábor alapjául szolgáló katonavárost ekkor hozták létre, ez volt Közép-Európa egyik legnagyobb kiképző- és gyakorlótáborra. A zalaegerszegi internálótábort is 1916-ban hozták létre, lényegében hadifogolytáboroként, 1920-tól pedig már internálótábor volt, politikai foglyokat nagy számban a megszüntetett hajmáskéri táborból szállítottak ide. Ld. még: Makóné Buzás Eleonóra: „A zalaegerszegi internálótábor 1916-1924”, in Molnár András (szerk.): *Egerszegi Történeti Tanulmányok 2010*. Zalaegerszeg, 2010, Millecentenáriumi Közalapítvány, 174–223.

²² 1919. december 5-én adta ki Beniczky Ödön belügyminiszter a 91383/1919 sz. BM rendeletet, amely az „állam biztonságára vagy a közrendre és közbiztonságra veszélyes, aggályos és gyanús, valamint gazdasági okokból káros egyének őrizetbe vételéről” rendelkezett.

Gusztáv, vagy elfogulatlan ügyészek, mint dr. Váry Albert is jogosnak tartották még a táborok felszámolása után is. Internálótáborokba nemcsak politikai okokból kerültek emberek, hanem köztörvényes bűnözők, hadifoglyok, migránsok is szép számmal voltak mindegyikben. Valamennyire elfogadva Bodó Béla arányosítási módszerét, megállapítható, hogy a fogvatartottak több mint fele politikai okokból került ide az ellenforradalom idején, akik közül jelentős számban voltak zsidó állampolgárok is, a kommün után csúcsra járó antiszemita hangulatnak megfelelően.

1919 októberében állították fel az első deklaráltan internálótábort az ellenforradalom idején, de 16 hónap után, 1922 februárjában a Bethlen-kormány rendeletileg már fel is oszlatta. Az utolsó, a zalaegerszegi azonban 1924 végén szűnt csak meg,²³ de a legnagyobb, a hajmáskéri már 1920 nyarán. A zalaegerszegi internálást egyébként 1921–1922 után elsősorban a szinte kezelhetetlen fővárosi bűnözési hullám tartotta fenn, a fővárosi zsebtolvajokat, prostituáltakat és a közveszélyes munkakerülőket ide küldték, jó messzire a fővárostól,²⁴ aminek a helyiek nem örültek. Ekkor már szinte alig vagy inkább nem beszélhetünk politikai internáltakról. Az internálás intézménye folyamatos baloldali politikai támadás alatt állt, a korábbi áldozatok, s a visszas gyakorlat okán is, de később inkább a politikai tőke szerzése miatt. Ezzel kapcsolatosan a kormányzat 1921-ben felajánlotta a legálisan működő munkáspártoknak, a Szociáldemokrata Pártnak, a Magyarországi Munkáspártnak és a Keresztény Szocialista Pártnak, hogy vegyenek részt az internálás intézményét felülvizsgáló bizottságban, amit a szocdemek elutasítottak, a többiek viszont elfogadtak, és a működésük kapcsán megnőtt az internáltak száma. Ez a gyakorlat is mutatja, hogy alapvetően legális rendészeti eljárásnak tartotta a kormányzat az internálást, nem pedig valamifajta illegális, de intézményesített „állami terror” eszközének.²⁵ Az internálás egy rendkívüli helyzet rendvédelmi intézménye volt, átmeneti időszakában sajnos több negatív példával és gyakorlattal. Ezt mutatja az is, hogy a Magyar Királyság csak a II. világháború elején hozta létre újra az internáló táborokat, jóval szabályozottabb, reguláris keretek²⁶ között, de hasonló megfontolásból, mint korábban; elsősorban

²³ A Magyar Királyi Internálótábor Zalaegerszeg volt az egyetlen igazán hivatalos internálótábor, és az egyik legnagyobb is, Hajmáskér mellett. De jellemző módon ezt a tábort – nem tisztázott rendelkezése miatt – a reguláris honvédség őrizte 1923-ig, aztán egy évig – megszűnéséig – a Belügyminisztérium látta el. Itt a csúcsideszakban (1920) 1538 internált volt, közel sem mindegyik politikai. Megszűntekor 50 fő alatt volt a fogvatartottak száma, ebből 3 fő volt politikai (bizonyítottan kommunisták). Vö. Kovács Tamás: *I.m.* 435.

²⁴ Uo. 437.

²⁵ Uo. 436.

²⁶ Nem volt jó gyakorlat, hogy a paramilitáris erők, főleg a Prónay Pál-féle, gyakran hozott rabokat a táborba, arra hivatkozva, hogy ők is katonai nyomozók (ez kezdetben részben igaz volt, amikor

a politikai ellenfelek (radikális jobb- és baloldali egyének), illetve a köz-törvényes bűnözők, katonaszökevények számára.²⁷

A fehérterrort maguk az ellenforradalmárok (Horthy, Bethlen, Teleki, Huszár) vetették el, állították le hatalmi szóval, pár hónap után, pontosan a közrend biztosítása érdekében, sokszor fegyveres, rendvédelmi erők bevetésével is (vö. cinkotai Ehmann-telep, a belvárosi Britannia Szálló egységeinek az ügye, báró Babarczy Jenő vezetésével). Az 1921 novemberi kormányzói amnesztia, amely a forradalmi és ellenforradalmi cselekményekben résztvevőknek egyaránt szólt, kisebb kitételekkel pedig keretet próbált biztosítani a társadalmi megnyugvásnak, konszolidációnak, de egyértelműen jelezte is, hogy az erőszakhullám jogosultságát nem ismeri el a kormányzat.

A fehérek tevékenységüket „hazafias szolgálatnak”, illetve „homentésnek” fogták fel, az erőszakos cselekedeteik pedig nem absztrakt ideológiai alapokon nyugodtak. A fehérek erőszakos cselekedetei esetében a viselkedésmintázatok (áldozat, elkövető), jellegzetességek sokkal széttagozottabbak, mint a „vörösteror” esetében. A „vörösteror”, a bolsevizmus itthoni, több évtizedes forradalmi elmélete és azt megvalósító gyakorlata, konszolidációja, vagy rövid úton történő megszüntetése azonban nem realizálódott. A vörös mellett volt úgynevezett „fekete terror” (a román hadsereg által megszállt területeken 1918–1920 között) és ún. „kék terror” (a szerb hadsereg által megszállt területeken 1918–1921 között), minden esetben *reguláris* keretek között, amikor Magyarország megcsonkítása, kifosztása, megalázása volt a cél. A politikai ellenfelek intézményes üldözése, a szegregáció és a leszámolás a kommunista rendszernek része volt annak bukásáig, míg az ellenforradalom különítményesei közül egyesek nyugdíjukat élvező főtisztek (Ostenburg-Morawek Gyula), vagy megsavanyodott provinciális ködlovagok (Prónay Pál), esetleg jogi doktorátussal rendelkező egyetemi tanárok, köztisztviselők és sikertelen képviselők (Héjjas Iván) lettek. Értelemszerűen nem kell büszkének lennie senkinek sem arra a rettenet-re, amit az orgoványi erdőben követtek el például Héjjas emberei, vagy arra, amit Siófokon Horthy Miklóséi, különösen nem arra, amit mondjuk Fonyódon Prónay egyik különítményének tagjai, nem is beszélve a „britanniasok” mezei fosztogatásairól, erőszaktevéseiről, amelyek köz-törvényes bűncselekmények voltak. De látni kell: az, hogy mindez meg-

kisegítő rendőri tevékenységet is elláttak). Sok internáltat már az odafelé úton megverték, megölték a milíciák tagjai. A táborokban az őrök szinte mindig kegyetlenek voltak, kíméletlenül megölték mindenkit, aki szökni akart.

²⁷ Kovács Tamás megállapította, hogy az 1919–1922 közötti időszakban jóval kevesebb internálótábor működött, mint például a II. világháború alatt Magyarországon. Vö. *I.m.* 432.

történhetett, sokkal inkább az akkori polgárháborús helyzet logikájából és nyomásából adódott, mint konkrét politikai rendszerelméletből vagy (pre)koncepciókból és legfőképpen nem volt politikai cél. A bosszúállás emberi tulajdonság elsősorban, nem politikai fogalom.

Az öntörvényű és akarnok, de emellett lángoló hazafi Prónay Pált és különítményeseit is helyi gazdák, polgárok és parasztok hívták be több esetben rendteremtésre a településükre, és adták a kezükre a kommunén vélt vagy valós tetteiket, akiken a népharag ítéletét egyszerűen csak végrehajtották, törvényes hatalom és bíróság híján. Itt előfordultak koholt vádak, régi sérelmek, számító, hasznot sejtő emberek is, ez a népitéleteknek sajnos állandó része bárhol és bármikor. Prónay pedig sokszor nem volt olyan kedvében, hogy megkegyelmezzon bárkinek is, meg volt győződve arról, hogy tetteik jogosak és erre van szüksége a nemzetnek. Azonban az ilyen helyzetekben is volt más ellenforradalmi példa. Báró Lehár Antal és gróf Sigray Antal paramilitáris csapatai például fegyveresen fékeztek meg az antiszemita pogromot Tapolcán, illetve a szomszédos Diszelen²⁸, és ragaszkodtak ahhoz, hogy minél szabályosabb ítéletek szülessenek a bűnösök felett, akkor, amikor alig volt érvényes jogrend az országban. A paramilitáris ellenforradalmárok jelentős része – mára ennek is inkább történészi toposznak kellene lennie – a polgári forradalom és a kommunista diktatúra hatására lett virulens antiszemita, a zsidó származású résztvevők felülreprezentáltsága okán. Antiszemitizmusuk nem volt olyan doktriner jellegű, ahogyan az a nemzetiszocializmus esetében megfigyelhető. Még akkor sem, ha többen közülük egy sajtószerű magyar politikai szélsőjobboldalon találták magukat a konszolidációt követően, és így lett belőlük „magyar fajvédő”, ami mellel később németellenességet, vagy éppen szlávféltést is jelentett esetükben, idővel erősebben is akár, mint antiszemítizmust.

Szabó Dezső elsősorban kulturális jegyeket tartalmazó fogalmát²⁹ realizálni próbálva, „faji forradalomra”³⁰ gondolt ugyan némely lázas

²⁸ A pogromról tényszerűen Kántás Balázs írt: *Héjjas Iván – Vázlat egy magyar radikális jobboldali katonatiszt-politikus életrajzához és kapcsolatrendszeréhez*. Budapest, 2022, Hungarovox.

²⁹ Szabó Dezső esetében ez a magyar *faji öntudattal* függ össze, amit a magyar parasztban látott meg legtisztábban. Az egyént és nemzetet egyaránt megtartó és szerző ösztönön alapuló lelki képlet, kollektív érzés ez. A „faji” alapja nem ideológia, hanem egyfajta ösztönös lelki állapot, melyben egynek érzi magát közös eredetű hasonlójával, s minden ilyennek a védelmét a saját élete védelmének is érzi, a magyar faj részeként. Szabó Dezső esetében a „faj” leginkább összetartó, értékazonos közösséget jelent, ezért jórészt a nemzetnek lehet megfeleltetni. Szabónak nem tetszett az „ellenforradalom” szó sem (bár a politikai folyamatot kezdetben üdvözölte). Vö. Szabó Dezső: „Ellenforradalom”, in *Virradat*, 1920. XII. 29. és Varga Károly: *Szabó Dezső ideológiája*. Debrecen, 1934, Városi Nyomda.

³⁰ Azoknál az ellenforradalmároknál volt ez tetszetős kifejezés, akik később a magyar fajvédők közé tartoztak, akkor éppen Gömbös Gyula köré csoportosulva. Ez a forradalom azonban elmaradt, jobbra azért, mert nem volt rá társadalmi-politikai igény, így hamar marginalizálódott, ahogyan a magyar fajvédők is.

ellenforradalmár, de mindez átmeneti politikai erejük fogalomkeresése volt inkább, mutatva, hogy a magyar ellenforradalom nem elmélet és eszme volt, hanem sokkal inkább tett. Az antiszemitizmus a politikai krédó része is lett olyan jelentős ellenforradalmi szervezetekben, mint az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), illetve a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE), de a kormányzati rendfenntartó tevékenységet kiegészítő, lényegében informális-titkos társaság, a Kettőskereszt Vér-szövetség esetében nem volt ilyen virulens, ahogyan az egyik legbefolyásosabb titkos hatalmi háttérszervezet, az Etelközi Szövetség esetében is inkább felvételi kritérium volt.

Az is figyelemreméltó, hogy az irreguláris, paramilitáris csoportokra egyszerűen szüksége volt a többszörösen (szerb, román, osztrák, cseh) megszállt és Trianon után megcsonkított országnak, mert nem volt érdemi reguláris rendfenntartója, illetve hadserege sem. Túl nagy luxus lett volna egyszerűen csak szétverni őket – bár ahol indokolt volt, megtette ezt a kormányzat. Inkább becsatornázták, regularizálta őket, leginkább a Nemzeti Munkavédelem szervezetébe (1922–1939), melynek révén lehetősége volt 35000 fős kiképzett, felfegyverzett segédrendőri milíciát fenntartani, 1705 országos kirendeltséggel, nagyobbrészt egykori ellenforradalmárok részvételével a trianoni békediktátum ellenére is. Politikai reaktiválásukra a kormányzat később tett egy hosszú távon elbukott kísérletet, immáron a német nemzetiszocialista befolyás ellen, amikor létrehozta az Országos Nemzetvédelmi Bizottságot, illetve erre támaszkodva létrejött az Országos Nemzetvédelmi Szövetség is, amelyben például Héjjas Ivánnak is vezető szerep jutott. A szövetség befolyásának megfelelően a hírszerző, elhárító és állambiztonsági szervekkel (ahova ekkor a Vitézi Rend is tartozott) működött együtt, hogy előkészítse a fegyverszünetet és megakadályozza a német megszállást – sajnos eredménytelenül.

Talán az sem véletlen, hogy – bár antiszemitizmusa megmaradt – éppen Héjjas Iván, a kormányzó megbízható embereként, a nyilasok ellen indult a harmincas években országgyűlési képviselőként, de elbukott. Ostenburg-Morawek Gyula pedig – akinek különítményesei Horthy Miklós fővezér szóbeli óhaját követve megölték Bacsó Béla és Somogyi Béla baloldali újságírókat – később a trónjára visszatérni nem tudó király egyetlen parancsára felhagy a fegyveres harccal Budaörsnél, hogy elkerülje a polgárháborús helyzetet. Mindezt nem a felmentés igényével írom le, hanem az általános tájékozatlanság erős jelzésével.

Annak is történelmi toposznak kellene lennie, hogy az ellenforradalmi paramilitáris erők, különösen a tiszti különítmények működése, a paramilitáris erőszakhullám, nem a fő csapása, hanem *csak egy része* volt

A Mária Terézia-rend átadása az első világháború idején (1918) az alsó-ausztriai Reichenau an der Rax városában, a Villa Wartholzban. A képen Zita királyné Wilhelm von Cavallarral beszélget. A háttérben Lehár Antal, az előtérben Ungár Károly főhadnagy látható. (Ludwig Schuhmann vagy Heinrich Schuhmann felvétele)

a magyar ellenforradalomnak. Beszélni kellene azokról, akik politikai tettekkel, karakán fellépéssel, vidéki és fővárosi lázadással akartak és tudtak tenni a rend, a jogfolytonosság helyreállításáért, ösztönösen, többször egymástól elszigetelve (Vas megyében, Vendvidéken, Bécsben, Grazban, Aradon, Szegeden, Kalocsán, Kapuváron és máshol). Beszéljünk a Fehér Ház Bajtársi Egyesületről és az általuk szervezett hatalomátvételtől, illetve az ellenforradalom ápolásáért tett jelentős emlékezetpolitikai erőfeszítéseikről, melyek közül kiemelkedik a Nemzet Vértanúinak emlékműve. Beszéljünk az 1920. évi I. törvénycikk előkészítéséről, a nemzetgyűlési munkáról és nagyon sokat olyan emberekről, mint a már említett báró Lehár Antal, akinek adatgazdag visszaemlékezéseit még mindig nem adták ki magyarul. Mert ezek, illetve ők is a magyar ellenforradalom részei, és eredményesebbek voltak, mint a különítményesek erőszakos cselekedetei.

* * *

Az ellenforradalmat arra használta fel a magyar jobboldal, amire való; a progresszió, a forradalmi-baloldali politika ellehetetlenítésére és eltörlésére. Itthon ez elsősorban tett és attitűd egységét jelentette. A magyar forradalmárookra jellemző volt az, amit Molnár Tamás filozófus úgy nevezett, hogy „metafizikai elégedetlenségben élnek”³¹, ezért a felfordulás és az új elnyomás kiszolgálói lettek. A magyar ellenforradalmárok a rendteremtésben, illetve a „régirend, de a régi hibák nélkül” megvalósításában voltak leginkább érdekeltek, de nem maradtak mentesek a forradalmak gyakorlatától sem, egy adott helyzet és korszak gyermekei voltak.

A három leghíresebb különítményvezető – Héjjas Iván, Ostenburg-Morawek Gyula és Prónay Pál – nem mindegyike lehet makulátlan (jobboldali, nemzeti) hős, már csak azért sem, mert három egészen különböző karakterről van szó. Persze jóval többen voltak az ellenforradalmárok, hiszen neves politikusaink közül ellenforradalmár volt nemcsak gróf Teleki Pál, gróf Bethlen István, Huszár Károly, de még a liberális Rassay Károly is, s Bárczy István is, aki Huszár Károly kormányának igazságügy-minisztereként vizsgálatot akart elrendelni a Héjjas-különítmény orgoványi tevékenysége kapcsán.

Prónay öntörvényűsége csak egy ideig volt hasznos Horthynak és az ellenforradalomnak, nagyzási mániája és önteltsége pedig semeddig se. Ostenburg-Morawek Gyula fegyelmezett, szárazan precíz, elkötelezett és kötelességét teljesítő szolgálatával már közel áll a jobboldali hős eszményéhez, de indokolatlanul mostohán kezelték példás dinasztia- és királyhűsége okán. Héjjas Ivánt erősen karikírozta a marxista történetírás, lényegében a magyar radikális jobboldal egyik emblematisz terrorlegényét kreálta a keménykötésű, de elég rátarti, a gerillataktikát eredményesen használó, de politikailag kevésbé eredményes fiatal kunsági katonatisztból. Szó se róla, Héjjas szeretett volna, ahogyan említi, „Isten nyila” lenni,³² mégis az övé lett a legbiztosabb polgári egzisztencia az ellenforradalmi különítményes trióból. A kormányzósági „mélyállam” egyik legfontosabb szereplője, de eredményes ellenforradalmi terepmunkása is volt, nemcsak képességei, múltja, hanem pedáns kormányzóhűsége, illetve parapolitikai kapcsolati tőkéje okán. Ő tudott egzisztenciájában és megnyilatkozásaiban is a leginkább igazodni – számos kanyarja után – a konszolidációhoz. Horthy megbecsülte személyét

³¹ Molnár Tamás: *Utópia. Örök eretnokség*. Budapest, 1993, Szent István Társulat, 51.

³² 1922 tavaszának végén a Bethlen-kormány az 1919 őszén Izsákon elkövetett fegyveres rablás miatt perbe fogta Héjjas hadnagyait. A tanúként beidézték Héjjas a bíróság előtt azt vallotta, hogy Izsákon ő adott parancsot 40 ember megölésére. Itt mondta, hogy: „ha Budapest ismét megmozdul, én leszek Isten nyila”. Július 15-én Héjjas interjút adott a *Szózat* című jobboldali lapnak, amiben megismételte ezt.

ugyanúgy, mint képességeit, államtitkárként ment nyugállományba a *kunsági condottiere*, akit a német megszállás alatt is üldöztek, ezért később emigrált.

A triót bővíteni érdemes azonban egy személlyel, Lehár Antal báróval, Lehár Ferenc zeneszerző testvérével, akinek nevét méltatlanul elfelejtették, pedig a legeredményesebb volt az összes ellenforradalmi tiszt közül, túlzás nélkül hősiesség jellemmel és cselekedetekkel. Ő volt, aki visszafoglalta fegyverrel a vörösöktől a Dunántúl nagy részét, de a románokkal szemben is eredményesen helytállt. A bolsevikokra kíméletlenül lecsapott, de a zsidók elleni pogromot megállította csapataival, és megtisztította Budapestet még Horthy bevonulása (1919. november 16) előtt. Az egyik utolsó volt a magyar történelemben, aki bárói rangját fegyveres harcokban való eredményeire való tekintettel érdemelte ki 1918-ban, amelyet szépen mutat adományozott címere is. Dinasztia- és királyhűsége miatt azonban menekülnie kellett, tekintettel aktív részvételére Boldog IV. Károly királyunk második visszatérési kísérletében. Emigrációban halt meg, bátyja örökségét gondozva. Katonai emlékét a bécsújhelyi Theresianische Militärakademie ápolja, sajnos a Magyar Honvédség még nem.

(Folytatjuk)

DAVID MARTIN JONES

PÉNZÜGYI IDŐKET ÉLÜNK

*Kritika Matolcsy György Az idő mintázatai:
Az 1940-es és az 1970-es évek újraélése című könyvéről*

- *Miért teremtette az Úr a közgazdászokat?*
- *Azért, hogy a csillagjósok megbízhatónak tűnjenek.*

Talán érdemes újramesélni ezt a régi viccet a magas infláció, az emelkedő kamatlábak, az európai háború és a bankrohamok jelenkorában. Az amerikai Szövetségi Bank, a Bank of England és az Európai Központi Bank nem látta előre a kétévnyi lezárások, otthoni munkavégzés, szabadságot programok, olcsó pénz és mennyiségi enyhítés során felhalmozott növekvő államadósság elkerülhetetlen inflációs hatását. Ez legjobb esetben is rövidlátásra, a legrosszabb esetben pedig költségvetési analfabetizmusra utal. A kamatlábak több mint egy évtizeden át történő alacsonyan tartásának káros következménye a lezárások előtt és után elszabaduló elkerülhetetlen inflációs hullám volt. Ezt – ahogy azt a monetaristák, például Tim Congdon megfigyelte – a központi bankok, például a Fed és az EKB nem látták előre, később pedig túlereagáltak a jegybanki kamatlábak gyors és agresszív emelésével. Ezzel a kereskedelmi és befektetési bankokat rosszul teljesítő hiteleknek és szédítően csökkenő kötvénykamatoknak tették ki.¹ A meggondolatlan és kétségbeesett központi banki politika „az államadósság és a költségvetési hiányok ugrásszerű növekedését váltotta ki”².

Ismét bekövetkezett az a jól ismert jelenség, amelyről a pénzügyi elemzők azt mondták, hogy életünk során nem fordulhat elő még egyszer. Az olyan bankok, mint a Credit Suisse, amelyek túl nagyok ahhoz, hogy csődbe menjenek, államilag szervezett felvásárlást igényeltek, míg az európai és amerikai befektetők idegesen várják a következő, látszólag jól tőkésített bank összeomlását. A „felnőtteknek a szobában”³ – ahogyan a korábbi görög pénzügyminiszter, Jánisz Varufákisz nevezte

¹ Lásd *többek között* Tim Congdon: „Reckless US Faces a Reckoning”, in *The Critic* (June 2020), <https://thecritic.co.uk/issues/june-2020/reckless-us-faces-a-reckoning/>; and „The New Keynesian Inflation Experiment”, in *The Critic* (March 2021), <https://thecritic.co.uk/issues/march-2021/the-new-keynesian-inflation-experiment/>.

² György Matolcsy, *On the Edge of Times. The Rerun of the 1940s and 1970s*. Budapest, 2022, Pallas Athéné. 140.

³ Jánisz Varufákisz: *The Adults in the Room. My Battle with the European and American Deep Establishment*. New York, 2017, Farrer, Strauss and Giroux.

Jerome Powell, Andrew Bailey és Christine Lagarde hármasát – soha nem kell elszámolniuk politikai hibáikért. Közben az e hibák korrigálására tett kísérletek csak fokozzák az egykor gazdag és sikeres nyugat-európai és amerikai demokráciák aggódó és eladósodott lakosságának költségvetési bizonytalanságát. A fejlett világ a lezárásokat követően adósságcsapdába esett. Egy tucatnyi ország, köztük az Egyesült Államok, adóssága meghaladja a GDP 300 százalékát.⁴

Az adósságcsunami elárasztja a Nyugatot, és a rosszul vezetett kormányok megpróbálnak megküzdeni a növekvő infláció Szküllájával és a népi elégedetlenség Kharübdiszével. Eközben talán érdemes lenne a „felnőttek a szobában” által előírt, veszélyesen modoros gyógymódon túl megvizsgálni azokat a bankárokat, akik kevésbé reklámozott, de gyakran sokkal sikeresebb stratégiákat alkalmaztak a bizonytalan pénzügyi időkben, melyek azóta tartanak, hogy a Bear Sterns és a Northern Rock befektetői 2008-ban először pánikba estek hitelezőik fizetőképessége miatt.

Valamilyen kellemes véletlen folytán, most itt van nekünk *Az idő mintázatai* (eredeti címén: *On the Edge of Times*), mely Matolcsy György, a Magyar Nemzeti Bank elnökének éleslátó elméleteit foglalja össze, néhány üdvös gondolattal szolgálva arról, hogyan élünk most. Matolcsy is érdemes odafigyelni. Ő volt az Európai Fejlesztési és Újjáépítési Bank igazgatója, majd Magyarország nemzetgazdasági minisztere (2010–2013), mielőtt az elmúlt évtizedben a jegybank elnöke lett. Ő irányította az egykor bénítóan eladósodott magyar gazdaság figyelemre méltó átalakulását, amely a 2008-as IMF-mentőcsomagtól az elmúlt évtizedben az egyik legjobban teljesítő európai gazdasággá vált.⁵ A nyugati közgazdászok módszeresen figyelmen kívül hagyták Magyarország gazdasági teljesítményét az Orbán-években. A progresszív Európai Parlament és az Európai Bizottság pedig önkényesen diszkriminatív bánásmódot alkalmaz a magyar állammal szemben, megtagadva a COVID-segélyalapok felszabadítását, amelyekre a szuverén állam legitím módon jogosult. Más európai országokhoz hasonlóan a lezárások miatt a magas infláció és a magasabb kamatlábak mellett Magyarország GDP-hez viszonyított adóssága is jelentősen megnőtt. Ennek ellenére Magyarország továbbra is viszonylag erős növekedési ütemet mutat, és bankjai – a nyugat-európaiakkal ellentétben – nem tűnnek sem alultőkésítettnek, sem fenntarthatatlan betétfutás által fenyegetettnek.

⁴ Matolcsy: *On the Edge of Times*. 39.

⁵ Lásd Matolcsy György: „The Alternative Way of Crisis Management and Economic Recovery in Hungary”, in Békés Márton (szerk.): *The Future of Europe – Hungary: Brave and Free*. Budapest, 2018, KKETTK Közalapítvány, 41.

A legtöbb nyugati média természetesen nem talált semmi elismerésre méltót Orbán Viktor konzervatív magyarországi kormányában 2010 óta. Ez nemcsak a liberális elme bezárkózását tükrözi, hanem indokolatlan arroganciát és zavaró ideológiai érzéketlenséget is, hiszen Magyarország költségvetési és gazdasági teljesítménye az Orbán-évek alatt sokkal alaposabb vizsgálatot érdemel. Kiváltképpen figyelmet érdemel a nyugati kormányok és politikai közgazdászok részéről Magyarország vezető bankárának komoly tapasztalatokon alapuló elemzése az európai pénzügyi unió jelenlegi siralmas állapotáról és a reformokról, amelyeket meg kell tenni, ha Európa meg akarja állítani szédítő hanyatlását.

Matolcsy azt állítja, hogy „az európai gazdaságok előtt álló globális kihívásokat nem lehet és nem is fogjuk tudni megoldani a liberalizmus vagy a liberális gondolkodás keretein belül”. A COVID utáni gazdasági és pénzügyi válságot követően a világgazdaságnak „új modellre” van szükség, amelynek irányvonalait Matolcsy a *The Financial Times*-ben 2020 és 2022 között megjelent cikkekre és véleményekre adott kritikái válaszaiban találhatjuk meg. A lezárások alatt Matolcsy rendszeresen írt válaszokat neves liberális közgazdászok és pénzügyi írók cikkeire. Kommentárjai a *Heti Válasz* rovataiban jelentek meg. Ezeket most egy kötetbe gyűjtötte össze, amely a 2020-as bajóslatú lezárások és azok utóhatásai által előidézett, a világgazdaságot sújtó válság központi jellemzőivel és a gazdasági katasztrófa elkerülése érdekében követendő úttal foglalkozik.

Az idő mintázatai egy párbeszéd „a nyugati liberális gondolkodók és egy közép-európai kollégájuk között, aki történetesen hazája központi bankjának elnöke is”⁶. A könyv alapfeltevése szerint a nyugati birodalmak kora, melyek közül az utolsó az amerikai birodalom (1945–2075), leáldozóban van, Eurázsia új korszakát pedig hosszú távú stratégiák, új struktúrák és új technológiák fogják jellemezni. Ennek a történelmi átalakulásnak a politikai gazdaságtan új iskolájára van szüksége. Mit jelenthet ez?

Új Politikai és Gazdasági Ciklus

Az új gondolkodásmód megköveteli annak felismerését, hogy a gazdasági és intézményi ciklusok meghatározó szerepet játszanak a nemzetállamok és világrendek felemelkedésében és bukásában. Matolcsy szerint 2020 két ciklus történelmileg ritkán egybeeső végpontját jelentette: a po-

⁶ Matolcsy: *On the Edge of Times*. 11.

litikai és intézményi ciklus 1940-ben kezdődött, a gazdasági ciklus pedig az 1970 utáni olajsokkal és a világgazdaság dollárosodásával vette kezdetét. A geopolitika és a geoökológia új ciklusai nem fogják követni a hidegháború végén kialakult utat, ahol a piacok és az intézmények egyre nyitottabbá, integráltabbá és határtalanabbá váltak. A 2008-as pénzügyi válság, majd a populizmus, a világjárvány és az európai háború véget vetett az egykor megdönthetetlen liberális nemzetközi és intézményi rendnek, amely a XXI. század első évtizedeiben a mértékletességre, az alacsony inflációra és az alacsony kamatlábakra épült. Az 1990-2020 közötti időszak a történelem vége helyett inkább egy hosszú Kondratyev-ciklus⁷ utolsó szakasza volt, amelyet a technológiai megújulás hajtott. Az ilyen ciklusok és a hozzájuk kapcsolódó gazdasági folyamatok gyakran végződnek a Charles Kindelberger által leírt pánikkal és összeomlásokkal, amelyeket most a legtöbb nyugati gazdaság tapasztal.⁸ George Friedman szerint⁹ 2020-ban olyan eseménynek lehettünk tanúi, amely négyszáz évente fordul csak elő, két ciklus végének egybeesését tapasztalhattuk meg. A XVII. század globális válsága, amely éghajlatváltozással, járványokkal, Európában harmincéves háborúval, Kínában pedig dinasztikus zavarokkal jellemezhető, a ciklikus változásoknak az a periódusa, amely leginkább hasonlít a 2020-as évek válságára.¹⁰

Matolcsy úgy véli, hogy az új ciklus, amely a lezárásokkal kezdődött, „teljesen más lesz, mint az előző évtizedek”. Az új korlátozások „véget vetnek” a szabad kereskedelemnek és a globalizációnak.¹¹ Az új ciklus első évtizede rendkívül zavaros lesz. E ciklus korai előszele azt mutatta, hogy a világgazdaság az alacsony inflációtól, az olcsó pénztől, az olcsó energiától és a globális kereskedelemtől a magasabb infláció, az emelkedő kamatlábak, a megszakadt ellátási láncok és a deglobalizáció felé mozdult el. Ebben a szorongással teli korszakban „az új korlátozások, a szén-dioxid határadó, a munkavédelem, az emberi jogok és más kritériumok véget vetnek a szabadkereskedelemnek és a globalizációnak”. Feltételezhetjük-e, hogy a deglobalizáció, az irányított kereskedelem, a társadalmi értékek, ideológiák és környezeti elkötelezettségek által újonnan megosztott gazdaságok biztosítják a szabadság, a jólét és

⁷ Nyikolaj Kondratyev (1892–1938) orosz szovjet közgazdász által 1922-ben leírt Kondratyjev-hullámok (gyakran Kondratyev-ciklus vagy K-hullámok) a kapitalizmus 40-60 éves „fellendülési és visszaesési” gazdasági ciklusait magyarázzák. Kondratyev a sztálini nagy tisztogatás áldozata lett; 1938-ban kivégzőosztag végzett vele.

⁸ Charles Kindelberger és Robert Allen: *Manias, Panics and Crashes*. London, 2000, John Wiley.

⁹ George Friedman: *The Storm before the Calm: America's Discord, the Coming Crisis of the 2020s and the Triumph Beyond*. New York, 2020, Doubleday.

¹⁰ Lásd Matolcsy: *On the Edge of Times*. 145; Geoffrey Parker: *Global Crisis, War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*. New Haven, 2013, Yale University Press.

¹¹ Matolcsy: *On the Edge of Times*. 46.

a „hatalmat bitrtokoló nyugati hatalmak” jövőbeni győzelmét – kérdezi Matolcsy.¹²

Matolcsy nyilvánvalóan nem így gondolja. A liberális demokrácia helyett az új korszak inkább „az államok és kormányok kora”. „Minden országnak”, és itt azonnal az EU és a legtöbb nyugati demokrácia jut eszünkbe, „ahol nincsenek hozzáértő politikusok és hatékony köztisztviselők”, „szembe kell néznie háborús évtizedünk ártaival”¹³.

Az új ciklus háborúi egyaránt lehetnek forrongó, kívülről támogatott háborúk, mint például az ukrajnai, és hidegek, mint például a Kína és az USA között kialakulóban lévő. Matolcsy szerint „az új harmincéves háború” Irak 2003-as lerohanásával kezdődött, 2016 után pedig az USA „úgy döntött, hogy megágyaz a Kínával vívott határozatlan hosszúságú harcnak”.¹⁴ Ezt az új, 2.0-s verziójú Hidegháborút ráadásul nem lehet megnyerni, mert összetett, többdimenziós háborúról van szó, „amelyben geopolitika, technológiák és pénzügyek is szerepet játszanak”.¹⁵ Ebben az új háborúban az USA olyan stratégia felé fordulhat, amely a számítógépes- és pénzügyi hadviselést részesíti előnyben a hagyományosabbakkal szemben.¹⁶ Ironikus módon ez üzleti lehetőségeket rejtethet, ahogyan „azt a 70-es és 80-as évek pénzügyi hadviselése során tette a pénzügyi közösség számára”.¹⁷

Matolcsy egyértelműen csodálja Kínát, mind a globális szereplővé válásának módja, mind pedig a XXI. század kettős gazdasági rendjére gyakorolt hatása miatt. Matolcsy a klasszikus taoista gondolkodást követve úgy látja, hogy a G2-es világrendet az USA erős „jang” hatalma és Kína növekvő „jin” hatalma határozza meg. Ez a legjobb esetben is az erők harmonikus jin-jang egyensúlyához vezethet „a túlélés és a zöld jövő elnyerése érdekében”, amelyet Matolcsy optimistább pillanataiban vizionál.¹⁸

Valószínűbb azonban, hogy, legalábbis a következő évtizedben, a kereskedelmi és geopolitikai feszültségek fognak érvényesülni. „Háborús gazdaságba” csöppentünk, amely „hatalmas strukturális változásokat hoz” és „átformálja a gazdaság egész környezetét [...], valamint megváltoztatja a politika és az üzleti élet, a kormányok és a központi bankok közötti kapcsolatokat”, ami inkább „unortodox”, mint ortodox megol-

¹² Uo. 46.

¹³ Uo. 47.

¹⁴ Uo. 50.

¹⁵ Uo. 49.

¹⁶ Uo. 52.

¹⁷ Uo. 52.

¹⁸ Uo. 49.

dásokat igényel.¹⁹ Erről a korszakhatárról beszél könyvében Matolcsy. És ez a korszakhatár jelenti, hogy „a láncreakciók természetéből adódóan hirtelen kibontakozó drámákra kell számítanunk, hiszen a 2020-as évek hajlamosak megismételni az 1940-es és az 1970-es évek néhány fontos mintáját”. Mindkét évtized „tele volt kockázatokkal, váratlan és kifejezetten kellemetlen eseményekkel”.²⁰

Az új G2-es világciklus „kettős világgazdaságot” feltételez. Ez nyilvánvalóvá vált a COVID-ra adott válaszban, amelyet Matolcsy szerint a Nyugat rosszul kezelt, Kína és Kelet-Ázsia pedig hatékonyan.²¹ Valójában „egyik nyugati ország sem tudta olyan hatékonyan kezelni a járványt, mint az ázsiai országok”.²² Ez a legvitatottabb Matolcsy állításai közül, mivel a vírus Kínából indult ki, és a Kínai Népköztársaság válasza messze nem volt példaértékű. Ettől függetlenül Matolcsynak mégis igaza van, amikor azt állítja, hogy a vírus következményei felgyorsítják a globális szétválást, és eközben átalakítják a „globális ellátási láncokat”.²³

Európa imperialista téveszméi

Matolcsy azt állítja, ismét kissé megkérdőjelezhetően, hogy „Kína egy jól kormányzott, központosított állam, amely hatékonyan dolgozik, hogy minden polgárának jólétet biztosítson”.²⁴ A KNK mindemellett minden bizonnyal képes arra, hogy növekvő technológiai és geopolitikai hatókörét arra használja, hogy gazdasági és politikai státuszát fenntartsa a G2-es világrendben. Ugyanakkor az USA marad az alternatív jang-hatalom a saját jelentős technológiai erőforrásai és energia-önellátottsága miatt.

A Nyugat többi részén nem ez a helyzet. Különösen Európában, ahol nincs globális technológiai márka, és az illegális migráció és a politikai megosztottság jellemzi. Ezeket a problémákat saját maguk okozzák. A közös valuta 2000-es bevezetése inkább átoknak bizonyult, mint áldásnak. Európát elárasztotta az államadósság, és az Egyesült Államokkal ellentétben, az adósságok kezelésére eszközöket is kell találnia.²⁵ „Az euró az európai gazdaságok többségének nagyon rosszat tett” – állítja Matolcsy. Csak Németország és Hollandia járt jól. Németország

¹⁹ Uo. 51.

²⁰ Uo. 22.

²¹ Uo. 63.

²² Uo. 63.

²³ Uo. 65.

²⁴ Uo. 68.

²⁵ Uo. 72.

azonban hamarosan elveszíti szerepét az EU politikai és gazdasági motorjaként, mivel exportmodellje egyre kevésbé lesz fenntartható a G2-es világrendben.

Az egyre szorosabb unióra való fokozatos törekvés, utólag visszatekintve, csak konfliktust szított a tagállamok között, miközben az EU „körkörös gazdasági elvei minimális növekedést és még kevesebb innovációt eredményeznek”.²⁶ A görög adósságválság, a migrációs válság, a Brexit és a világjárvány, Péliont Oszzára halmozva, feldarabolta Európát. 2008 után az EU folyamatosan gazdasági válságtól szenvedett. 2015 után állandó politikai válságot élt át. 2016-tól identitásválságot is szenvedett, ami az Egyesült Királyság kiválásával „családi tragédiához” vezetett.²⁷ Ezekre az egymást követő válságokra reagálva a nyugat-európai progresszív elitnek csak annyit sikerül elérnie, hogy a „Brexit, a bevándorláspolitiká, az euró, [...] a megszorítások és az egységes piac gyengesége” révén megölje az európai álmodot.²⁸ Ezek a krízisek mind Nagy-Britanniát, mind Európát meggyengítették. A Brexit aláásta Nagy-Britannia globális pénzügyi csomópontként betöltött szerepét, míg Európa kudarca az erős határok felállításában akadályozta a „blokkon belüli szabad mozgást”.²⁹ A tényleges szabad mozgás nélkül az európai integráció minden más szabadsága, beleértve az egységes piacot is, „meggyengül, és végül eltűnik”.³⁰

Az euró illúziója katasztrófálisnak bizonyult az európai polgárok számára. Az euróövezet országainak költségvetési politikáját és az EKB pénzügyi politikáját ki kell szabadítani az euró láncából.³¹ A költségvetési unió „félleg felépített, bankunió, jelentős költségvetés és kilépési szabályok nélkül”.³² A szükséges pénzügyi reformhoz teljes fordulatra lenne szükség „az Európai Egyesült Államok hiú ábrándjával” szemben.³³

Az euróövezet déli részén a Maastrichti Szerződés teljes reformjára lenne szükség ahhoz, hogy módot találjanak a pénzügyi függetlenség visszaszerzésére. Európának két vagy több pénznemre van szüksége „egy laza valutaövezeten belül”, és kétségbeesetten igényli „az idealizmus helyett a pragmatizmuson alapuló, nem konvencionális gazdaságpolitikát”. Ehhez „változatos üzleti modellekre, többféle fizetési rendszerre és többféle infrastruktúrán alapuló digitális valutákra” van

²⁶ Uo. 71.

²⁷ Uo. 78.

²⁸ Uo. 77.

²⁹ Uo. 85.

³⁰ Uo. 81.

³¹ Uo. 114.

³² Uo. 114.

³³ Uo. 71.

szükség.³⁴ Egy ilyen unortodox valutareformhoz „két – vagy több – rugalmas és testre szabott digitális euróra lenne szükség, amely történelmi lehetőséget kínál a valutaövezet valamennyi tagjának sokszínűségükből származó előnyeik kihasználására”.³⁵

A COVID utóhatása és az ukrajnai háború eredményeképp Európának most „a demográfia, a migráció, az euró és a globális versenyképesség válságával kell szembenéznie”.³⁶ Európának valójában minden tagállamban és szinte minden gazdaságpolitikai területen átfogó szerkezeti reformokra van szüksége.³⁷ A francia-német politikai motor leállt. Az Európai Egyesült Államok hiú ábrándja rémálommá vált. Vagy két tömbre szakad az eurózóna, vagy az EKB a Japán stagflációs utat követheti a még több adósság „felhalmozásával”.³⁸

Paradox módon azonban a Brüsszel által elkövetett hibák lehetővé tehetik „az európai hagyományok valódi örökségének kibontakozását”. A szabadság, a kreativitás, az innováció és az együttműködés kultúrája csak egy olyan Európában virágozhat, amely elismeri az őt alkotó nemzetállamok szuverenitását. Ez nem történhet meg „semmilyen európai birodalom” létezése esetén.³⁹ Tulajdonképpen az euroimperializmus kudarcának nem szándékolt következményei – mintegy láthatatlan kéz által – lehetőséget teremtenek egy másik Európa számára, amely jobban alkalmazkodik a 2020 óta kialakult új gazdasági és politikai viszonyokhoz.

Az új Európa megköveteli, hogy az Unió huszonhét nemzetállama a saját lábára álljon, hogy „saját jövőjének biztosítása érdekében személyre szabott szerkezeti reformokat hajtson végre [...]. Ahhoz, hogy az EU túlélje az új G2-es világrendet, »minden rendelkezésre álló lábra szüksége van«. ⁴⁰ Európának végső soron kevésbé progresszív ideológiára van szüksége, és nagyobb figyelmet kell fordítania az óvatosságra, „ami igazán értékes, amikor ennyi vesztenivalód van”. ⁴¹ Mit követelne meg egy körültekintőbb megközelítés ebben a kihívásokkal teli geoökonómiai környezetben?

³⁴ Uo. 119.

³⁵ Uo. 119.

³⁶ Uo. 80.

³⁷ Uo. 80.

³⁸ Uo. 76.

³⁹ Uo. 77.

⁴⁰ Uo. 86.

⁴¹ Uo. 87.

A nagy átalakulás és a nemzetek felemelkedése és bukása

„Az USA és Kína között még mindig kialakulóban lévő Hidegháború 2.0-ban” az európaiaknak alkalmazkodniuk kell a G2-es világrend politikai és gazdasági következményeihez.⁴² Míg Kína és az Egyesült Államok geopolitikai ellentétben állnak egymással, Európának „intelligens és célzott eszközökkel” semlegességre kell törekednie és saját érdekeit kell szem előtt tartania.⁴³

Ebben a G2-es világrendben a jelenlegi gazdasági ciklus sokkal összetettebb, mint az a második világháború révén 1940 után bevezetett. „A globalizáció helyébe a regionalizmus lép”, és „századunk nagy megatrendjei ahelyett, hogy globálisak és kétpólusúak lennének [...], mindegyikük – beleértve a digitális átalakulást is – regionális és többpólusú lesz”.⁴⁴ Ehhez a megváltozott helyzethez alkalmazkodva a körültekintő államoknak kerülniük kell a leegyszerűsített, szabadpiaci megoldásokat, és a piaci nyitottságot intelligens kormányzással kell ötvözniük. A körültekintő államokban, a Matolcsy által „fúziós” gazdaságnak nevezett módszert alkalmazva, „a kormányzati vagy központi banki programok és az új, tőkeerős vállalkozások fúziója” új innovatív technológiákat vezet majd be.⁴⁵

A fenntartható gazdasági jövő megteremtéséhez hatékony, kreatív, stabil és cselekvőképes kormányzatra van szükség, hogy ki lehessen törni a globális adósságcsapdából. E pénzügyi helyzet kezelése érdekében a központi bankok és a nemzeti költségvetések egyaránt kritikus szerepet játszanak majd a győztes és vesztes gazdaságok alakításában.⁴⁶ A hatékony kormányzással rendelkező államok virágozni fognak, míg a hozzá nem értő és bizonytalan kormányok szenvedni. Az „államok és kormányok” e szép új világában a „hozzaértő politikusok és hatékony köztisztviselők” nélküli országokat „háborús évtizedünk” káros következményei fogják sújtani.⁴⁷

Ebben az értelemben az Európai Unió, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok által jelenleg követett „bármilyen áron” politika „rosszul kidolgozott és helytelenül irányított”. Még nem késő azonban megállítani az államadósság felhalmozódását. A nyugati demokráciáknak sürgősen „célzott eszközökre” van szükségük a fellendülés felgyorsí-

⁴² Uo. 81.

⁴³ Uo. 80.

⁴⁴ Uo. 37.

⁴⁵ Uo. 156.

⁴⁶ Uo. 36.

⁴⁷ Uo. 152.

tásához és radikális szerkezeti reformok végrehajtásához. A növekedést és a fenntarthatóságot serkentő reformok az adózással kezdődnek. Magyarország 2010 után az adórendszer „teljes átalakításával” érte el a gazdasági növekedést és a pénzügyi stabilitást. Az adórecept egyszerű: „Minden jövedelem típusú adórendszert csökkenteni kell, és növelni kell a fogyasztásra kivetett áfás típusú adókat” – írja Matolcsy. Eközben a kormányoknak célzott adókat kellene bevezetniük „a hosszútávon fenntartható gazdaságra való áttérés finanszírozására”.⁴⁸ Az uniós államoknak „csökkenteniük kell az összes jövedelem típusú adót, és növelniük kell az összes fogyasztási típusú adót, néhány új zöld és fenntartható elemmel kiegészítve a reformcsomagot”. Matolcsy hozzáteszi: „Magyarországon ezt csináltuk, és működik”.⁴⁹

Egy ilyen, a bevételeket közvetett adókon keresztül növelő, és a jövedelemadót a bérből élőkre hárító terhek csökkentésével megvalósuló átalányadó-reform nyilvánvaló költségvetési reformnak tűnik. Azonban a fejlett nyugati országok gazdasági minisztériumai – ahol a jövedelemadó-kulcsokat az államadósság kezelése érdekében megemelték – következetesen elutasítják őket. Az adóemelések közben sztrájkokat, magasabb szintű bérigényeket és inflációt gerjesztenek, ami inkább ördögi, mint gyümölcsöző körforgást eredményez. Amikor 2022 októberében Liz Truss brit miniszterelnök megpróbálta magyar mintára megreformálni az Egyesült Királyság büntető-jövedelemadó-rendszerét, a „felnőttek a szobában” és az IMF elítélték a reformjait, a font összeomlott, és a miniszterelnök kormányzati ciklusa hirtelen véget ért.

A pénz, a pénzügyek alkímiája és a központi bankok szerepe

A nyugati gazdaságokban nem fog egyhamar bekövetkezni a körültekintő és célzott adóreform. Mi a helyzet a többi létfontosságú pénzügyi reformmal, amelyet Matolcsy javasol? Nevezetesen a központi bankok szerepével a körültekintő kormányzás és a gazdaságilag fenntartható növekedés támogatásában?

Az stabil pénz természetesen „az alapvető gazdasági közérdek”.⁵⁰ Az internet és a technológia forradalma azonban – a gazdaság egészéhez hasonlóan – alapjaiban változtatta meg a pénzteremtés és -költség hagyományait. A pénzügypolitika új korszakába léptünk.⁵¹ A 2008-as glo-

⁴⁸ Uo. 152.

⁴⁹ Uo. 153.

⁵⁰ Uo. 93.

⁵¹ Uo. 26.

bális pénzügyi válság és a 2010–2012-es euróövezeti válság „újraélesztette” a régóta fennálló globális pénzügyi bizonytalanságot. Eközben a kriptovaluták, különösen a lezárások idején, „az új internetes technológiákon alapuló biztonságos menedékként” jelentek meg.⁵²

A pénzügyi technológiák térnyerése, a Kína és az Egyesült Államok közötti ellentét és a Covid19-járvány összefonódik, így égető szükség van egy új pénzügyi rendre. Az eladósodott Nyugatnak egy új Bretton Woods-i vagy Plaza-egyezményre van szüksége, amely a „digitális központi banki pénzre, aranyra és elektromosságra” épül.⁵³

A kriptobuborékok által jelentett veszélyek miatt azonban a digitális valuták szabályozásra szorulnak.⁵⁴ A digitális jegybankpénz (Central Bank Digital Currencies, röviden CBDC) erénye, hogy a hitel, a költségvetési enyhítés, a mesterséges intelligencia, a hatalmas mennyiségű adat és a blokklánc-technológiák keveréke, amelyet használnak át fogja alakítani a globális pénzügyi rendszert. A digitális jegybankpénz lehetővé teszi a központi bankok kormányzóinak, hogy a gazdaságilag káros mennyiségi enyhítés helyett célzott eszközöket alkalmazzanak. A spekulációs kockázati tényezők kiküszöbölése érdekében szabályozott digitális platformok „gyökeresen megváltoztatják majd a pénzügyi világot”.⁵⁵ Ezek „fokozni fogják gazdaságaink kínálati oldalát” és enyhíteni fogják az inflációs nyomást.⁵⁶

A jövő digitális, míg a legtöbb nyugati üzleti és kormányzati intézmény továbbra is az analóg korszakban ragadt. A központi bankoknak ezért vezető szerepet kell játszaniuk az új hibrid pénzügyi rendszerekre való áttérésben, ahol „a bankok [...] elektronikus pénzt használnak a jövő zöld, digitális és fenntartható gazdasági szerkezetére való áttérés finanszírozására. Teljes körű felhatalmazással kell rendelkezniük digitális valutáik kibocsátására, hogy az egész pénzügyi rendszer számára szabályozott utat biztosítsanak a jelenlegi petrodollár vagy euró-dollár rendszerről egy új rendszerre való áttéréshez.”⁵⁷ A digitális jegybankpénz hiányában nem leszünk képesek nyomon követni az „1996 és 2021 között uralkodó, leköszönő pénzügyi rend rendezett lezárását”.⁵⁸

A Bank of Japan, a Kínai Központi Bank és a Bank of Korea már tesztelik a digitális valutákat. A nyugati demokráciák lemaradásban vannak, és ismét elszalaszthatják az új gazdasági és üzleti ciklus kezdetén

⁵² Uo. 95.

⁵³ Uo. 96.

⁵⁴ Uo. 100.

⁵⁵ Uo. 104.

⁵⁶ Uo. 101.

⁵⁷ Uo. 104.

⁵⁸ Uo. 104.

kínálkozó lehetőségeket, ahol a zöld és a digitális átalakulás lesz a növekedés motorja.⁵⁹

A kriptopénzek ugyanakkor elkerülhetetlenül létrehozzák a globális pénzügyek digitálisan megosztott nyugati és keleti világát, megerősítve a G2-es geopolitikai rendet. Az előttünk álló pénzügyi átalakulás sem békés, sem kényelmes nem lesz, különösen a kezdeti szakaszban. A „folyamatban lévő globális (valuta)háborút a központi bankoknak kell finanszírozniuk, szabályozniuk és felgyorsítaniuk”. Ehhez „a szabad piac [...] és az állam célzott eszközeinek” megfontolt keverékére lesz szükség.⁶⁰ A költségvetések, a bankok és a kormányok sokkal aktívabb szerepet fognak betölteni a gazdasági növekedésben és fejlődésben. A központi bankok a kormányokkal együttműködve célzottan fogják meghatározni az innovatív üzleti törekvéseket lehetővé tevő eszközöket.

A globális pénzügyi válságot követően, „a politika átvette a piacokat, az államok pedig a vállalatokat” – állapítja meg Matolcsy.⁶¹ Pragmatizmus és unortodoxia nélkül a nyugati pénzügyi szektor egy „Minsky-pillanat” előtt áll, amikor a fenntarthatatlan adóssággal szembesülő gazdasági szereplők egyszerre veszítik el a bizalmukat, és ezzel pénzügyi pánikhelyzetet teremtenek.⁶²

Konklúzió

Matolcsy mélyen belenézett a világgazdaság helyzetébe, és kristálygömbje kevésbé tűnik homályosnak, mint liberális kritikusaié.⁶³ Matolcsy jóslata, miszerint a lezárások után egy markánsan más gazdasági és politikai világba léptünk, napról napra nyilvánvalóbbnak tűnik. 2020 után a korszellem a globalizációról és a szabad piacokról a regionalizmusra és a lokalizmusra helyeződött.⁶⁴ Az aszimmetrikus geopolitika e szép új világa bizonyára ártott mind a „globalizációnak, mind a növekedésnek”, de nem nyilvánvaló, hogy szükségszerűen elősegíti a „társadalmi igazságosságot és a gazdasági méltányosságot”, ahogyan azt Matolcsy néha állítja.⁶⁵

Valószínűbb, hogy a globális kereskedelmi forgalom csökkenésével egy olyan összetett G2-es világrendbe lépünk be, ahol a kisebb és köze-

⁵⁹ Uo. 120.

⁶⁰ Uo. 107.

⁶¹ Uo. 124.

⁶² Uo. 125.

⁶³ Uo. 125.

⁶⁴ Uo. 148.

⁶⁵ Uo. 67.

pes államok egyensúlyoznak, szövetkeznek, vagy egyszerűen csak úsznak az árral a nagyobb hatalmak Kína és az Egyesült Államok között.

Ebben a világban az olyan államok, mint Franciaország, vagy az olyan régiók, mint az EU, arra fognak törekedni, hogy ne váljanak a két nagyhatalom valamelyikének „vazallusává”.⁶⁶ Ebben az új Kondratyev-ciklusban – amelynek megkülönböztetéséért Matolcsy sokat tett – azok a középhatalmi államok, amelyek körültekintően cselekszenek és előrelátóan alkalmazkodnak a kialakulóban lévő gazdasági rend új digitális és technológiai lehetőségeihez, virágozni fognak, míg azok, amelyek fenntarthatatlan szintre emelik az államadósságot és polgáraikat a végletekig megadóztatják, hanyatlásba kezdenek, majd elbuknak.

A körültekintő államvezetés nem fog idegenkedni a piactól, de fel fogja ismerni a bankok, a költségvetések és a kormány által támogatott kutatás-fejlesztés kulcsszerepét az új ciklusban. Az ázsiai államok, mint Tajvan, Dél-Korea és Szingapúr – amelyek mindig is hangsúlyozták az állam szerepét az ipari és technológiai nyertesek kiválasztásában – lesznek a legalkalmasabbak erre a posztliberális rendre. Európának és az Egyesült Királyságnak gyorsan fel kell zárkóznia, különben véglegesen hanyatlásnak indulnak.

A Matolcsy által felvázolt nagy átalakulás párhuzamba állítható egy korábbi, hasonlóan éleslátó magyar gazdasági antropológus, Polányi Károly gondolkodásával.⁶⁷ Polányi alaposan megvizsgálta, hogy az első „ön szabályozó piac”, amely az aranystandard és a liberális államrend pilléreire épült, hogyan omlott össze 1914 után. Úgy tűnik, hogy amit Polányi „kettős mozgalomként” azonosított, és amely aláásta a XIX. századi liberális kereskedelmi rendet, az 2020-ban, a háború utáni globalizációs és deflációs ciklus végén, újra megismétlődött.⁶⁸ Polányi 1944-ben, Matolcsy pedig 2022-ben írt arról, hogy a kormányoknak jobban kellene foglalkozniuk saját társadalmuk szilárdságával, és kevésbé az elvont gazdasági modellekkel, hogy biztosítsák a gyakorlati alkalmazkodást az új és rendkívüli globális körülményekhez. Az „intézményi rendszernek” feltétlenül „irányítania és ellenőriznie kell a dolgok gazdasági változását”.⁶⁹ Ahogy R. M. McIver írta Polányi úttörő tanulmányának előszavában: „ismét egy új szemszögből nézünk le a földrengés után szeretett isteneink romos templomaira. Látjuk a leleplezett alapok

⁶⁶ Patrick Wintour: „Macron Stands by Divisive Remark about »Allies not Being Vassals«”, in *The Guardian* (12 April 2023), www.theguardian.com/world/2023/apr/12/macron-stands-by-remark-us-allies-not-vassals-china.

⁶⁷ Károly Polányi: *The Great Transformation*. New York, 1944, Farrer & Gerhart.

⁶⁸ Polányi: *I.m.* 154–155.

⁶⁹ R. M. McIver: „Foreword to Polányi’s *The Great Transformation*”, xi.

gyengességét.” Talán megtanulhatjuk, hogyan és hol kell újjáépíteni az intézményi és társadalmi rendszert, „hogyan jobban ellenálljon az eljövendő változás sokkjának”¹.

Matolcsy fontos útmutatásokkal szolgál. Azt írja, hogy a Nyugat jelenlegi egzisztenciális dilemmájából van kézenfekvő kiút. Ennek bizonyítéka „Magyarország sikere”, melyet az adóreform és a jegybanki beavatkozás unortodox ötvözetével ért el.

Ironikus módon Magyarország az európai progresszív elit kedvenc bűnbakja.

(Az írás eredetileg a Hungarian Review folyóiratban jelent meg. Fordította Nagy Boglárka.)

¹ Uo.

1% METAFIZIKA

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

POLITIKAI PROGRAMM TÖREDÉKEK

(részlet)

Nekem tehát személyemet illetőleg ugyan mi marad hátra most, most miután Magyarországon minden embernek valamire csak el kellene határozni magát már?

Én tán egy harmadik pártnak vethetném meg alapját? Erre azonban nincs vágyam. Legelsőben is nincs azért, mert ez a conservativ pártot gyengíthetné, mi legtávolabbrul sem lehet célom, miután a conservativ párt a kormányt támogatja, politikám fő tengelye most pedig a kormány támogatása, s tisztán áll előttem, mint ezt e röpirat kezdetén érintém is, hogy hazánkban minden sarkaiból dúl, ha most a kormány becsületes célzatinak daczára, az ellenzék többségre vergődhetnék fel, mit én mostani körülményeink között egyenesen hazagyilkolásnak néznék. Legfőképp nincs vágyam egy harmadik párt alakítására pedig azért, ha volna is e műtételre tehetségem, mit kereken tagadok hogy van; mert azon párt, melyet én alakíthatnék, egyedül a reform, a progressio zászlója alatt állhatna, ámde ezt maga a fejedelem tűzte ki, mikor az illetőknek a közlegények soraiba illik vonulni vissza.

Nekem tehát nem marad egyéb hátra, mint szinte visszavonulnom, s addig míg erőm engedi s szolgálhatom a hont, szoroson azon új hivatali kis körben forogni, mellyel legközelebbre megtiszteltetem.

Ha volna párt — s ugyan miért nem képezhetné magát a conservativ illyessé, miután mondom, és még egyszer mondani fogom, oppositio és progressio körülményeink között haladási siker-hihetőséggel egy zászlón nem állhat, egy harmadik pártnak alakítása divergensünk között pedig igen veszélyes lehetne, s ekkép csak annyiban volna tán hasznos, ha kis számra reducálva, mint egy új tényező a politikai eszmék rectificatiojára szolgálna — ha volna egy párt, ismétlem, s ugyan miért ne lehetne a conservativ azzá, melly soraiban mustrát tartva, bár meghagyná is zászlóján a conservativ címert, ha tetszik, de e fölibe sokkal kiáltóbb betűkkel még ezeket is tétetné:

Reform, progressio nemzeti és alkotmányos vágásokban, engesztelődés minden hazafiak iránt, s mindenek fölött erkölcsi és társadalmi tiszt-

tasági s ha kivált az ekkép reorganisált uj testület sokra figyelmeztető zászlójának becsületére is cselekednék mindig: én valóban azt hiszem, hogy bizony sok becsületes ember állna sorba alája, midőn nem tudom, magam is nem csapnék-e még fel közvitézül!

Honunk pillanatai nem csak drágák, de én azt mondom, már meg is számítvák.

A királyi szék egy részről az, melly körül egybeseregelve menthetjük meg felforgatástul a hazát, midőn egyedül olly hazafiak egyesülése adhat annak igazi életet s erőt, kik elkülönöztvén maguktul minden szélsőséget s túlzást, megalkusznak mindennel, csak a becsülettel, erénnyel és tántoríthatlan hazafisággal nem.

Egyesüljünk tehát, tiszta szándékú hangulattal s alkotmányos éberséggel, a fejedelem széke körül olly testületbe, melly lehető akar, s ekkép sem nem önt hideg vizet honunk kifejlett haladási szellemére, mert ezt elnyomni többé nem lehet, sem nem tűri, hogy az elfásult vagy dühösségre felhevült hazaszeretet égő kanóczot vessen honi institutioinkba, mert hiszen illy hóbortot bizonyosan sine nobis el fogna nyomni más.

A fejedelem s kormányának legjobb célzatit meg lehet zibbasztani, meg lehet akadályozni. Ehhez nem kell sok. Ármányos ész, activitas és egy kis rossz akarat elég konkolyt bír hinteni bármilly jó mag közé. — De nagyobb szerü, tartós és ingadozás nélküli jót teremteni, a fejedelem, a kormány leghathatósb pártfogása nélkül lehetetlen, ne felejsük ezt soha; s ezért elkerülhetlenül szükség, egy illy féle „független” testületben egyesülni a fejedelem széke s annak megbízottjai körül.

Szélsőségek soha nem vezetnek célhoz. S igen természetesen; mert ha egy rész mozdulni nem akar, a másik pedig alkudozni nem, ugyan lehet-e ebbül elvégre más, mint czivakodás, s innen polgári háború, s innen de nobis sine nobis?

A megcsontosult conservatívek honunk azon antediluvianos exemplárai, kik a világ kerekeit megakasztani hiszik és semmiben nem akarnak mozdulni, éppen olly nagy bűnösei honunknak, mint azon kurucz-féle selenisták, kik a francia forradalom hőseit, vagy tán Rákóczyt, sőt honunk apróbb szenteit s martyrait látszanak venni követésre méltó ideálul, s többet lakván a holdban mint e földön, csak holdkóros eredményeket bírnak hozni e hazára.

(Gr. Széchenyi István: *Politikai programm töredékek*. Pest, 1847, Trattner, 158–161.)

KÖRKÉP

POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS

FECSEGÉS A HAGYOMÁNYRÓL

„Megbízhatónak tartom és szeretem a régieket.”
(Kung Fu-ce)

A *hagyomány* varázslatos kifejezés: ami hozzá tartozik, egyszerre érinti meg lelkünket, értelmünket és érzelmeinket. A hagyomány minden nyugati kultúrnyelven az *időtlenül fennállóhoz* kötődik – még pedig oly módon, hogy az idő előrehaladtával az egyes ember kilép kötelékéből, míg a következő nemzedékek pedig a részeivé válnak. Mi, magyarok a *hagyini* igéből képezzük e kifejezést. *Hagy* – annyit tesz, mint valaminek az állapotán nem változtat, nem zavar, illetve végrendeletben örökségként megjelöl. Ehhez hasonlít a görög *παράδοσις* (paradoszisz), ami átadást jelent, de az Újszövetség *hagyomány, rendelkezés* értelemben használja (Máté 15:2-6; Márk 7:3-9; Kol 2:8; 2 Thes 3:6; 1 Kor 11:2). Vagyis hasonlatos ahhoz a latin kifejezéshez, melyből az európai kultúrnyelvek elsöprő többsége is kiindul: *traditio*. A tradíció az, amit átadunk. A hagyományhoz fűződő viszonyunk háromrétű: féltékenyen őrizzük és rettegünk elvesztésétől (népi kultúra), meg akarjuk semmisíteni azt (Kádár-rendszer) vagy megéljük, táplálkozunk belőle és közvetítjük (vallás).

A hagyomány jelentésének határai elmosódnak. Szükségképpen változik az a jelenségcsoport, ami az életformánkhoz kapcsolódik. Ahogy megszűnnek társadalmi csoportok, úgy távozik velük hagyományuk is. E veszteség akkor is fájdalmas lehet, ha nincs morális tartalma. Romantikával gondolunk vissza a mocsárvilágban élő pákászokra, és fájdalommal nyugtázzuk, hogy már csak mutatóban van néhány kalapos, vagy kéziszerszámmal dolgozó asztalos. A technológiai fejlődés pedig örökre elvitte a rideg pásztort, a nyomdai szedőt, a vándormozist. Hovatovább, vannak olyan szakmák, amelyekről már többnyire nem is tudjuk, hogy művelője mivel foglalkozott – ilyen a gerencsér, a hölgyész vagy a csapó. Szilárd meggyőződésünk ugyanakkor, hogy a hagyomány bizonyos részeinek fennmaradása semmi esetre sem múlhat a történelmi esetlegességen, a technológiai fejlődésen és életformánk szükségszerű változásán. Azért nem, mert a lelkünk legbelsejében lakozó lényeket érinti. A *szent* szót csak azért nem használhatjuk rá, mert nem-hívő emberek is hasonló komolysággal tudnak viszonyulni a hagyományhoz.

De vajon mi kölcsönzi ezt a tiszteletet és miért vagyunk hajlamosak arra, hogy egy közös fogalom alá rendezzünk össze ilyen távoleső dolgokat? Mi a hagyomány jelentősége az életünkben és milyen következményekkel jár, ha

elszakadunk tőle? Ez Sohrab Ahmari bőbeszédű, történetmesélő könyvének központi problémája. A szerző a nagyszépe hagyományához illeszkedően megszólaltatott részletességgel fejt ki gondolatait. Írása a Covid-időszak lenyomata: egyértelmű, hogy a szerző ráért. Az első *lockdown* alatt a világ leállt (2020 tavasz), az emberi kapcsolatok áthelyeződtek a képernyőre, az emberöltők óta tartó elszemélytelenedés széles tömegek számára vált nyilvánvalóvá. Olyasmi történt, ami ritkán: egy egész társadalom szenvedett – ugyanattól. Ezzel egyidőben fantasztikus dolgok történtek: az emberek tömegével kezdtek el művészetet művelni. Festettek, rajzoltak, kézműveskedtek és tömegével sajátították el az amatőr videófilmkészítés technikáit. Az atomháború árnyékában azonban a világvjárvány totális veszedelemként való felemlegetése groteszknak hat – intő példa legyen ez minden szövegalkotó számára.

Ahmari tradicionalista, de nem a metafizikai iskola híve. Származása és életútja (muszlim perzsából lett katolikus amerikai, akinek a házastársa kínai) azonban páratlan érzékenységet alakított ki benne: világlátása és műveltsége messze meghaladja az átlagos újságírókét, és ez lehetővé teszi számára, hogy más tradíciókban is felfedezze azt, ami örökérvényű és ami egyetemesen igaz. A könyv ezeket az „első dolgokat” világítja meg anekdotáin, életút-ismertetésein keresztül. A 400 oldalas elmélkedés egy keresztény mártírium felidézésével kezdődik – és egy pogánnyal zárul. A keretes szerkezet fő üzenete: ha erős a hited, és erényes életet élsz, akkor ember maradhatsz embertelen körülmények között. Ehhez az erkölcsi tartáshoz pedig a hagyomány adja neked a támasztékot. Ahmari nem fejt ki, de visszatérően utal rá: a hagyományok között az erények jelentik a közös nevezőt. Azok a belső hajlamok és önnevelési eredmények, melyeket a nyugati kultúrkörben a négy sarkalatos erénynek nevezünk. A bölcsesség, igazságosság, bátorság és a helyes arányok érzékelése (mértékletesség) – azok a kulcsképeségek, melyek a személyes integritásunkat garantálják: azt, hogy ne csak biológiai értelemben maradjunk fenn, hanem legyen *morális tartásunk*. Ez utóbbi nem elérendő végeredmény, hanem kibontakozási folyamat: gyermekkorunkban szüleink, mindenekelőtt az *apánk* kezdi el kialakítani bennünk. (A könyv egy nyílt levél egy apától fiának!) Azonban ahogy az idő halad előre, egyre növekvő mértékben saját magunk tartozunk felelősséggel tetteinkért – sikereinkért és kudarcainkért egyaránt. Egy középkorú férfinak már nincs mentsége semmire, ilyenkor jön el a nagy szembenézés ideje. Ahmari erényes vagy erényt megtagadó életutak elmesélésével hajtja végre e reflexiót. A kortól, helytől, kultúrától függetlenül érvényes bölcsességek közös tapasztalata szerint az életnek a halál ad értelmet. Pontosan ezért kerülhettek bele a platonikus sarkalatos erények – elgörögösödött zsidók közvetítésével – a keresztény hagyományba is.

A szerző tizenkét problémafelvetés köré csoportosítja mondanivalóját. Mi az ember? Kiküszöbölendő rendszerhiba, hogy Földanyácska végre fellélegezhessen? Vagy épp ellenkezőleg: a társadalom és természettudományok a végtelenségig tökéletesítendő alapanyaga? A szélsőséges nézetek képviselői éppúgy nem tudják megkerülni a kérdést, mint mi magunk: *Igazolhatjuk-e az élet értelmét?* Ez a bevezetést követő első fejezet címe. Ahmari C. S. Lewis

A csendes bolygó című sci-fi regényét idézi fel: a nagy apologéta 1938-as művében megjövendöli a lélektelen technokraták uralmát. A lelkiismeretlen embereket, akik a természet végső leigázására és a földi örökélet titkának megfektetésére törekkenek. Készen állnak arra, hogy emberéletek millióit feláldozzák magasabb céljaik elérésére. Ezt a mentalitást képmutató módon az utópikus nemzetiszocialista gondolkodással szokás azonosítani, holott Lewis a harmincas évek korszakát idézte meg, ez volt a szociáldarwinizmus és az eugenika első aranykora. Ahmari nem tér ki rá, de fontos kiemelni, hogy e légkör kialakításában a németek mindig is másodhegedűsök voltak az angolszászok mögött. Brit földön a tudomány nevében Charles Darwin, Francis Galton, Samuel George Morton, Bertrand Russell, Thomas Henry Huxley és Herbert Spencer készítették elő a terepet mindehhez. Politikusként és az eugenikai konferenciák résztvevőiként pedig mások mellett a „brit konzervatív” Arthur Balfour és Winston Churchill befolyásolták az eseményeket. Itt érdemes felfigyelni a kontinuitásra: az Egyesült Államokban akkor is, most is a gazdag családok nagy, adóoptimalizáló alapítványai támogatták az eugenika programját. Eddig a kitérő.

Melyek az évtized döntő kérdései Ahmari szerint? Mi az ember Isten szemében, és hogyan őrizhette meg a keresztény hitét egy fekete a fajüldöző Amerikában (5. fejezet)? Mi végett van politika, mi a keresztény ember szerepe benne (6.)? Miért ősi és kultúrákon átívelő parancs a szülők tisztelete (7.)? Miben áll az önálló gondolkodás és hogyan viszonyul a tekintélyhez, illetve a szellemi divatokhoz (8.)? Szerzőnk a feminista Andrea Dworkin életén keresztül demonstrálja, hogy a szexuális szabadság ideológiája végső soron mélységes rabságot takar (10.). Hans Jonas munkásságának összegzése leszámolási kísérlet a testet a lélektől elválasztó állásponttal (11.). Szolzszenyicin segítségével leplezi le a Nyugat teljesen öncélú szabadságkultuszát (9.). Az elsőhöz hasonló igazán eredeti fejezet azonban a mű keretes szerkezetét biztosító utolsó fejezet, a *Mi jó van a halálban?* A bevezetőben megismerhettük Maximilian Kolbe atya személyén keresztül a tökéletes szabadságot, amit akkor talált meg, amikor önként feláldozta magát egy másik emberért. A mártír sors vállalása olyan erőt szabadított fel benne, hogy lelkileg és tüneményesen jobban el tudta viselni az éhhalált, mint társai (Kolbe atyát technikailag injekcióval ölték meg). A halál: életmód – derül ki az utolsó fejezetből, ami Seneca életét mutatja be. A jó családból származó, tehetséges fiatal megtagadta, hogy szofistává váljon, helyette a valódi filozófiának szentelte életét. A kor iskolái közül a sztoikusokat választotta magának, akik mindennél előrébb helyezték az erényes életet. A gazdagságot, a rangot és a testi örömeiket annyiban tartották kívánatosnak, amennyiben ezek segítettek összhangba kerülni a Kozmoszt uraló isteni értelemmel. Senecát súlyos betegség (feltehetőleg asztma) kísérte végig egész életén – így azt a halál szomszédságában töltötte. Rohamainak köszönhetően megtanulta értékelni az életet, de bármelyik pillanatba készen állt arra, hogy elfogadja annak végét. A halál közelségének adottsága kialakította benne a mértékletesség erényét, a fájdalommal és megaláztatottsággal szembeni ellenállás képességet. Belátta, a haláltól való félelem megakadályozza azt, hogy észrevegyük az igazán fontos dolgokat. (E felismerés hasonlatossá teszi a sztoikusokat a samurájokhoz – vethetjük közbe!)

Mi Ahmari módszere? Vegyíti a történetmesélést a bölcselettel és a teológiával – többnyire utóbbi kettő rovására. Kiknek szól? Azoknak, akiket ez nem zavar. A könyv vaskos, a mondanivaló mély, megkapó és gyakran megrendítő. A recenzens azt gondolná, hogy ilyen vastag kiadvánnyal ma már nem lehet megjelenni – de az elismerő fogadtatás ezt cáfolja. Lukács Tibornak köszönhetően jó fordítás született, amit Botos Máté lektorálása tesz még inkább befogadhatóvá.

(Sohrab Ahmari: Szakadatlan szál. A hagyomány bölcsessége korunk káoszában. MCC Press Kft, 2023, 400 oldal.)

S. KIRÁLY BÉLA

A WOKE IDEOLÓGIA VESZÉLYESEBB A KOMMUNIZMUSNÁL

E kijelentés Rod Dreher amerikai újságíró legújabb könyvében olvasható, Mészáros Julianna fordításában. A *Keresztény másként gondolkodók kézikönyve* alcímet viselő mű megerősít minket abban a kellemetlen és mindennapi élményünkben, miszerint a 20. században megtapasztalt totalitarizmus ravasz formában újraéledt, rendelkezik velünk. És ezért int éberségre a szerző.

„Vajon előfordulhat-e, hogy az Egyesült Államokban élő idős, cseh származású asszony lát valamit, ami nekünk fel sem tűnik?” – teszi fel a kérdést Dreher könyve első fejezetében. Történt ugyanis, hogy 2015 tavaszán egy amerikai orvos felhívta a figyelmét: kilencvenes éveiben járó édesanyja – és nem az anyósa, ahogy a budapesti könyvbemutató ismertetőjében olvashatjuk¹ –, aki annak idején a katolikus mozgalom tagjaként hat évet ült a kommunisták börtönében, azt mesélte az újházában született fiának, hogy az Egyesült Államokban zajló folyamatok a néhai kommunista hatalomátvételt övező eseményekre emlékeztetik. A vérbeli újságíró nem hagyta annyiban és számos, valaha a kommunista országokból az amerikai álom hívására átköltöző idős személynek tette fel a kérdést: ugyanúgy látja a helyzetet, mint a cseh származású hölgy? A döbbenet nem késett: a gyakran nyomatékos válasz egytől egyig igen volt. És mindenki dühösen számolt be arról, hogy az amerikai honfitársaik képtelenek felismerni a rájuk leselkedő veszélyt.

A *Washington Post* korábbi, a *The American Conservative* jelenlegi munkatársa ezek után azt kutatta, hogy miként tehetette be mellső lábait az atlanti demokráciákba a totalitarizmus idomtalan szörnye. Hogy jobban megértse a történetet, átkelt az Óperencián túl, és felkereste a volt kelet-közép-európai kommunista államokat. Nálunk például beszélgetett Wittner Máriával, és két „civillel”, Sályi Tamással és Pásztor Judittal, akik beszámoltak szüleik kommunizmusbéli kálváriájáról.

¹ <https://mandiner.hu/hirek/2022/04/rod-dreher-konyv-hazugsag-nelkul-elni>

A szerző a kutatásai során keresztény nézőpontot érvényesít, és ebből a szemszögből bírálja az újkori nyugati kultúrát, akárcsak egy másik könyvében,² amelyet 2021 áprilisában mutattak be a Mathias Corvinus Collegium immár 25 éve működő tehetséggondozó intézményében. Ez utóbbiban Rod Dreher Nursiai Szent Benedek példáját mutatja fel, hiszen a bencés rend alapítója olyan korban élt, amikor a Nyugat-római Birodalom összeomlott, és az volt a fő kérdés, hogy a kereszténység képes lesz-e túlélni a vészterhes időszakot. Ma a keresztényeknek és a konzervatívoknak sok szempontból hasonló helyzettel kell szembenézniük. Magyarország is küzd a hagyományos értékek, a család védelméért, amit az amerikai szerző nagyra becsül. Elmondása szerint a keresztény hit válsága az Egyesült Államokat is elérte, és napjaink fiatalsága az első nemzedék, amely már képtelen azonosítani magát valamely vallással. Az európaiak évszázadok óta nyögik az erőszakos szekularizációt, ezért a megfelelő válasz – vélekedik a szerző – valószínűleg innen fog érkezni.

Az idős kelet-közép-európaiak kommunizmusbeli tapasztalatai hitelesítik Dreher számára a totalitarizmus amerikai, és nyugat-európai veszélyét. Persze nem állt meg ennél a következtetésnél, hanem európai értelmiségiek munkáit is tanulmányozta, hogy értelmezési keretet alakítson ki magának. Így bukkant Hannah Arendt és Ryszard Antoni Legutko munkásságára, akik segítségével igyekszik feltárni az új, a „társadalmi igazságosság ideológiája” által vezérelt totalitarizmust, a woke-mozgalom lényegét.

A könyv címéből – *Hazugság nélkül élni* – adódik a kérdés: milyen hazugságokat vesz célba Dreher?

Mindenekelőtt az ember antropológiai minőségét letagadó újbaloldali hazugságok gyűjteményét, amelyek autoriter módon történő kihirdetése után elvárják, hogy mindenki alkalmazkodjon hozzájuk, tegye magáévá, sőt, kötelező módon továbbítsa azokat. Csak így nyílik lehetőség levakarni magunkról a feltételezést, a gyanút, hogy a fehér bőrszínünk ellenére mégsem vagyunk teljesen barbárok, és akkor is emberszámba vehetnek valamelyest, ha férfi létünkre a „szebbik” nemhez vonzódunk. Dreher szóváteszi még, hogy az Egyesült Államokban elfogadtatták azt a másik hazugságcsomagot is, miszerint az érzékennyé tett kisebbségek érdekében – akik az áldozat szerepében tetszelegnek – korlátozni kell a gondolkodás- és szólásszabadságot, a vallásszabadságot. Minden áron el akarják fogadtatni azt a baloldali hazugságot is, hogy a személyiség megítélésénél nem a jellemzősége, az emberiség a legfontosabb szempont, hanem az, hogy milyen fajhoz tartozik az illető, hogy milyen a szexuális orientációja és más hasonlóak. A gazdasági neoliberalizmust kiszolgáló újbaloldal meghamisítja a szavak jelentését, kiforgatja értelmükből vagy betiltja bizonyos szavak használatát azért, hogy egy pszeudo-valóságot tálaljanak az emberek elé. El szeretnék fogadtatni azt is, miszerint e cél érdekében le kell mondani a hagyományainkról, az emberi méltóságunkról, minden közösségi kapcsolatunkról, hiszen egy olyan népfajhoz tartozunk, amely büntetést érdemel. És teszik mindezt az „igazság és a haladás érdekében”. Ez természetesen

² Rod Dreher: *Szent Benedek válaszáján*. Budapest, 2021, Osiris.

az ő politikai-uralkodó hasznát hozó igazságuk, és az ő anyagi haladásukat, az ő kényelmes jólétüket szolgálja – színekúra NGO állásokkal megtűzdelve.

Érdekes azt is számba venni, hogy a történelem tanúsága alapján milyenek a jellemzői a totalitárius rezsim jelentkezésének. 1951-ben jelentette meg a fő művét³ Hannah Arendt, amelyben összefoglalta a kutatásait arról, hogy Oroszország, Itália, és Németország miként, milyen körülmények között fogadta el a nyakukba telepedett bolsevik, fasiszta, illetve nemzetiszocialista totalitárius rendszereket. Arra a következtetésre jutott, hogy a pretotalitárius állapotban levő társadalmak több jellemző vonásban hasonlítanak egymásra. Az elfogadást leginkább elősegítő tényező a tömeges elmagányosodás és az elidegenedés. A pretotalitárius társadalmi állapotban az ember elszigetelten él, eltávolodik az ősei kultúrájától, a népközösségének hagyományaitól, nincs értelme és célja az életének. A fogyasztás lesz a mindene – azaz él, mint Marci Hevesen. Ezt az atlanti világbeli emberi állapotot írta meg nagy felidéző erővel a regényíró Michel Houellebecq.⁴

A pretotalitárius állapot másik jellemző vonása – mutat rá Rod Dreher – az intézmények kiüresedése, a beléjük vetett bizalom összeomlása. Az Egyesült Államokban csak a rendőrségben és a katonaságban van bizalma a lakosság alig több mint felének. Európában, mindkettő a vicc tárgya. A társadalmi együttélés szabályainak áthágása pusztán az áthágás kedvéért, illetve annak a „művészi” eldicsekvése is az ajtón kopogó totalitarizmus jele. Az ebben az állapotban veszteglő országok irányadó elitje kész lerombolni a civilizáció oszlopait pusztán azért, hogy hangadó helyzetbe hozzanak olyan egyéneket, „kisebbségeket”, akik még nem voltak kellően reprezentálva az intézményeik élén. Dreher nem tér ki rá, de érvként jól szemléltethetjük tételét a francia „leépítő” filozófusok céljával és emberképével. Nem csoda ha – némi CIA segítséggel⁵ –, ők (Foucault, Derrida, Deleuze, Guattari, Lacan, Blanchot) a French Theory képviselői tudták a legjobban befolyásolni az amerikai egyetemi campusok életidegenné váló világát. A fő műveiket átlapozva ilyen céltételező alapfogalmakba ütöközünk, mint „sivatag”, „semleges”, „nomád”, „képlékeny”, „felejtés”, vagy „katasztrófa.” Blanchot egyenesen a rákról írt dicsőhimnuszt⁶, mivel a ráksejt – korunk dekonstrukciós mintaképe – nem engedelmeskedik annak a biológiai rendszernek, amelyből vétetett, és ellenáll a szervezet felsőbb „parancsának”.

A pretotalitárius társadalmak harmadik jellemzője az igazság iránti érdektelenség, ugyanakkor lelkesek minden iránt, ami igazolja szeszélyes tetteiket. Baj van, amikor az embereket már nem érdekli, hogy a közelebbi vagy távolabbi vezetőik hazudnak-e nekik vagy sem, ha elfogadnak minden ordas és rendszerszerű megvezettetést azoktól, akik szép szavakba burkolva elorozzák a szabadságukat, s mindezt azért, hogy valahová tartozzanak, hogy valaki célt,

³ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992, Európa.

⁴ Lásd főleg az alábbi regényeit: *Elemi részecskék*. Budapest, 2001, Magvető; *A csúcson*. Budapest, 2003, Magvető; *Egy sziget lehetősége*. Budapest, 2006, Magvető; *Lanzarote*. Budapest, 2013, Magvető; *Behódolás*. Budapest, 2015, Magvető; *Szerotonin*. Budapest, 2019, Magvető.

⁵ François Cusset: *French Theory*. Paris, 2005, La Découverte.

⁶ Lásd Maurice Blanchot: *L'Écriture du désastre*. Paris, 1980, Gallimard.

és értelmet adjon – akárcsak átmenetileg is – az életüknek. Ezt lehet megfigyelni – érvel a szerző – mind a Black Lives Matter tömegszintű megnyilvánulásain, mind néhány mindenre hajlamos Trump-partizán ténykedésében. A természetes tekintély mint a társadalomirányító szerep már szétfoslott az ilyen társadalmakban.

A neves konzervatív újságíró ezek után arra keres választ, hogy miben hasonlít a mai demokratikusnak nevezett országok, jelesül az Egyesült Államok esete a volt kommunista államok gyakorlatához. Megerősítheti az olvasóját abban a tapasztalatában, miszerint nagy tévedés azt hinni, hogy a totalitarizmus-hoz csupán a sztálini rendszer kellékei kellene, titkos rendőrséggel, kényszer-munkatáborokkal, válogatott kínzásokkal, kivégzésekkel. Épp ellenkezőleg: a liberális demokrácia is lehet totalitárius jellegű, ugyanis az ilyen társadalom legfőbb ismérve, hogy a politikai hatalmat egy párt vagy pártszövetség monopolizálja, és egy fő ideológiai áramlat az uralkodó benne. A szerző saját hazáját hozza fel példának, amelyben a „woke” – a harcos kulturális baloldaliság ideológiai zsargonja – meghódított szinte minden intézményt: az egyetemeket, a médiát, az igazságszolgáltatást, az orvostársadalmat, a sportot, a könyvkiadást, a nagyvállalatokat, sőt az amerikai hadsereget és a titkosszolgálatokat is. Hirdetői ezt az ideológiát tekintik a progresszizmus (a haladárság) örökösének. Az elitek magukévá tették ezt az ideológiát, és politikai, gazdasági, kulturális hatalmukat arra használják, hogy ráerőltesék az alattuk levőkre, a társadalom általuk beárazott és megvetett részére. És nem ismernek toleranciát: ha ellenállsz, ha merészelsz szembe szegülni, akárcsak szavakban is, könnyörtelenül megbüntetnek: besározzák a hírneved, tönkreteszik a szakmai jövőd, a vállalkozásod. Rajtad marad a rasszizmus, a homofóbia, a transzfóbia stb. bélyege. A gyermeked jövője is veszélybe kerül, a barátaid – kényszerűségből vagy meggyőződésből – elhagynak, és még – ha volt egyáltalán – a családod is rámehet. A woke olyan konformizmust kényszerít ki, amelyben az alkalmazkodás, a „nem szól szám, nem fáj fejem” okoskodása fontosabb, mint az igazságkeresés és az erény.

A demokratikus totalitarizmus másik fontos jellemzője a tudás dekonstrukciója. A „woke” újraírja a történelmet, saját ideológiájának uralma érdekében. Kalifornia például kihirdette, hogy ott nem tanítanak többé alkalmazott matematikát a tehetségesebb egyetemisták számára, mert az sérti az egyenlőséget. A kiválóság számukra ördögi jelenség és értelmetlen fehér előny. Ez a totalitárius ideológia kikényszerítette az öncenzúrát is: a könyvkiadók bizonyos könyveket már nem adnak ki újra, tartva a „wokeisták” támadásaitól. Az Amazon – derül ki a kötetből –, ami az amerikai könyvpiac nagyrészét uralja, nem forgalmaz olyan könyveket, amelyek a transzneműség kritikátlan érvényesülését bírálják, a *Mein Kampf* viszont partiképes marad továbbra is. Az Egyesült Államok különböző államaiban olyan könyvek kerültek tiltólistára, mint például a világhírű *Elfújta a szél*, vagy Salinger, Steinbeck, Toni Morrison, Laura Ingalls Wilder bizonyos könyvei. De hamarosan sor kerülhet Mark Twain *Huckleberry Finn* című művére is. A piszkos munkát nem is a hangadók, hanem a felheccelt szülők végzik el, akik jogot formálnak arra, hogy utasítsák a tanárokat: mit ta-

níthatnak a gyermekeiknek, miközben az LMBTQ aktivisták nyomulására sokan közülük szemet hunynak. A politikának és a szülőknek a mértéken felüli beavatkozása a tanügyi munkába jól szemlélteti az oktatás elképesztő hanyatlását az atlanti világban, ahol a „modern” véleménymódi szerint annyit érsz, amennyi a fizetésed! A könyvbetiltási hercehurcában persze nem fehér-fekete a demokrata-republikánus versenyképlet. Ha a választási időszakról van szó, mindkettő gátlástalanul használja fel saját céljaira a könyvbetiltási kezdeményezéseket. Terry McAuliffe virginiai demokrata politikus például azért vesztette el a kormányzóválasztást, mert ki merte jelteni: a szülők nem utasíthatják a tanárokat arra, hogy mit tanítsanak csemetéjüknek az iskolában.⁷

Tehát bátran kijelenthetjük, hogy a „woke”-ideológia egy új típusú kommunizmus, ám Dreher szerint még annál is veszélyesebb. Egy szlovák pap például azt bizonygatta neki, hogy a kommunista sötétségben az evangélium világított. Ma ezt is ködfelhő vonja körbe. Az új ideológiában az a legszembetűnőbb, hogy hiányzik belőle a gyengék iránti keresztény típusú törődés. A keresztények vagy a keresztény értékekhez ragaszkodók számára a gyengék, a páriák, az áldozatok védelme, segítése elsődleges kötelesség. De ez az új ideológia keresztényebb Krisztusnál is. Szolzsenyicin annak idején arra tanított, hogy a jó és a rossz közti választóvonal a szívben húzódik. A „wokeisták” a kommunistákhoz hasonlóan ezt a választóvonalat a társadalmi csoportok közé teszik. Az utóbbiak a proletárokat uszítják a polgárság, az előbbiek mindenkit a heteroszexuális fehér férfi ellen.

A kommunizmus ellenségének tekintette a liberális demokráciát, annak értékeit, a „woke” viszont elfoglalta a liberális demokrácia intézményeit, és mesterséges nyelvezetét, észbontó vízióját ráerőlteti a társadalomra. És ezzel megérkezünk a „felügyeleti kapitalizmus” szép új világába. A kifejezés Shoshana Zubofftól, a Harvard Egyetem tanárától származik. A felügyeleti kapitalizmus például dokumentál mindent, amit az interneten elkövetünk, ahogy a nagy eladóláncok is – még hozzá törvényes módon – mérik, értékelik vásárlási szokásainkat, ahogy a bankok is következtetéseket vonnak le bankszámláink mozgásáról. A „marketing” a felmért vásárlási szokásainkra épít. Kevésbé mérlegeljük azt a tényt, hogy a fogyasztó tömeggé lefokozódó nép tekintélyes része ezt el is fogadja, mind a „modernitás”, a „haladás” velejáróját, ami az életünket – úgy mond – „praktikussá” teszi. A kormányok által megrendelt közvéleménykutatások egyik célja, hogy felmérjék milyen foglalkoztatási csoportot kell támogatni, és melyiket magára hagyni a soron következő választások megnyerése érdekében.

És mi van akkor – teszi fel a kérdést a szerző –, ha a rólunk megszerzett adatokat politikai zaklatásra használja fel a hatalom, mint teszi azt Kínában, a davosi megmondó elit mintaországában? És főként azok vannak kiszolgáltatva – folytathatnánk mi –, akik állami alkalmazottak, és az oktatásban vagy

⁷ Lásd Adrien Jaulmes újságíró tudósítását Virginiából: *L’Amérique de déchire sur les livres à destination de la jeunesse* (Amerika kettészakad a fiatalságnak szánt könyvek miatt). *Le Figaro*, 2022. április 15., 16.

az egészségügyben dolgoznak? Akiknek a jövedelme nem csak döbbenetesen alacsony – azzal talán már többen a pályaválasztáskor számolnak –, hanem a mindenkori hatalom, a média által előállított közvélemény ráadásul még „lúzereknek”, veszteseknek is tekint az öldöklő individuális életkönyöklésben. És mi lesz akkor, ha a „woke”-típusú társadalom kizárja a kebeléből és ellehetetleníti azokat, akiket – az internet ellenőrzés során – a hagyományos értékekhez ragaszkodóknak, netalán a keresztény hitvilág által vezérelteknek minősít a jövőben? Ugyanis erre mutat minden jel. Kamilla Benda, egy Prágából származó disszidens győzte meg Dreher, miszerint nincs ártatlan információszerzés egyetlen országban sem ezen a sárgolyóhídon. Ha történetesen közügyeket érintő pályára lépnének, nota benne jelöltként indulnánk az önkormányzati választáson, mindent ellenünk fordítanak, amit illetéktelenül megtudnak rólunk. S mivel a bűnre való hajlandóság mindenkiben benne van, mindenki fogott ember a hatalmat gyakorlók részéről.

Adja magát a kérdés: mit lehet ez ellen tenni? Mit tehetünk azért, hogy ez a liberális demokráciából kinőtt totalitarizmus ne váljon mindenhatóvá, ivaréretté? A szerző a kulturális memória megőrzéséhez történeti ragaszkodást javasolja. Ez nem más, mint történelmi tények, történetek, mítoszok, hagyományok és olyan dolgok gyűjteménye, amely egy népben közös, és amely emlékezteti őket arra, hogy kicsodák is ők valójában. Az új típusú totalitarizmus is arra törekszik, hogy kitörölje a szavazói tárgyaknak tekintett emberi alanyokból a kulturális emlékezet maradványait, mert így könnyebb ellenőrizni és érdekeinek megfelelően megvezetni őket. Napjaink „woke”-totalitarizmusa arról győzködi a még itt-ott többséginek tekinthető társadalmat, hogy szégyellje saját jelenét és felmenőinek múltját, és jobb, ha nem is foglalkozik vele. A jelenség nem új. A második világháború után már megindult az uralkodó világpropaganda gépezete, amely egész népeket, így a németeket és a magyarokat is elítélte („utolsó csatlósok”) a közeli vagy távolabbi múltjuk miatt, noha józan ésszel, keresztényi hittel kimondható, hogy népeket nem, csak egyéneket lehet meg- és elítélni. Az eldobott bumerángjuk most visszatért az elindítójukra a „woke” eltorzult képében. Ez utóbbi ugyanis már szégyenné nyilvánítja a francia, az angol, az amerikai és egyáltalán a fehér népek történelmét. Bari Wiess a New York Times közismert újságírója azért hagyta faképnél a lapját 2020 júliusában, mert az egyre jobban magáévá tette a woke örületet. A *Le Figaró*-nak adott interjújában elpanaszolja, hogy a woke-típusú – azaz újbaldali – erőszakos antiszemitaizmus miatt a fiatal amerikai zsidók kénytelenek eltitkolni hovatartozásukat. Azt is elmondja, hogy hiába szavazott az amerikai zsidóság mintegy hetvenöt százaléka a demokrata pártra, a woke nagy támogatójára, a republikánus Donald Trump elnök tett a legtöbbet Izraelért. Ráadásul Trump szigorú bevándorlási politikáját az a Steven Müller tanácsolta, aki holokauszt-túlélők unokája.⁸ Az erőszakos woke felszólításuk – amit a paradézó elit már magáévá

⁸ Le wokisme n’a pas fini de consumer les institutions élitaires d’où il est parti. (A wokizmus még nem kebelezte be teljesen azokat az elit intézményeket, amelyekből indult). *Le Figaro*, 2021. november 17., 18. Lásd még a szerzőnő könyvét francia fordításban: Bari Weiss: *Que faire face à l’antisémitisme?*

tett – így hangzik: csak úgy leszünk képesek megszabadulni a bűneiktől, ha ki-töröljük emlékezetünk-ből gyalázatos múltunkat, a „nemzeti” és a „keresztény” történelmünket. Ezért minden családnak kötelessége megtanítani a gyerekeit arra, hogy kiktől származnak, és elsajátítani minden felemelő, megtartó erőt az őseik múltjából, tapasztalatából, és kultúrájukból, mert ezt az oktatási intézmények ideológiai, és rasszista okokból nem teszik meg. Az iskola, az egyetem egy woke-átnevelő intézmény lett, amelynek hatása alól az ott tanuló magyar egyetemisták sem mentesülnek. Magam is szembesültem azzal, hogy a hagyományos kultúrán és példás családi életben felnevelkedett fiatalember Anglia társadalomtudományi egyetemét végezve hogyan hidegült el a magyar kultúrától, és hogyan lett ellensége annak, ami abban érték.

Mindent magunknak kell megtennünk – hangsúlyozza a szerző – egyik államtól sem várhatunk ebben különösebb segítséget. A nyugati világ intézményeit megszálló woke teljes behódolást követel, s már a munkahelyeken kikényszeríti az ideológiájának történő megfelelést. A külföldi tulajdonú cégek magyar átlagfizetésnél jóval nagyobb jövedelemű magyar alkalmazottai tudnának erről hosszan beszélni.

Dreher nem áltatja az olvasóit: nincs módunkban megállítani a woke erőszakos terjesztését. Viszont módunkban van egyénileg, a családban, a kisközösségekben ellenállni neki. Ahogy a kommunizmusban tette sok-sok magyar család. A kérdés persze az, hogy lesz-e annyi tartás bennünk, mint annak idején a kommunizmusban a szüleinkben? Akkor ugyanis nem húzogatták előttünk a bóvli-fogyasztás mézesmadzagját, és nem mehettek a lebarnulni vágyók „Horvátba”. Szolzszenyicin már 1974-ben arra figyelmeztetett: képtelenség fegyveres úton megdönteni az új típusú totalitárius rendszert, mert az már kellően belénk fészkelte magát, részben az új nemzedék „kulturális” reflexévé vált, de megtehetjük, hogy visszautasítjuk, és nem veszünk részt a hazugság „kultúrájában”.

S mivel a demokratikus totalitarizmus még nem ért fel zenitjére, még sokat tehetünk ellene. Ki kell állnunk azok mellett, akiket nyilvánosan meghurcol. Rá kell mutatni a politikai komisszárjaik tevékenységére, kisközösségekben kell támogatnunk egymást, és – bizony – megnőhet ismét a keresztény egyház szerepe. S főleg a régi típusú katolikus egyházra gondolok, amelyben a legerősebb a hívők emberi tartása. Szükségünk van egymásra a növekvő nyomás alatt. Be kell bizonyítani – és erre már van példa épp az Egyesült Államokban –, hogy nem vagyunk eszementek, és nem vagyunk egyedül, mint az egymással is veteledő különítményeseik.

(Rod Dreher: Hazugság nélkül élni. Keresztény másként gondolkodók kézikönyve. Budapest, 2022, MCC Press Kft.)

MEZEY LÁSZLÓ MIKLÓS

LELETMENTÉS*Nóvé Béla magyar emigrációtörténeti kézikönyvéről*

A legutóbbi időkhöz viszonylag kevés figyelem szentelődött a nagyvilág magyar szórványaira. Ennek számos oka lehet, de kettő biztosan. Egyrészt elegendő törődést kívánt a Kárpát-medencében élő, ám határon túlra rekesztett magyarság, az erdélyi, felvidéki, délvidéki, kárpátaljai nemzeti kisebbség megannyi gondja, baja. Másrészt a megélhetési vagy politikai okokból kivándoroltak távoli közösségeit a szocializmus évtizedei alatt ideológiai szempontból nem volt ildomos emlegetni, a rendszerváltozás utáni időkben pedig az erősen megfogyatkozott közösségek iránt elhalványult az érdeklődés, mivel az idő múlásával meggyérültek a személyes, rokoni kapcsolatok. Ráadásul 1990 után számosan hazatértek külföldről, tovább gyérítve ezzel a kinti közösségek lélekszámát és összetartó erejét. Így aztán a rendszerváltozás után három évtizednek kellett eltelnie, hogy megszülessék az első kritikai igényű, naprakészen korszerű és teljességigényű áttekintő szemle a magyar emigráció történetének forrásairól, e történetet földolgozó szakirodalomról, kutatásának lehetőségeiről, lelőhelyeiről, intézményeiről.

Nóvé Béla a magyar szórványközösségek életének talán utolsó időszakában, másfél évtizedes leletmentő munkával készítette el a nyugati magyar emigráció teljességre törekvő adatbázisát, amely önértékén túl egy nagyszabású emigrációtörténeti monográfia alapjául is szolgálhat, illetve kijelöli annak kereteit. Könyve voltaképp historiográfiai kalauz, amely számba vesz minden olyan adatot, amely a nyugati magyar diaszpóra múltjának megismeréséhez nélkülözhetetlen. Munkája szó szerint leletmentés, hiszen éppen mostanság, az ezredforduló után múlnak el az utolsó nagy, 1956 utáni kirajzással létrejött nemzedékek még összetartó közösségei; ahogyan lassan megszűnnek, fölmorzsolódnak az akár másfél évszázados múltra visszatekintő nyugati magyar hagyományápoló csoportok, gazdátlanul maradnak az archívumok, könyvtárak, szervezetek, elfogynak a lapok, folyóiratok. Páratlan kulturális kincs megy veszendőbe a szemünk előtt. Korunk talán az utolsó pillanat, amikor még rögzíthető e múlt azáltal, hogy összegyűjtjük az emlékeit. A szerző tehát arra vállalkozott, hogy fölgyűjtse, rögzítse, szemlézze és jellemezze mindazon forrásanyagot, ami a 19. század utolsó harmadától napjainkig a nyugati magyar diaszpórák közösségek életéről tudósít.

Nóvé Béla – mint mondja – a kézikönyvét forrásföltáró és első összegző kísérletnek szánta, azzal a reménnyel, hogy fölkelte az érdeklődést a nyugati magyar közösségek gazdag múltja, fogyatkozó jelene iránt, utalva a jövő kilátásaira is. Ennek megfelelően könyve műfajának megjelölésére valóban a legtalálhatóbb szó a címbe emelt, bár kissé általánosnak tűnő „kézikönyv”. Hiszen munkája egyesíti az adattár, a historiográfiai összefoglaló, az enciklopédia, a forrásjegyzék, a bibliográfia, az intézménytörténeti és életrajzi lexikon, a szak-

irodalmi szemle, valamint a katalógus ismérveit. Mondhatni szintézise a kutatási segédletnek, a kutatási irányokat kijelölő téziseknek, alapvető eligazítást ad az ágas-bogas témában, miközben bevezetést nyújtó tudománynépszerűsítő kiadvány is. Megjegyzendő, hogy a kötetet az Országos Széchényi Könyvtár adta ki, az a nemzeti intézmény, amelynek hivatása köztudomásúlag, hogy összegyűjtse, megőrizze, föltárja és közreadja a magyar nemzet írásba foglalt teljes szellemi, kulturális örökségét. Nóvé Béla e szellemi örökség egyik igen jelentős szeletének leletmentését végezte el másfél évtizedes áldozatos munkával.

A kötet két nagy részre tagolódik: az első egység tizenegy fejezete teljeskörű áttekintést ad a magyar emigráció 1893 és 2020 közötti történetének irodalmáról; a második rész négy fejezete ugyanennek a korszaknak a forrásaiba és a forrásokat őrző intézmények történetébe avat be. Valójában ennél is jóval többről van szó – ezt szeretném az alábbiakban kifejezni.

Már a kötet bevezetésnek szánt első fejezete is az enciklopédia tömörségével tekinti át a magyar emigrációtörténet szakaszait, vagyis röviden sorra veszi a nagy kivándorlási hullámok egymásutánjának történetét. Az 1849 előtti sporadikus előzmények fölvázolása után említi az első jelentős kivándorlási hullámot, amely a magyar szabadságharc leverése után kezdődött el, és lényegében a kiegyezésig tartott. A második hullám a Monarchia kora, amikor – József Attila szavaival – „kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”. A harmadik nagy kivándorlási hullám az első világháborút és Trianont követően következett be. A negyedik exodus a II. világháború és a kommunista hatalomátvétel következtében, míg az ötödik az 1956-os forradalom vérbe fojtása után indult el nyugatra. Végül az utolsó kiáramlás a rendszerváltozás, majd az Európai Unióhoz való csatlakozás időszakában kezdődött el, és részben ma is tart. A szerző az ide vonatkozó legfontosabb lexikális adatok számbavételével tekinti át a kivándorlási hullámok legjellemzőbb vonásait. Ez a fejezet valójában nem más, mint a történeti előzmények áttekintése, ám mivel a kézikönyv nem történeti összefoglalás, hanem historiográfiai adattár, forrásjegyzék, bibliográfia, szakirodalmi tájékoztató, a másfél század kivándorlástörténete dokumentációjának bemutatása, vagyis az első egység pusztán tájékoztató bevezetés, megértést segítő előjáró magyarázat.

A szerző ezután számba veszi a nyugati magyar diaszpórára vonatkozó szakirodalmat, és pedig több szempontból, például szerzők és célközönség szerint, a kiadványok jellege és műfaja szerint, területi egységek, régiók, a kiadó vagy pártoló intézmények szerint. Fölsorolja a kiadókat, a szerkesztőségeket, szervezeteket, világi és egyházi intézményeket, azután a cserkészcsapatokat, iskolákat, könyvtárakat, helyi közösségi tereket, amiként fölvonulnak a kötetben a magyar emigráció legmélyebb szellemi nyomot hagyó alakjai is, Borbándi Gyulától, Szabó Zoltántól, Márai Sándortól kezdve Cs. Szabó Lászlóig. Távoli gyűjtemények, tengerentúli archívumok, fotótárak, múzeumok és könyvtárak anyagait térképezte föl a szerző, mintegy közel hozva valamennyit, bemutatva alapítóikat, gyarapítóikat, gondozóikat és használóikat. Számba vétetnek a nyugat-európai és tengerentúli magyar szervezetek, kutatási helyek, és a szerző valamennyi gyűjteményt leírja, röviden jellemzi. Leltárba veszi, katalogi-

zálja e gyűjtemények számba jöhető anyagait, állományrészeit, a helyi magyar emigráció történetének forrásait.

A kötet második része a kiterjedt témakör forrásanyagának föltérképezése. Itt Nóvé Béla sorra veszi az iratanyagokat, fotókat, tárgyakat, dokumentumokat őrző hazai és külhoni intézményeket. Fölsorolja a magyarországi forrásgyűjtő helyeket az Országos Széchényi Könyvtártól, a Petőfi Irodalmi Múzeumtól a magánarchívumokig. Bemutatja a külföldi magyar gyűjteményeket Regensburgtól Buenos Airesen át Clevelandig; nem feledkezik el a hazai tematikus, migrációs gyűjteményekről sem, az 1956-os Intézet Oral History Archívumától a Mikes-program interjútáráig. A nyugati emigráns iratgyűjtemények alfejezetében például huszonzét intézményt sorol föl; köztük szerepel a New Jersey államban fekvő New Brunswick-i állami Rutgers Egyetem keretében működő Magyar Örökség Központ (Hungarian Heritage Center), amely egyszerre múzeum, kiállító tér, levéltár, könyvtár – az amerikai diaszpóra egyik legnagyobb hungarika állományának birtokosa. Temérdek adathordozót őriz az észak-amerikai magyarság múltjáról, kéziratokat, műtárgyakat, könyveket, periodikákat, plakátokat, aprónyomtatványokat, fotókat, mikrofilmeket, hangszalagokat. Könyvtára alaposan föltárt, teljesen katalogizált, archívuma 330 család iratcsomóit őrizi. Továbbá számos, már megszűnt magyar szervezet, intézmény iratanyagát tárolja, összesen 300 iratfolyóméter terjedelemben. A szerző a mintegy kéttucatnyi hazai archívum közül bemutatja a Lakitelki Népfőiskola Emigrációs Gyűjteményét, amely a rendszerváltozás óta működik, és jórészt hagyatékokból áll; főképp levelezéseket, emlékiratokat, életrajzokat őriz. Itt található meg például Dálnoki Veress Lajos vezérezredes vagy Tollas Tibor költő, lapszerkesztő hagyatéka, illetve Mindszenty József bíboros, hercegprímás számos dokumentuma. A szerző minden forrásőrző hely esetében pontosan leírja a gyűjtemény állományát, tartalmi jellemzőit, fölsorolja a személyes vagy családi iratfondokat, a gyűjtemény összes fontos jellemzőjét.

Ám a kézikönyv még ezeknél is többet ad, hiszen – mint említettem – szerzője kitér a témakör fogalmi apparátusára, rávilágít a keletkezett dokumentumok politikai megosztottságára, az emigráció irodalmának hazai és külhoni vonulatainak „szétfejlődésére”, az ifjúsági mozgalmak és a felekezetek identitásérősítő és összetartozástudatot ápoló szerepére; esettanulmányokat közöl a franciaországi, svájci, latin-amerikai és ausztráliai magyar közösségek, csoportok életéről, világi és egyházi szervezeteiről.

A kivonatolás, szemlézés, annotálás útján készült fejezetekben a kutatás fogalmi apparátusának bemutatását is a szakirodalom áttekintésével végzi el Nóvé. Rámutat, hogy Borbándi Gyula csak a politikai okokból külföldre távozottakat tekintette emigránsoknak; idézi Fejős Zoltán rigorózus meghatározásait a lokális közösségekre vonatkozóan. Említi Szabó Zoltán „diaszpóranemzet” fogalmát, és áttekinti a szellemi-kulturális haza irodalmias definícióit, amely többeknél előfordul, így Szabó Zoltántól, Márai Sándortól és Cs. Szabó Lászlótól idéz tézisszerű gondolatokat, amelyek rímelnék Illyés Gyula „haza a magasban” fogalmára. Az efféle fejezetek is erősítik az olvasónak azt a benyomását,

hogy voltaképp szakirodalmi szemlét, avagy bőségesen annotált bibliográfiát, illetve kivonatos fondjegyzéket tart a kezében.

Igen gazdag a kötet függeléke. Ennek érzékeltetésére elég annyi, hogy a mintegy száz oldalnyi kiegészítő apparátus 450 jegyzetet, szakirodalmi hivatkozást sorol föl; külön értéke a kiadványnak az 1893 és 2020 között a témában megjelent szakirodalom mintegy 750 tételes bibliográfiája. Ezek azok a nyomtatásban megjelent művek, amelyek beható ismerete nélkül elképzelhetetlen a témában való kutatómunka. Képjegyzék és névmutató zárja a kézikönyvet.

Ami kimaradt vagy csekélyebb terjedelemben szerepel a kötetben: nem említődnek a legkorábbi fejlemények, így a középkori peregrináció, vagy a Rákóczi- és Kossuth-emigráció alaposan földolgozott irodalmi. A szerző figyelme főképp a XX. század második felében keletkezett forrásokra, irodalmi földolgozásokra irányul, kitekintéssel a rendszerváltozást követő elvándorlásra. Fontos megjegyezni, hogy a könyvészeti adatgyűjtés a 2020. év elején zárult le.

Bár alapvetően historiográfiáról van szó, szerzője eltűnődik a magyar szórványok jövőjén is. Meglátása szerint a jövőjüket az összmagyarság – benne az anyaország – sorsának alakulása határozza meg. Tény, hogy az ezredfordulón végzett állapotfölmérő kutatások eredményei szerint Európa legmegosztottabb, legdepressziósabb szórványai a magyar közösségek. Individualista, anomáliás társadalmi csoportok, amelyek évszázadok egymásra torlódott traumáinak gyötrelmes hatásait hurcolják magukkal.

Végül is gazdag, ám beható megismerésre váró múlt és tűnődésre készítő jelen található a kötetben. Ahogyan Nóvé Béla fogalmaz: „tudásunk a múlttól csak úgy érhet bármit, ha mélyebb belátásra, cselekvő önrevízióra készítet”. A *Magyar emigrációtörténeti kézikönyv* épp ezt a cselekvésre készítő tudatosítást mozdíthatja elő. Ez a hivatása összecseng a jeles erdélyi társadalomtudós és publicista, Balogh Edgár egyik legmaradandóbb gondolatával, nevezetesen, hogy a kisebbségi társadalom megmaradásának, egészséges belső működésének egyik legfontosabb elvégzendő feladata az „önösszeszedés”. Vagyis az adott nemzeti közösség – legyen az kompakt tömb vagy szórvány – gyűjtse össze, őrizze meg és tudatosítsa sajátos vonásainak, karakterjegyeinek minden történeti, nyelvi, kulturális, szociológiai jellemzőjét, ismervét, azaz leltározza föl a sajátosság méltósága kivívásának valamennyi jellegadó vonását. E hivatás betöltését segíti elő Nóvé Béla kézikönyve. Kutatási iránytű és mérce mivolta mellett abban áll igazi jelentősége, hogy az egyetemes magyarság önismeretét gyarapítja.

(Nóvé Béla: *Magyar emigrációtörténeti kézikönyv*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2023, 376 oldal.)

LUDMANN MIHÁLY

BUDAPEST*Egy világváros születése*

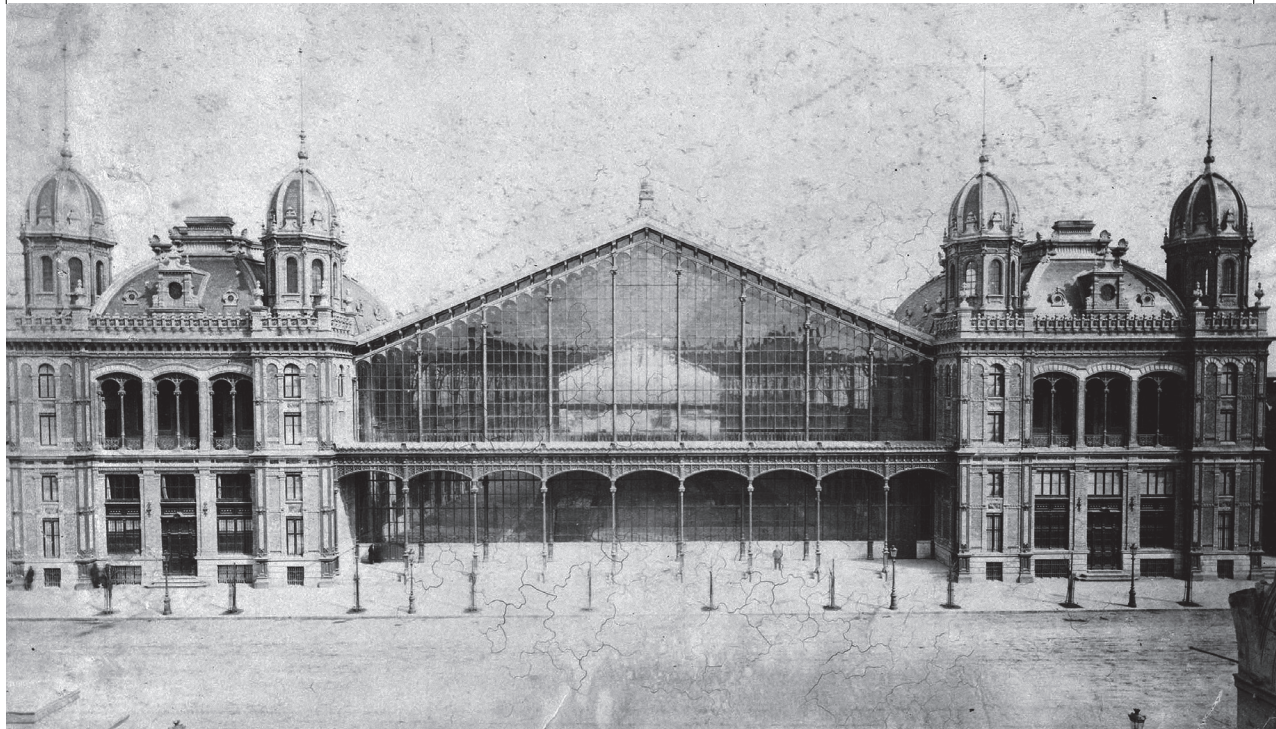
Pest, Buda és Óbuda összevonásáról az 1872. évi XXXVI. törvénycikk rendelkezett. A városegysítési törvényt 1872. december 23-án hirdették ki. Azonban Budapest az önkormányzati választások eredményeként megalakult közgyűlés ünnepi ülését tekinti a születésnapnak, amely 1873. november 17-én volt. Az egyesítés után a főváros 14 kerületből állt és a területe 194 km² volt.¹

Pest, majd később Budapest fejlődése a kiegyezés után vált dinamikussá. A városegysítés felgyorsította a folyamatot, aminek eredményeként az 1870-es évektől az I. világháborúig a népesség, a gazdaság és a kultúra területén is európai rangú várossá vált. Az 1867-es kiegyezés révén Magyarország újra szuverén állam lett, az osztrák örökös tartományokkal az uralkodó személye valamint a közös külügy és hadügy és az ezekhez kapcsolódó pénzügyek kötötték össze, megszűnt az évszázados osztrák gyarmati uralom. Lehetővé vált a közigazgatás átalakítása, amely először 1871-ben a községek, majd 1876-ban a vármegyék rendezését jelentette.

A 19. század második felében rohamos fejlődésnek indult a közlekedés, a népesség növekedése és ezzel együtt az urbanizáció. Ennek következtében az építészetnek új kihívásokkal kellett szembenéznie, mert a hagyományos műépítészeti tudás már nem tudta az új igényeknek megfelelő építményeket megalkotni. Ezzel együtt a műszaki tudományok fejlődése, új anyagok, technológiák alkalmazását igényelte, amelyek létrehozták a mérnöki építészetet. A városiasodás a középkorból megmaradt halmaztelepülések kinövését eredményezte. Szükséggé vált a városok tervezett bővítése, amelyben az esztétikai elvárások mellett a racionális szerkezet is meghatározóvá vált. Ennek előzménye a hippodámoszi várostervezés, a reneszánszban megfogalmazott ideális város, Palmanova megépítése. Azonban a meghatározó mintát Hausmann báró párizsi városrendezési és építési tevékenysége jelentette, ami a francia II. császárság legnagyobb szabású építési vállalkozása volt. Az itt alkalmazott körutak és sugárutak rendszerét a megszülető Budapest arculatán is könnyű felismerni.

Pest a városfalait már az 1840-es években kinőtte, ezért is építették meg a Nemzeti Múzeumot a városfalon kívül. Ahogyan nőtt Pest gazdasági és kulturális jelentősége, úgy született meg az új közlekedési hálózat, s ez egybeesett a vasút virágkorával. Az első hazai vasúti törvényt az 1832–36. évi pozsonyi országgyűlés alkotta meg, és nem sokkal később, 1846. július 15-én nyitották meg Magyarország első gőzüzemű vasútvonalát Pest és Vác között. A pesti állomás épületét, ahogyan akkor nevezték az indóházat, Paul Eduard Sprenger osztrák mérnök tervezte. Az ő műve volt a budai várban felállított Hentzi-emlékmű is,

¹ 1950-ben az agglomerációs településekkel létrehozott Nagy-Budapest 22 kerületre bővült és a területe 525 km²-re nőtt.

A Nyugati pályaudvar 1878 körül.

(Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Levéltári jelzet HU.BFL.XV.19.d.1.05.202)

de két budapesti műve már csak archív képeken látható. Azonban a Pest–Szolnok vonalon 1847-ben átadott szolnoki indóházat is Sprenger tervezte, mely ma is áll Magyarország legrégebbi vasútállomásaként. A pesti indóház sorsát a gyorsan növekvő utasforgalom és a Nagykörút építése pecsételte meg.

1871-ben fogadták el a Nagykörút létesítését előíró törvényt, amely a korábbi tervvel ellentétben nem a helyén lévő régi Duna-ág csatornaként való megőrzését tűzte ki célul, hanem ezt feltöltve teremtette meg a körút helyét. A lebontott régi állomás helyén új pályaudvart építettek, amely 1891-től viseli a Nyugati pályaudvar nevet.

Az új pályaudvar tervezésében meghatározó August W. de Serres, az Osztrák Államvasút-Társaság vezető építésze volt. A két szélén levő épülettömb a régi, Sprenger tervezte épület rideg klasszicizmusához képest jelentős változást hozott. Az új pályaudvar már a historizáló építészet alkotása, amelyben a neoreneszánsz mellett a középkori formák is szerepet kaptak, míg a királyi váró pavilonja a bécsi neobarokk stílusában készült el. A pályaudvar különlegessége, hogy a két – az érkező és induló – épületrész közötti csarnok homlokzatát nem rejtették kulissza mögé, így az acélszerkezet meghatározó elemévé vált a pályaudvar homlokzatának. Megtervezésére külön pályázatot írtak ki, amelyet a jól ismert francia Eiffel-cég nyert meg. A csarnok fémszerkezetét az iroda mérnökei tervezték meg. Az 1875-ben elkezdett és 1877-ben befejezett épület csarnoka korának kiemelkedő építménye volt a maga 42 méteres szélességével. A fémből készült nyeregretető „szarufáit” az övvonalban vonóvas köti össze, melyre a tető szaruzatát megtámasztó fém elemeket illesztettek. A megvilágítás miatt a tetőt részben üveggel fedték le.

Korábban, már 1867-ben átadták a jóval szerényebb Józsefvárosi pályaudvart, amely a MÁV budapesti főpályaudvara – a Nyugati pályaudvar az osztrák állami vasúté – volt egészen 1885-ig, amikor ezt a szerepet a Keleti pályaudvar vette át. A „Központi Indóház” építése 1881-ben kezdődött, és 1884-ben adták át, majd 1892-ben nevezték át Keleti pályaudvarnak. Az épületet Rochlitz Gyula, államvasúti felügyelő tervezte. Az építész a tervek elkészítése előtt európai tanulmányútra indult, hogy korának építészetéből ötletet merítsen és megoldásait tanulmányozza. A Keleti pályaudvar neoreneszánsz stílusban épült fel, ami ennek az időszaknak kedvelt irányzata volt. A központi diadalkapura emlékeztető épületrészt – amely a csarnokot rejtja maga mögött – a berlini Lehrter pályaudvar ihlette. Ez a leghangsúlyosabb eleme a főhomlokzatnak, melyet a két saroképitmény reneszánsz fülkéibe helyezett szobrok is hangsúlyoznak. Itt áll a gőzgép tökéletesítőjének, James Wattnak a szobra, Stróbl Alajos alkotása, míg a másik oldalon álló George Stephenson, a gőzmozdony létrehozójának alakját Vasadi Ferenc mintázta meg. A csarnok ötnyílású kapuzata fölött, az emeleti szinten négy szobor áll, mindegyik Bezerédi Gyula munkája, s szimbolikus alakokban a nehézipar, a könnyűipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem megjelenítői, így utalva a közlekedés meghatározó szerepére. Legfelül pedig a közlekedés allegóriáját ábrázoló szoborcsoport látható. A pénztárterem freskói Lotz Károly és Than Mór munkái. A Keleti pályaudvar korának jellemző alkotása, amelyben a mérnöki tervezés is jelentős szerepet kapott, azonban az arcúlat és a díszítőművészeti alkotások a klasszikus előképeket idézik. Lotz Károly *Vasút és forgalom* című freskójának antik istenei vasúti kocsin ülnek.

A Keleti pályaudvar csarnoka 42 méter széles, gerincmagassága 34,5 méter. Parabolikus ívű, vonóvasas, rácsos tartókkal alátámasztott vágánycsarnokát Feketeházy János tervezte. Feketeházy 1873-tól a Magyar Királyi Államvasutak mérnöke volt, aki a vasszerkezetek tervezésében úttörő munkát végzett. Terve alapján készült el többek között a szegedi, a komáromi, az esztergomi és a budapesti Ferenc József híd, de ő tervezte a Fővámház és az Operaház tetőszerkezetét is – ez utóbbi kettőt Ybl Miklóssal együttműködve. A Keleti pályaudvar azt is jelzi, hogy ekkor már a kor követelményeinek megfelelő új építészeti szerkezeteket magyar mérnökök, építészek is meg tudták tervezni. Nem véletlen, hogy a pályaudvar építése nemzeti ügy volt, ahol nem csak a mérnökök, hanem a beszállítók is magyar iparvállalatok voltak.

Az 1870. évi X. törvénycikk életre hívta a Fővárosi Közmunkák Tanácsát, ami 1871 márciusában kiírta a pályázatot a főváros általános szabályozási tervére. Ennek része volt a körutak és a sugárutak kialakítása. A Nagykörút létrejöttét a természet azzal segítette, hogy itt volt a Duna egyik mellékága és ezért természetes határként is működött. Ezért vetődött fel elsőként az a gondolat, hogy közlekedő csatornaként hasznosuljon. Azonban nem ez valósult meg, hanem feltöltve körutat építettek a helyén. A kialakítás 1872-ben kezdődött, azonban az 1873-as gazdasági válság az építkezést jelentősen visszavetette, így csak a millenniumi ünnepekre épült ki majdnem teljesen. Az ünnepélyes átadása 1896. augusztus 31-én volt, azonban teljesen csak 1906-ban fejezték be. Az építése során 251 épületet bontottak el, amelyek több mint kétharmada föld-

szintes ház volt. A helyükre felhúzott zárt soros elrendezésű új épületek három- és négyemeletes házai már a korabeli modern nagyvárosokat idézik, hasonló összképet nyújtva, mint a bécsi Ring épületei. Ezek között olyan reprezentatív és máig egyéni arculattal rendelkező épületek születtek, mint a Vígszínház, az Oktogon négy épülete, a Royal-szálló. Egyedüli üres telek az Üllői út sarkán maradt, amelyet 1928-ban építettek be, a Corvin mozival és a körülötte levő lakóházakkal. A Nagykörúton 1887-ben indult el – a Nyugati tér és a Király utca között – az első villamosjárat. A körút részei a Habsburg-család tagjairól elnevezett városrészekről kapták a nevüket, a Szent István körút eredetileg Lipót körút volt.

A Nagykörút a Margit hídtól a Petőfi hídig tart, hossza 4141 méter, közel 38 méter széles. A budai oldallal a hidak teremtik meg. A Lánchidat 1849-ben avatták fel. A következő közúti híd, a Margit híd nem sokkal a főváros egyesítése után készült el, a mai Petőfi híd a pesti Nagykörút déli végén csak 1933–1937 között épült meg.

A Margit hídra 1871-ben kiírt tervpályázatot Ernest Gouin francia mérnök nyerte el, és az építést végző cég is francia volt. Az építkezés a következő évben elkezdődött, átadása 1876. április 30-án történt. A híd hatnyílású, kétszuklós ívhíd, amely közepén, a Margitszigetnél megtörik. A szigettel csak az 1900-ban létesített szárnyhíd köti össze. A hídon a lóvasút-közlekedés már 1879-ben megindult, a villamos pedig 1894-ben. A hídnak nagy szerepe volt a Lipót körút építészeti megújulásában, és Újlipótváros fejlődésében. A növekvő forgalom miatt 1937-ben kiszélesítették, arculata azonban II. világháborús felrobbantása után változott meg jelentősen: egyszerűsödött és szélesebbé építették át. A Margit híd megépítésekor még őrizte a 19. századi historizáló építészet jellemzőit. Az ívek rácsosása, a hídpillérek szobordíszei – a francia Adolphe Thabard szobrász művei – és díszítő ornamensei, az obeliszknek ennek tanúi. Ezek felújítása és a hiányzó pótlása 2014-re megtörtént, így ma már a négy Niké- és a négy Herkules-szobor újra eredeti pompájában látható.

A híd nevét Gyulai Pál javasolta. Az átadása után egy év múlva Arany János megírta a *Városi ballada* című költeményét, amely később a *Híd-avatás* címet kapta. „Ma szentelé föl a komoly hit, Vidám zenével körmenet: Nyeré »Szűz-Szent-Margit« nevet.” A Margit híd Budának azt a részét kötötte össze Pesttel, ahol az Országút húzódott, amelyet 1894-ben a budai körút kiépítése után, a hídtól a Széll Kálmán térig Margit körútnak neveztek el. A budai körút kialakítása a pestihez képest húsz évet késett. Ezt jól mutatja a pesti Kiskörút másik végpontján felépített híd is, amelynek a budai oldalán még csak a Sáros fürdő emeletes épülete állt, melyet 1894-ben lebontottak. A helyén hozták létre az 1912-ben elkezdett Szent Gellért Szálló és Fürdő épületét, amely 1918-ban nyílt meg. Az időbeli késés következménye, hogy a szálló stílusában a szecesszió a meghatározó és nem az eklektika.

Az új híd építését az 1893. évi XIV. törvénycikk írta elő, amely két új híd, az Eskü téri és a Fővám téri hídról rendelkezett. Nem véletlenül jelentek meg párban, mert az Eskü téri Erzsébet királyné, míg a másik Ferenc József nevét kapta meg. A hídtervekre nemzetközi pályázatot írtak ki és a bírálóbizottság

*Kilátás a Halászbástyáról a Vízivárosra, a Margitsziget felé nézve, 1876 körül.
(Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.06.042)*

is nemzetközi szakértőkből állt. A Fővám téri híd nyertese magyar mérnök, Feketeházy János volt, a két kapuzat építészeti terveit Nagy Virgil készítette – ez a híd artisztikus eleme. Fémből készült ez is, gótikát idéző magas tornyain turulszobrok láthatók. A híd bejáratánál álló vámházak hagyományos falazással készültek és az eklektika jellemző rájuk. Vámházak a többi hídnál is voltak, itt kellett a hídvámot befizetni, azonban miután funkciójuk 1918-ban megszűnt, lebontották őket, csak a Ferenc József híd pesti vámházai maradtak meg. A két folyami pillérre épített, három nyílású alsópályás acélszerkezetű híd az új csuklós, többtámaszú, Gerber-féle tartóval alátámasztva készült el. A híd szépségét a korabeli szakma is méltatta, valamint az is jelentős értéket adott neki, hogy mind a tervezés, mind a gyártás és kivitelezés hazai erőforrások felhasználásával valósult meg. A hidat 1896. október 4-én avatták fel, miután az uralkodó az utolsó ezüstszegecset beütötte. A villamosközlekedés 1898-ban indult meg a hídon, amelynek végcélja a Széna tér volt. A II. világháborúban ezt a hidat is felrobbantották, azonban mint a főváros legrövidebb közúti hídját ezt építették leghamarabb újjá. Ekkor nem csak a nevét változtatták Szabadság hídra, hanem a díszes korlátokat is egyszerűbbekre cserélték, melyeket a 2009-ben befejezett felújítás során eredeti formájukban állítottak vissza.

Az Erzsébet híd volt a másik, amely 1898–1903 között készült el. Bár a tervpályázaton német építészek nyertek, a kiviteli terveket magyar hídépítő mérnökök alkották meg. Az acélszerkezetű lánchíd korában műszaki szenzáció, a

világ első acélpilonos lánchídja volt, 290 méteres nyílással ívelt át a Duna fölött. A felrobbantása után ezt a hidat nem építették újjá, az eredeti pilléreket felhasználva – Sávoly Pál terve alapján – új hidat építettek.

A városegysítés és a millennium közötti időszak a magyar építészetben is jelentős változásokat hozott. A klasszikus műépítészet mellett a mérnöki építészet vas-acél szerkezetei olyan feladatokat is átvettek, amelyek korábban a hagyományos építészeté voltak. Az egyszerű és funkcionális szerkezetek azonban gyorsították, olcsóbbá tették az építkezést. Nagy előnyük volt, hogy a hagyományos anyagokból készült szerkezeteket felülmúló szilárdsággal rendelkeztek, így merészebb formák, nagyobb fesztávolságú és magasságú terek alkotását tették lehetővé. Ezért kezdetben, még ha elrejtve, óvatosan is, de az építészek is elfogadták és alkalmazták ezeket, így nyitva utat a funkcionalitást egyre jobban hangsúlyozó szerkezeteknek, amelyek ekkor még leggyakrabban a műépítészet periferiáján vagy a rajta kívül eső építményeknél (hidak, csarnokok, gyárépületek, raktárak) jelenhettek meg. Az egyesítéssel megszületett főváros mennyiségi építészetének legjelentősebb szakmai kihívásait azonban a lakóházak, paloták és a közösségi szórakozást, oktatást képviselő épületek jelentették.

TÓTH KLÁRA

A LÁTNIK

Nagyrészt mozikban töltött fiatalságom egyik bálványa, B. Nagy László (1927–1973) filmkritikus immár fél évszázada halott. Ha egyéb ráutaló jelek nem figyelmeztetnének is, ebből már következtethetünk az idő múlására. Öt évtized már tetemes súlyú, alkalmas egy életmű érvényességére, netán halványulására rámutatni, különösen, ha az időszak alapvető gazdasági, politikai, társadalmi fordulatokat hozott: megszűnt a kétpólusú világrend, kikiáltották a III. Magyar Köztársaságot, beléptünk az Európai Unióba, a NATO-ba, s küszöbön a III. világháború. Ennyi „jóról” B. Nagy, aki a reformszocializmus – micsoda kifejezés – megtorpanása után vetett véget életének, nem is álmodhatott.

A filmgyártás és -forgalmazás eseményei kapcsán mégis sokszor jutott eszembe, ugyan mit szólna, látván az eszményeihez, ideáihoz képest gyökeres fordulatokat.

Hallgatná mondjuk Káel Csabát, a honi filmipar szárnyalásáról, nemzetstratégiai ágazattá válásáról, s hogy milyen szerencse, hogy a hazai filmesek a nálunk egymás sarkát taposó külföldi szakemberektől leshetik el a filmkészítés fortélyait? Ámulna a mester bizonyára, s lenne hozzá egy-két szava. Mondaná például: és a nemzeti filmgyártással mi lesz ebben a kétségtelenül gazdaságos idegenforgalomban? Mondják gyakran, hogy: „a kritikus olyan, mint a folyondár, addig nő, mint a fa”, s B. Nagy rövid, de annál nagyobb hatású, időtálló filmkritikusi pályája is ezt látszik igazolni. Őt a nemzeti filmgyártás megerősö-

désének, karakterizálódásának folyamata tette emblemikus ítésszé, egyfajta idollá az olvasók és a filmkészítők között is, akinek az írása megjelenésekor képesek voltak még éjjel lemenni az aluljáróba az újságoshoz, hogy frissiben olvashassák véleményformáló gondolatait. (De hol vannak ma már az újságok s az újságosstandok? A múltkorában Hévíz egyetlen újságot is áruló könyvesboltjában *Filmvilágot* keresve, azt mondták: „Ilyen kultúrizéket nem tartunk.”)

A még kamasz B. Nagy hihetetlen érzékenységgel Szóts Istvánban találta meg példaképét. Nem is annyira az *Ember a havason*, mint az 1943-ban az Uránia moziban tartott „Nemzeti jelleg a filmművészetben” című, orosz, olasz, amerikai filmrészletekkel dúsított előadása fogta meg. 1944 nyarán, rövidnadrágos gimnazistaként már segédkezett a *Tűz a hegyen* című Szóts-film forgatásán, amelynek munkálatai a háború miatt félbeszakadtak. Szóts munkásságában előfutárát, szerves előzményét látta annak a hatvanas évek magyar filmjében kiteljesedett irányzatnak, amely saját, magyar filmnyelvet teremtett. Gaál István *Sodrásban* című filmjéről írott cikkének címe 1964-ben: „Magyarul beszél”. S később is személyiségéhez, élményvilágához, ízléséhez legközelebb kétségtelenül a Balázs Béla Stúdióból kinövő első generáció, Sára, Gaál, Kósa, Huszárík újdonság erejű magyar filmnyelve állott.

Az egyes nemzeti filmgyártások filmjei sajátos jellegének megőrzését, talán az ötvenes-hatvanas években kirajzó nemzeti filmiskolák – szovjet, cseh, lengyel, francia stb. – sikere, autonóm nyelvének megteremtése miatt a kezdetektől rendkívül fontosnak tartotta. Már 1961-ben nagyívű tanulmányt szánt a film nemzeti jellegének meghatározására, s figyelmeztetett a nemzeti sajátosságok fontosságára a művészetben. „A nemzeti jelleg és a film” című, a *Kortárs* folyóiratban, 1961. októberében megjelent írásában megállapítja: „A modern művészet [...] egyre inkább elvonatkozik a jellegtől, egyre inkább valami egyetemes, mindenütt érvényes jelrendszer, valamiféle művészeti eszperantó vagy volapük kialakítására tör, mindenütt érvényes és kötelező szabványok teremtésére, melyek változatait eleve nem a jelleg, a helyi adottságok, körülmények határozzák meg, hanem ezek ellenére, »örök« és »egyetemes« művészeti szubsztanciaként jelentkeznek.”

A jelleg egzotikum, lerázandó nyűg, előítélet. Megtagadásának széles körben elfogadott esztétikája, elmélete van. A nyugati sajtóban mind gyakrabban olvashatjuk, s nálunk is sűrűn visszhangozzák: mit is akarhatunk egyáltalán a jelleggel, ezzel az idejétmúlt, muzeális, mi több reakciós valamivel? Nemzeti színűre festeni a koporsót, melyben rég szétporladt a tetem? S csak kísértétként jár vissza, egyik-másik makacs, szélmalomharcot folytató művész, esztéta vágyképeként? A történelem, mint mondják, a nemzetek emancipációja, majd teljes feloldódása felé halad. Az utóbbi időben ez a folyamat viharos gyorsaságú lett. A civilizáció „uniformizál”: teljesen azonos körülmények közé juttatja az embereket, falusit, városit, indust és franciát. Ez kikerülhetetlen tendencia. Mi értelme lenne hát a születő „nagy egyvilágban” avatag formákhoz, hagyományokhoz ragaszkodni, nem az lenne-e inkább a művészet feladata, hogy siettesse, beelőzze ezt a folyamatot, a jövő egység előképét, ideálját teremtve meg. Mi értelme van a nemzeti jellegnek, mely tisztas szerepet játszhatott ugyan a művészetek kiforrásában,

de olyan időben volt fő inspiráló, mikor Debrecenbe kétannyi ideig tartott az út, mint ma Tokióba? Eszerint tehát a „couleur locale”, vagyis tágabb értelemben az egész nemzeti jelleg elhalványulása törvényszerű – kérdi, majd hosszan érvelve, példákat gyűjtve megállapítja: „1. A nemzeti jelleg és a valóság közt szoros kölcsönhatás van. 2. A közegnek, amiben a művész él, a műalkotásban föltétlenül és óhatatlanul tükröződnie kell. 3. A jelleg mélyén ott az egyetemesség: a jelleg és az egyetemesség: jelleg és egyetemes ellentmondása látszólagos, egyik vagy másik kizárólagos kultusza ellentétes a művészet alapelveivel.”

B. Nagy már 1961-ben pontosan látta, hogy a filmművészetben a nemzeti jelleg elsorvasztására legalkalmasabbnak tűnnek a koprodukciónak, pedig akkoriban azok nálunk még fehér hollónak számítottak. A *Fekete szem éjszakája* (magyar-francia koprodukció, 1958, Keleti Márton–Jean Dereville) című rendkívül blőd, sekélyes film olyan munkák mellett jelent meg, mint az *Édes Anna* (Fábri Zoltán), a *Ház a sziklák alatt* (Makk Károly), valamint a *Csempészek* (Máriássy Félix). 1958-ra már kibontakozóban volt a magyar film, a sematizmust egyre határozottabban elutasító művek jelentek meg 1955–1956-ban is (Fábri: *Körhinta*, *Hannibál tanár úr*; Máriássy Félix: *Egy pikoló világos*.) Nagynak tehát már van mit féltennie: „A film voltaképp csak most dolgozza fel, szívja magába a társművészetek ezelőtt jónéhány évtizeddel elért eredményeit. Mindazonáltal a »jelleg« elleni támadás itt is széles fronton bontakozott ki és bizonyos tekintetben távolabbi eredményekkel is járt, mint a többi művészetben. A koprodukció bevált módszer, sőt hovatovább kultusz lett. A tőkés világban a mind több pénzt fölemészítő szuperprodukciók lassan elképzelhetetlenek lesznek nemzetközi együttműködés, vállalkozók, filmtrösztök gyakorlati összefogása nélkül. Néhány filmművész és esztéta-többek között a francia Autant-Lara rámutattak, hogy ez a nemzeti jellemvonások elmosódását hozhatja magával. Az eddigi koprodukciók nagyrészt igazolják is Autant-Lara félelmét vagy jóslatát. Sőt, ha e koprodukciókban megjelenik a jelleg, annál rosszabb: a magyar-francia »Fekete szem éjszakája« a maga mucsai »magyarságával« és brettli »franciaságával« minden hasonló kísérlet karikatúrája, de épp mert karikatúra, még élesebben jellemez, [...] de a tendencia az igényesebb kísérleteknél is ugyanaz: a jelleg egzotikumká degradálódik.”

Ebben a töredékben maradt, egyik válogatott kötetében sem helyet kapó tanulmányából láthatjuk, hogy gondolkodása korántsem helyiérdekű, sőt igen távlatos. Ma ugyanezen gondokkal küszködünk, mert bár a szocializmus felozlatta önmagát, a világ mégis nemzetközivé lett, a globalista eszmék nyomán.

A globális posztkapitalizmusban a filmrendező kiszolgáltatottabb, mint valaha, a főszereplőjét sem választhatja meg. „A koprodukciós partnernek ez volt az egyetlen kívánsága, hogy olyan színésznő legyen a főszereplő, akit a nemzetközi közönség ismer, és ezért a filmet el tudják adni.” (Szabó István *Az ajtó* című filmje kapcsán.) Az Oscar-díjas *Saul fia* rendezője sokszor elmondta, hogy éveket vesztegetett bár el koprodukciós partnerek keresésével, mégis örül, hogy csak magyar pénzből készült a film, mert nem kellett kompromisszumokat kötnie, például minden áron sztárokat szerepeltetnie. A film a kompromisszumok művészet, de rendszerint nagy árat fizetnek az alkotók. Szász János *A Nagy füzetet* például milliárdos költségvetésű, magyar-német-osztrák

koprodukcióban készítette és „beáldozta” a korábbi Szász-filmek oly sajátos, oly egyedi képi világát megteremtő Máthé Tibort az Oscar-díjas osztrák operatőrért, Christan Bergerért. Többnyire „sáros, nyers, matt” ez a világ, de mégis feledhetetlen, mint a *Woyczek* pályaudvarának fényei-homályai. De láthattuk a legnagyobbaknál, Wajdánál, Mihalkovnál is a koprodukciók kudarcait.

S különös módon ma már – durván a 2000-es évektől – koprodukció sem szükséges ahhoz, hogy a filmekből a nemzeti színek – az identitás, a gyökér – eltűnjenek. A mozikban bemutatott magyar filmek többségében nem látható, hogy hol élnek azok az emberek, akiket látunk, következésképp az ábrázolt problémákat sem tudjuk magunkénak érezni. Ritka kivétel volt Reich Gábor 8 millió forintból készülő vizsgafilmje, a *Van valami furcsa és megmagyarázhatatlan* (2015), ahol a néző azt érezhette, hogy ezeket az embereket ismeri. Ilyen az újabb filmek közül Bernáth Szilárd *Larry* című alkotása, amely megmutatja a poszt szocializmusból kilábalni képtelen borsodi világot, s visszhangzik a nézőkben Szakonyi Noémi *Hat hét* című dokumentarista játékfilmje is, az örökbeadás és -fogadás lélektanáról. S ha némiképp érthető is, hogy a rendszerváltozás után a fiatal filmkészítők úgy érezték, hogy nem akarnak társadalmi kérdésekkel, politikával foglalkozni, eszünkbe jut Andrzej Wajda mondása: „Ami nincs a vásznon, az hiányozni fog a társadalmi tudatból.”

A nemzeti filmgyártás mellett B. Nagy vesszőparipája volt a dokumentumfilm. Talán mert maga is dolgozott néhány évet a Híradó- és Dokumentumfilmgyárban rendezőként s filmszövegíróként, és megtapasztalta – az állíradók és a rekonstruált kvázi dokumentumfilmek készítésekor – hogyan torzul el művészet és valóságábrázolás viszonya. Soha nem tagadta le, hogy maga is részt vett a valóság meghamisításában: „A beszolgáltatások, békekölcsönjegyzések aktusait – személyes tapasztalat! – a szorongatott rendező »varázsolta« a felvevőgépre elé, amikor az esemény már lejátszott vagy még be sem következett. Ez utóbbi különös dicsőségnek számított! [...] Ne higgyük, hogy ez merő hipokritaság volt. A felvevőgép mintegy mellékesen pörgött: a lényeg az volt, hogy sikerül valahol ténylegesen és közvetlenül előre lendíteni a kölcsönjegyzés, a kollektivizálás stb. ügyét” – írta 1968-ban, amikor már nem vakhítú, hanem erősen kételkedő, de a szocializmus reformálhatóságában még bízó baloldali volt. Talán ezért is fogadta felhőtlen örömmel a dokumentumfilm újjászületését a hetvenes évek elején, a Balázs Béla Stúdióban. Már nem érte meg a valóságfeltáró dokumentumfilm térhódítását, sem a történelem fehér foltjait feltáró történelmi film diadalmenetét. Mégis, ha arra keressük a választ, hogy a rendszerváltozás után alig egy évtizeddel a magyar film erős tradíciója – a valóságfeltárás – miért került a pálya szélére, B. Nagy 1968-ban írott soraiban megtaláljuk a válasz lényegét: „A valóság felfedezésében csakis azok lehetnek érdekeltek, akik megakarják változtatni ezt a valóságot, ily módon a dokumentumfilm a legmesszemenőbben kiszolgáltató a társadalmi tudat primer meghatározóinak, az adott pillanatban érvényesülő alaptendenciáinak.” Mit kezdjünk B. Nagy világitó igazságával? Tegyük hozzá Molnár Tamás amerikai filozófus gondolatát: „egyetlen társadalom sem engedheti meg magának, hogy kizárólag az önmagának való hazudozás állapotában éljen.”

A demokratikus nyilvánosság sok sebből vérző szervezete szükségképpen nem kedvez az alkotóműhelyeknek sem, amelyek mindig a fejlődés, a normaszegés, a szemlélet és stílusmegújítás háttérét biztosíthatták. S megint csak kritikusunk volt az első, aki szóvá tette 1970-ben két írásában is, hogy a Balázs Béla Stúdió műhelymunkájának tapasztalatait más stúdiókban is kamatoztatni kellene: „A stúdiók, az alkotóműhelyek önállósága ötéves követelmény. Ma inkább messzebb, mint közelebb vagyunk a megvalósultához. Annak a helyes elvi fölismerésnek a valóra váltásához, hogy a filmművészet: összetartó együttesek munkája. [...] Ama bizonyos »második fokozat« begyűjtésének pedig éppen az lenne a föltétele, hogy önálló stúdiót kapjanak, akik lényegében már egy szuverén filmművészeti iskolát teremtettek. [...] A »hermetizmus«, a beltenyészetjelleg csak akkor tűnhetik el, ha megszüntetjük a kiváltó okait, s a filmművészeti műhelyeket nem egyetlen műfaj, hanem az egész társadalmi élet »obszervatóriumává« tesszük.” Másutt: „Nem más az összefüggés a magyar filmművészet fölvirágzása és a Balázs Béla Stúdió léte, belső szervezete között sem. A sikerek fedezete nem utolsósorban az a tény, hogy a tagság maga dönthetett a megvalósítandó tervekről. Első és még egyetlen filmes példajaként egy művészeti műhely belső demokratizmusának. A logikus így valójában az lenne, ha másutt is hasznosítanák a Stúdió szervezeti és elvi tapasztalatait.” Erre majd tíz év múlva, a Társulás Stúdió megalakulásakor került sor. „A mi stúdióalapítási törekvésünk lényege az volt, hogy a BBS-es értékeket kollektíven és intézményesen vigye tovább a mi generációnk, mert az egyéni sorsok azt mutatták, hogy a művészi kezdeményezés integrálása nagyon nagy konfliktusokkal, sokszor az alkotóra nézve drámai következményekkel jár” – mondta Dárday István, a stúdió vezetője.

De hol vannak ma már a stúdiók, a műveket az ötlettől a filmig gondozó műhelyek? Muhi András, az Inforg stúdió vezetője tavaly, hetven elutasított forgatókönyv után döntött úgy, hogy befejezte. Marad a producerek rémuralma, akik kiszámítják, ki legyen a főszereplő, hogy behozza a nézőket, s hogy ki legyen a kezes bárányként irányítható rendező, hogy a költségvetésből jusson is, maradjon is.

A néhány példából is látszik, hogy B. Nagy valóban szinte vátesz, olykor a jövőbeni folyamatokat is megsejtő filmkritikus volt. (Jelentős irodalomtörténeti munkásságát itt most nem érintettem.) Teljesítményéhez bizonyára hozzájárult, hogy roppant mód tisztelte a tehetséget, s szinte tévedhetetlen volt a minőség, az érték felismerésében. 1954 decemberében történt, hogy még leg-sajátabb tulajdonát, a nevét is módosította annak érdekében, aki tehetségével, művével kiérdemelte e gesztust. Nagy László, a költő, F. Nagy László néven kezdett publikálni, mert akkor már volt az irodalmi életben egy Nagy László, a kritikus. S egy napon a kritikus odament a költőhöz és azt mondta: „Mostantól kezdve én B. Nagy László leszek, te meg egyszerűen csak Nagy László. Mert a nagy Te vagy.” Amíg nem láttam a *Művelt Nép* 1954. december 12-i számában először a B. Nagy László nevet s ugyanazon az oldalon Nagy László *Zuzmara* című versét, azt hittem, hogy a Kertész Ákostól hallott történet csak egy szép anekdota, ami akkor is jellemző, ha nem igaz. De igaz.

SZERZŐINK

DAVID MARTIN JONES (1951, Cardiff) a King's College és a University of London vendégprofesszora és háborús tanulmányok tanára, valamint a londoni University of Buckingham tiszteletbeli vendégprofesszora. A London School of Economics-ban szerzett diplomát, és tanított a National University of Singapore-on, a University of Tasmania-n és a University of Queensland-en. 11 könyv szerzője és társszerzője, melyek jelentős szakmai kiadók gondozásában jelentek meg. Legutóbbi publikációi közé tartozik a *History's Fools*, *The Pursuit of Idealism and the Revenge of Politics* (2020) és a *The Strategy of Maoism in the West* (2022). A politikai fejlődésről és a politikai erőszakról szóló esszéi többek között az *International Affairs*, a *Comparative Politics*, az *Orbis*, a *Quadrant*, az *International Security*, a *The National Interest* és a *The Critic* című kiadványokban jelentek meg.

DOMANICZKY ENDRE (1979, Budapest) jogász, történész. A Mádl Ferenc Intézet vezető kutatója, volt konzul (Canberra, Melbourne, Sydney). Kutatási területei: összehasonlító jogtörténet, alkotmányjog, nemzetközi jog, illetve az angol-szász országok magyar diaszpórájának története.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

HOPPÁL BULCSÚ (1974, Abaujszántó) filozófus, teológus, egyetemi oktató, a Budapesti Corvinus Egyetem docense. Körmeny Lajos (Budapest, 1950) történelem-francia, illetve levéltár szakos

bölcsész (JATE, ELTE). 1975-től 2012-ig az Országos Levéltárban dolgozott. 2012-es nyugdíjba vonulása óta történelem- és társadalomfilozófiai kutatásokat végez.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MÁDL FERENC (1931–2011) Széchenyi-díjas jogtudós, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A nemzetközi gazdasági és összehasonlító magánjog neves kutatója. 1990 és 1993 között tárca nélküli miniszter, 1993 és 1994 között művelődési és közoktatási miniszter. 2000 és 2005 között a Magyar Köztársaság elnöke.

MEZEY LÁSZLÓ MIKLÓS (1953), író, kritikus, irodalomtörténész. Kutatási területe a XX. századi magyar irodalom, azon belül a határon túli magyar irodalom. Végzettsége: magyar nyelv- és irodalom szakos középiskolai tanár. Főbb művei: Szlovenszkói helikon (1999), Határtalan irodalmunk (2001), *Felelős irodalom* (2006), *Vissza* (elbeszélések, 2012), *Határ* (elbeszélések, 2019).

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS (1974, Budapest) történész, kutatási területei Mindszenty József hercegprímás 1956-os helyzete, közjogi szerepe, politikai krédója, illetve Molnár Tamás pályarajza és filozófiája. PhD fokozatát a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte,

eredményeit önálló kötetekben, tanulmányokban publikálta (eszmetörténet, politikai filozófia, politikatörténet, eseménytörténet). A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpontjának volt ösztöndíjas kutatója, a Metropolitan Egyetemen, a PPKE-n, és az Óbudai Egyetemen oktatott.

POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS (1981, Budapest) Katolikus, nő, öt gyermek édesapja. Doktori abszolutóriummal rendelkező filozófia szakos bölcész, egyetemi oktató. Kutatási területe a kultúraelmélet, a konzervativizmus és az életvédelem. Tanulmányai, esszéi jelentek meg a *Magyar Szemle*, a *Kommentár*, a *Valóság*, a

Polgári Szemle, a *Vallástudományi Szemle* és a *Mandiner* hasábjain. Különös figyelmet szentel T. S. Eliot, Christopher Dawson és Russell Kirk munkásságának.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) író, politológus, a *Magyar Szemle* szerkesztője, a *Nouvelle École* folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlének* 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.

A szerk.